Mark Mazower (n. 1958) este profesor de istorie la Columbia University, din New York, și director al Heyman Center for the Humanities, la aceeași universitate. Domeniul său de interes științific include cu precădere istoria Greciei şi a Europei în secolul XX, precum și istoria internațională. Colaborează la *Financial Times*, *The Nation*, *London Review of Books* și *The New York Review of Books*. Printre volumele sale se numără: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944* (1993); *Dark Continent*: *Europe's Twentieth Century* (1998; trad. rom. *Umbre peste Europa: Democrație și totalitarism în secolul XX*, 2018) – Premiul Acqui, 2001, și Premiul German pentru Istorie, 2002; *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day* (2000) – Premiul Wolfson pentru istorie, 2000, Premiul Adolphe Bentinck, 2001; *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950* (2004) – Premiul Duff Cooper, 2005; *Governing the World: The History of an Idea* (2012); *What You Did Not Tell: A Russian Past and the Journey Home* (2018).

MARK MAZOWER

BALCANII

DE LA SFÂRȘITUL BIZANȚULUI PÂNĂ AZI

Traducere din engleză
de Tudor Călin Zarojanu

Mark Mazower
The Balkans
Copyright © 2000, Mark Mazower
Published by arrangement with Weidenfeld & Nicolson
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2018, pentru prezenta versiune românească (ediţia digitală)

ISBN: 978-973-50-6658-1 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021.311.23.30

Lui Dimitri Gondicas

CRONOLOGIE

De notat că unele date sunt aproximative sau speculative

330 – Întemeierea Constantinopolului.
395 – Împărțirea Imperiului Roman.
Sec. VI–VII – Invazia și stabilirea slavilor.
865 – Bulgarii adoptă creștinismul.
1071 – Bătălia de la Manzikert: selgiucizii cuceresc Anatolia.
1204 – Constantinopolul este devastat în a Patra Cruciadă.
1243 – Mongolii îi înfrâng pe turcii selgiucizi.
1352 – Turcii otomani cuceresc Gallipoli.
1402 – Edirne/Adrianopolul devine noua capitală otomană.
1453 – Cucerirea Constantinopolului de către otomani.
1463 – Cucerirea Bosniei de către otomani.
1476 – Valahia devine stat vasal al Imperiului Otoman.
1512 – Moldova devine stat vasal al Imperiului Otoman.
1526 – Bătălia de la Mohács: otomanii învinge armata ungară și cuceresc Buda.
1571 – Flota otomană e învinsă în Bătălia de la Lepanto.
1573 – Veneţienii cedează Ciprul Imperiului Otoman.
1669 – Otomanii cuceresc Creta de la veneţieni.
1683 – Eșecul asaltului otoman asupra Vienei.
1699 – Tratatul de la Karlowitz.
1711/1715 – Fanarioţii încep să guverneze în Principatele Române.
1718 – Tratatul de la Passarowitz.
1736–1739 – Războiul rus și austriac contra Turciei.
1768–1774 – Războiul ruso–turc.
1770 – Revolta din Pelopones.
1774 – Tratatul de la Kuciuk-Kainargi.
1787–1792 – Războiul ruso-austro–otoman.
1797 – Sfârșitul Republicii Veneţiene.
1804 – Prima răscoală sârbă.
1815 – A doua răscoală sârbă.

1821 – Începe Războiul de Independență al Greciei.
1827 – Bătălia de la Navarino.
1830 – Independența Greciei.
1839 – Reforma legislației în Imperiul Otoman.
1859 – Unirea Principatelor Române.
1870 – Crearea Exarhatului Bisericii Ortodoxe Bulgare.
1877–1878 – Războiul Ruso–Turc.
1878 – Pacea de la San Stefano, înlocuită de Tratatul de la Berlin: autonomie pentru Bulgaria; Serbia, Muntenegrul și România recunoscute ca state independente. Ciprul este ocupat de britanici; Austro-Ungaria ocupă Bosnia-Herțegovina.
1893 – Fondarea Organizației Revoluționare Macedonene.
1903 – Răscoala de Ilinden.
1908 – Revoluţia Junilor Turci. Criza anexării Bosniei.
1912 – Primul Război Balcanic. Albania e recunoscută ca stat independent. Granițele vor fi stabilite în 1921.
1913 – Al Doilea Război Balcanic.
1914–1918 – Primul Război Mondial.
1918 – Se formează Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (Iugoslavia).
1919–1922 – Războiul Greco–Turc în Anatolia.
1923 – Tratatul de la Lausanne dintre Grecia și Turcia, urmat de un schimb de populație. Bombardamentul italian asupra insulei Corfu.
1939 – Invazia Albaniei de către italieni.
1940 – România e forțată să cedeze teritorii către URSS, Ungaria și Bulgaria. Invazia Greciei de către italieni.
1941 – Invadarea Iugoslaviei și Greciei de către germani.
1941–1944 – Ocupația puterilor Axei: crearea statului independent Croația.
1944–1945 – Retragerea Germaniei din Balcani.
1946–1949 – Războiul civil din Grecia.
1948 – Ruptura dintre Tito și Stalin.
1967–1974 – Instaurarea dictaturii în Grecia.
1980 – Moartea lui Tito.
1989 – Căderea regimurilor comuniste în estul Europei.
1990–1991 – Lupte în Slovenia și Croația.
1992–1995 – Războiul din Bosnia.

1999 – Războiul din Kosovo între statele NATO și Serbia.

MULŢUMIRI

Îi sunt profund recunoscător lui Phil Nord pentru că mi-a îngăduit să petrec doi ani la Princeton, unde am fost binecuvântat cu un grup extraordinar de prieteni şi colegi. Le mulţumesc în special, pentru comentariile lor, sfaturile, îndrumarea şi analiza legate de acest proiect, lui Peter Brown, Marwa Elshakry, Laura Engelstein, Bill Jordan, Tia Kolbaba, Liz Lunbeck, Arno Mayer, Ken Mills şi Gyan Prakash. Molly Greene şi Heath Lowry m-au iniţiat cu răbdare în realităţile otomane; Polymeris Voglis şi Dimitris Livanios au făcut numeroase sugestii şi observaţii valoroase. La Londra, Peter Mandler mi-a oferit consultanţă de specialitate. Johanna Weber m-a încurajat cu căldură şi mi-a analizat textul rând cu rând: îi sunt dator dincolo de cuvinte. Le mulţumesc, de asemenea, lui Nicholas Dirks şi Tony Molho pentru ocazia de a-mi testa câteva idei, ca istoric, la Universităţile Columbia şi Brown, precum şi lui Fergus Bremner pentru opiniile lui înnoitoare şi edificatoare, cât şi pentru designul copertei ediţiei englezeşti. Sunt îndatorat Academiei Britanice şi Fundaţiei Leverhulme pentru susţinerea generoasă a lucrării mele. Ani şi ani la rând, Dimitri Gondicas a transformat Programul de Studii Neoelene de la Princeton într-un centru important de cercetare şi schimburi intelectuale. Lui, ca simbol al îndelungatei mele gratitudini, admiraţii şi afecţiuni profunde, îi dedic această carte.

Viena
Dunărea
Budapesta
Drava
Zagreb
Trieste
Sava
Tisa
Munții Carpați
Nistru
Iași
Prut
Siret
Alpii Transilvăneni
Belgrad
Porțile de Fier
București
Dunărea
Constanța
Morava
Alpii Dinarici
Split
Niš
Munții Balcani
Trecătoarea Șipka
Varna
Marea Adriatică
Dubrovnik
Plovdiv
Burgas
Edirne/Adrianopol
Skopje
Istanbul/Constantinopol
Tirana
Munții Rodopi
Vlorë/Valona
Salonic
Kaválla
Larissa
Munții Pindului
Marea Egee
Izmir/Smirna
Insulele Ionice
Patras
Atena
Insulele Ciclade
Marea Mediterană
Peninsula Balcanică: Topografie
0
100
200
300
Kilometri

SFÂNTUL IMPERIU ROMAN
HANATUL CRIMEII
FRANȚA
Viena
Venetia
Genova
PORTUGALIA
SPANIA
Roma
Napoli
Sicilia
Belgrad
1521
Dunărea
VALAHIA
RUMELIA
Marea Neagră
Constantinopol
Chios 1566
ANATOLIA
1515
MAROC
ALGERIA
1556
TUNISIA
1574
Malta
Nauplia 1540
Modon 1503
Monemvasia 1540
Navpl 1540
Rodos 1522
Creta 1669
Cipru 1571
Marea Mediterană
TRIPOLITANIA 1551
FEZZAN
CIRENAICA
1521
EGIPT
1517
Alexandria
Cairo
Ierusalim
Bagdad
Golful Persic
ARABIA
Deșertul Sahara
Nil
Mecca
Șerifatul Meccăi
Marea Roșie
Aden 1547
Imperiul Otoman, cca 1550
Granițele Imperiului Otoman
State vasale
Kilometri

AUSTRO-UNGARIA
MOLDOVA
RUSIA
Veneția
Zagreb
CROATIA-SLAVONIA
Novi Sad
Ismail
CRIMEEA
ROMÂNIA
Belgrad
SERBIA
Drăgășani
VALAHIA
București
Ruse
Zadar
Sarajevo
DALMAȚIA
ITALIA
MAREA NEAGRĂ
Varna
Roma
Dubrovnik
MUNTENEGRU
Scutari
Sofia
Plovdiv
Skopje
Edirne/Adrianopol
Constantinopol
Napoli
Monastir
Salonic
IMPERIUL OTOMAN
Ankara
Bursa
Ioannina
Larissa
Trikala
Izmir/Smirna
Peloponez
Atena
Navarino
GRECIA
Rodos
CRETA
CIPRU
Peninsula Balcanică, cca 1870
Granițe internaționale, 1877
Granițele provinciilor otomane
Bătălii principale
Kilometri

Peninsula Balcanică, cca 1910
Granițe internaționale, 1912
Granițe propuse prin Tratatul de la San Stefano, 1878
Granițele Austro-Ungariei
Principalele campanii rusești în Războiul Ruso-Turc, 1877–1878
Bătălii principale
0 100 200 300
Kilometri
Veneția
Zagreb
AUSTRO-UNGARIA
BOSNIA HERȚEGOVINA
Sarajevo
Zadar
Belgrad
SERBIA
ROMÂNIA
București
RUSIA
CRIMEEA
MAREA NEAGRĂ
Varna
BULGARIA
ITALIA
Roma
Napoli
Dubrovnik
MUNTENEGRU
Prizren
Sofia
Plovdiv
Skopje
ALBANIA
MACEDONIA
TRACIA
Constantinopol
Yeşilköy
Ankara
Bursa
Salonic
Ioannina
Larissa
Izmir
Insulele Ionice
Patras
Atena
GRECIA
CRETA
CIPRU

Peninsula Balcanică, cca 1930
Anexările grecești de la Bulgaria
Teritoriul grec, 1919–1923
Anexările românești de la Austro-Ungaria
Anexările românești de la Rusia
0 100 200 300
Kilometri
CEHOSLOVACIA
URSS
Viena
AUSTRIA
Budapesta
UNGARIA
TRANSILVANIA
ROMÂNIA
Iași
Chișinău
BASARABIA
SLOVENIA
Trieste
Zagreb
Fiume
CROATIA
SLAVONIA
VOIVODINA
BANAT
IUGOSLAVIA
Belgrad
BOSNIA HERȚEGOVINA
VALAHIA
București
DOBROGEA
DALMATIA
Niš
MUNTENEGRU
BULGARIA
Sofia
Plovdiv
Scutari
Skopje
Edirne
Istanbul
Tirana
ALBANIA
MACEDONIA
TRACIA DE VEST
TRACIA DE EST
ITALIA
Kaválla
Salonic
Vlorë/Valona
Larissa
GRECIA
TURCIA
Izmir/Smirna
Atena
Arhipelagul Dodecanez
CRETA

CEHOSLOVACIA
URSS
Viena
AUSTRIA
Budapesta
UNGARIA
TRANSILVANIA
SLOVENIA
Zagreb
ROMÂNIA
CROATIA
SLAVONIA
VOIVODINA
BANAT
VALAHIA
IUGOSLAVIA
Belgrad
București
DOBROGEA
Zadar
BOSNIA
HERȚEGOVINA
Niș
MUNTENEGRU
BULGARIA
Sofia
Plovdiv
Scutari
Skopje
Edirne
Istanbul
Tirana
ALBANIA
ITALIA
Kaválla
Salonic
Vlorë/Valona
TURCIA
Larissa
GRECIA
Izmir/Smirna
Atena
Arhipelagul Dodecanez
CRETA
Peninsula Balcanică, cca 1950
Anexările grecești de la Italia
Anexările bulgărești de la România
Anexările rusești de la România
Anexările iugoslave de la Italia
0
100
200
300
Kilometri

DANEMARCA
SUEDIA
Copenhaga
Marea Baltică
LETONIA
RUSIA
LITUANIA
Vilnius
RUSIA
Minsk
BELARUS
Berlin
POLONIA
Varșovia
GERMANIA
Kiev
UCRAINA
Praga
REPUBLICA CEHĂ
SLOVACIA
Viena
Bratislava
MOLDOVA
AUSTRIA
Budapesta
Chișinău
UNGARIA
SLOVENIA
Ljubljana
Zagreb
ROMÂNIA
CROAȚIA
Belgrad
București
BOSNIA HEREGOVINA
IUGOSLAVIA
Sarajevo
Marea Neagră
Marea Adriatică
ITALIA
MUNTENEGRU
KOSOVO
Sofia
BULGARIA
Roma
Skopje
Istanbul
MACEDONIA
Tirana
ALBANIA
Marea Tireniană
GRECIA
TURCIA
Atena
Marea Ionică
Marea Mediterană
Peninsula Balcanică, cca 2000
Granițe internaționale
0 100 200 300
Kilometri

Introducere
DENUMIRILE

> „Renumele, numele şi aspectul, importanţa, dimensiunea obişnuită şi greutatea unui lucru – la origine cel mai adesea o greşeală şi o calificare arbitrară […] – s-au alipit cu timpul lucrului aceluia prin credinţa în ele, dezvoltată din generaţie în generaţie, pătrunzându-l şi devenind însuşi trupul său; aparenţa iniţială sfârşeşte aproape întotdeauna prin a deveni realitate şi *acţionează* ca o realitate!“ — Friedrich Nietzsche[1]

Vorbim astăzi de parcă Balcanii ar fi existat dintotdeauna. Acum două sute de ani nu existau deloc. Otomanii nu stăpâneau Balcanii, ci *Rumelia (în turcă)*, fostele teritorii „romane“ pe care le cuceriseră de la Bizanţ. Supuşii creştini ortodocşi ai sultanului îşi spuneau „romani“ (*romaíoi*) sau, mai simplu, „creştini“. Apusenilor, obişnuiţi cu termeni regionali clasici precum Macedonia, Epir, Dacia şi Moesia, termenul de „Balcani“ nu le spunea mare lucru. „Aşteptările mele au crescut“, nota un călător în 1854, „auzind că urma să traversăm *un Balcan*; dar am descoperit, în scurt timp, că acest nume pompos se referea doar la o creastă care despărţea apele sau o trecătoare montană, fără să dea naştere unui peisaj măreţ sau romantic“.[2]

„Balcanul“ a fost iniţial un nume asociat lanţului muntos mai bine cunoscut drept „anticul Haemus“ pentru călătorul occidental cu pregătire clasică care străbătea Europa Centrală, îndreptându-se către Constantinopol. La începutul secolului al XIX-lea, au existat ofiţeri, precum contele de Albemarle, care au explorat puţin cunoscuţii versanţi. „Interiorul Balcanului“, scria un diplomat prusac care l-a traversat în 1833, „nu a fost foarte explorat şi au fost făcute doar câteva măsurători exacte ale altitudinilor“. Prea puţine se schimbaseră douăzeci de ani mai târziu, când articolul „Notes on a Journey into the

Balkan, or Mount Haemus“ [„*Note asupra unei călătorii în Balcan sau Muntele Haemus“]*, de Giacomo August Jochmus, a fost citit la Societatea Regală de Geografie. Peste acești munți trecuse armata rusă spre Constantinopol în 1829 și, din nou, în 1877. „Traversarea Balcanilor“, scria autorul unei populare istorii a Războiului Ruso–Turc din 1877, „trebuie socotită drept una dintre cele mai remarcabile realizări ale războiului“.[3]

Până la acel moment, o mână de geografi extinseseră deja termenul la întreaga regiune, mai mult dintr-o supoziție greșită, și anume că lanțul balcanic se întindea de-a lungul peninsulei din sud-estul Europei, așa cum Pirineii delimitează nordul Peninsulei Iberice. În secolul al XVI-lea, cunoașterea geografiei teritoriilor turcești era foarte vagă; abia în 1802 cartograful John Pinkerton observa că „hărțile recente ale acestor ținuturi sunt încă imprecise“, iar cei mai mulți savanți, incluzând și autorii greci ai primelor studii despre regiune, foloseau mult mai populara sintagmă de „Turcia europeană“; referința la „Balcani“ a fost rar folosită de-a lungul secolului al XIX-lea. De exemplu, ea lipsește din lucrările lui Ami Boué, a cărui minuțioasă explorare a întregii regiuni – *La Turquie d'Europe*, din 1840 – a stabilit standarde de acuratețe și detaliu nemaiîntâlnite vreme de câteva generații.[4]

Nici înainte de anii 1880 nu existau multe referințe la populația balcanică. Lumea ortodoxiei includea grecii și slavii deopotrivă, și a durat o vreme până au ieșit la suprafață deosebirile etnografice și politice dintre diferitele populații ortodoxe. În 1797, înflăcăratul revoluționar Rigas Velestinlis, inspirat de Revoluția Franceză, a prevestit prăbușirea sultanului și a decretat necesitatea unei „Republici Elene“ în care locuitorii „Rumeliei, Asiei Mici, Arhipelagului, Moldovei și Valahiei“ ar fi fost recunoscuți drept cetățeni în ciuda „diferențelor de rasă și religie“. În vasta republică a lui Rigas, greaca trebuia să fie nu doar limba de studiu, ci și limba oficială. În anul 1850 comentatorii avizați le arătau dispreț „observatorilor superficiali care îi considerau pe slavi «greci», pentru că majoritatea erau de religie «greacă»“. Chiar și savantul german Karl Ritter a propus ca denumirea întregii regiuni de la sud de Dunăre să fie „Halbinsel Griechenland“ – „Peninsula Grecească“. „Până destul de târziu“, scria în 1877 istoricul britanic E.A. Freeman, „toți

ortodocșii de sub turci apăreau în ochii majorității europenilor drept greci“.[5]

Mult după apariția naționalismului slav, era dificil de intuit ce tipuri de state și națiuni vor urma turcilor. Unii comentatori își imaginau o multitudine de state creștine autonome, aflate sub suzeranitate otomană, în timp ce alții preconizau împărțirea regiunii între o federație a slavilor din sud și un stat grec. Aproape nimeni nu a anticipat fragmentarea care a avut loc în realitate. „Până și în zilele noastre“, scria un autor francez în 1864, „nu auzim adesea oameni întrebând cui aparțin populațiile creștine din Turcia? Să fie vorba de Rusia, Austria, Franța? Și atunci când un visător răspunde: «Aceste populații își aparțin lor înseși» – cât amuzament și câtă milă nu încap într-o asemenea utopie!“[6]

În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, „Turcia europeană“ era moneda geografică favorită a zilei. În anii 1880 însă, zilele „Turciei europene“ erau, evident, numărate. Pe parcursul secolului al XIX-lea, statele care i-au succedat – Grecia, Bulgaria, Serbia, România și Muntenegru – își disputau împărțirea teritoriilor rămase. Între 1877 și 1908, tratatele diplomatice au diminuat aria de dominație otomană, plasând ceea ce rămăsese sub supravegherea Marilor Puteri. Călătorii, jurnaliștii și propagandiștii occidentali au venit în număr mare în regiune și au răspândit noua și cuprinzătoarea utilizare a termenului de „Balcani“. În 1912, la izbucnirea Primului Război Balcanic, care a încheiat stăpânirea otomană în Europa (cu excepția teritoriului din preajma Constantinopolului), termenul era folosit frecvent. Puriștii au fost contrariați. Un geograf german a tunat și fulgerat împotriva „peninsulei sud-est europene sau, cum se spune din ce în ce mai des, perpetuându-se o eroare veche de o jumătate de secol, Peninsula Balcanică“. Un expert bulgar se plângea că „această regiune… este, în mod greșit, numită Peninsula Balcanică“. Tendințele erau însă potrivnice unor astfel de pedanterii. În mai puțin de jumătate de secol, un nou concept geografic a prins rădăcini în limbajul cotidian, mai ales ca rezultat al neașteptatelor schimbări diplomatice și militare. La 1917, istoria Chestiunii Orientale vorbea despre „pământurile pe care ultima generație de geografi le descriseseră drept «Turcia europeană», dar pe care noile schimbări politice ne-au obligat să le redenumim. Termenul folosit este «Peninsula Balcanică» sau pur și simplu

«Balcanii»“.[7]

De la bun început, noțiunea de „Balcani“ a fost mai mult decât un concept geografic. Termenul, spre deosebire de precursorii săi, era încărcat de conotații negative – violență, sălbăticie, primitivism – într-o măsură pentru care e greu de găsit un echivalent. „De ce «Europa sălbatică»?“, se întreba jurnalistul Harry de Windt în cartea sa cu același titlu din 1907. „Pentru că… termenul descrie cu acuratețe țările sălbatice, lipsite de legi, dintre Adriatica și Marea Neagră.“ Asimilând regiunea unei istorii de revoltă și răzbunare care mergea cu aproape un secol în urmă, culminând după 1900 cu bombardamentele teroriste ale Organizației Revoluționare Macedonene, cu regicidul sârbesc din 1903 și cu masacrele executate pe scară largă de toate părțile implicate în Războaiele Balcanice, Europa s-a grăbit să o asocieze cu violența și vărsarea de sânge. Un alt deceniu de lupte – terminate în 1922 cu înfrângerea grecilor de către turci în Asia Mică și cu schimbul forțat de populație, de aproape două milioane de refugiați – nu putea schimba această imagine. E adevărat, balcanicii se guvernau singuri, așa cum își doriseră mulți susținători ai lor din Vest. Dar care era rezultatul? O panoplie de state, mici, neviabile, mereu în conflict, intolerante la nivel intern, exact ca acele *kleinstaaterei* de care se temeau oponenții înmulțirii statelor naționale. Liberalii au găsit că era greu ca frumoasele lor idealuri de autodeterminare națională să se împace cu realitățile unei lumi fragmentate și destabilizate. În cazul noilor state, ca Germania și Italia, naționalismul secolului al XIX-lea a sudat micile state existente în uniuni mai mari și mai bine închegate din punct de vedere economic; în Balcani, rezultatul fusese contrar.[8]

Între războaie, romancierii și regizorii de film au transformat regiunea în decor al unor filme exotice despre corupție, asasinate și nelegiuiri. Pentru Eric Ambler, în romanul *The Mask of Dimitrios*, Balcanii simbolizează decăderea morală a întregii Europe interbelice. Mai puțin sofisticata Agatha Christie, în cartea ei din 1925, *Secretul de la Chimneys*, îi oferă adăpost diabolicului Boris Anchoukoff, care venea dintr-un „stat balcanic… Râurile principale – necunoscute. Munții cei mai însemnați, de asemenea necunoscuți, dar foarte numeroși. Capitala – Ekarest. Populația – în special haiduci. Pasiuni – să asasineze regi și să facă revoluții“. După cum scrie Rebecca West

la începutul jurnalului său de călătorie *Black Lamb and Grey Falcon [„Mielul negru și șoimul cenușiu“]*, „violența era cu adevărat singurul lucru pe care-l știam despre Balcani; tot ceea ce știam despre slavii sudici“. Filmul *noir* al lui Jacques Tourneur din 1942, *Cat People*, mergea și mai departe și transforma Balcanii – prin intermediul eroinei sârbe aparte – într-o pepinieră a „păcatului strămoşesc“, ce-i transforma pe oameni în prădători sexuali letali care amenințau să distrugă „viețile normale și fericite“ ale americanilor obișnuiți.[9]

În era postbelică, o parte din aceste clișee și-au pierdut din forță. Balcanii au dispărut din conștiința vestică în timpul Războiului Rece, iar Cortina de Fier a scindat Europa de Sud-Est, separând Grecia de vecinele ei comuniste. Albania a devenit practic impenetrabilă, iar Iugoslavia lui Tito era idealizată de politicienii americani și de Noua Stângă din Europa; limbajul nealinierii internaționale și al guvernării exercitate de clasa muncitoare a găsit adepți în străinătate. Guvernarea lui Ceaușescu în România era cunoscută mai mult pentru antisovietismul ei pronunțat în politica externă decât pentru represiunea extremă asupra propriei populații. În general, Grecia era considerată marginea „Vestului“, în vreme ce restul statelor balcanice formau partea cea mai puțin studiată a comunismului est-european. Turismul a adus milioane pe plajele și pârtiile de schi din regiune și a transformat tradițiile de la sat în prilejuri de relaxare. Pitorescul a înlocuit violența, iar cele mai grave probleme pe care le anticipau turiștii erau drumurile proaste și toaletele bizare.

Acestea erau beneficiile lungii păci care cuprinsese Europa odată cu Războiul Rece. Multora dintre noi aceste lucruri ne apar azi nu doar îndepărtate, ci și iluzorii – o zonă obscură în care adevărata identitate a Balcanilor a fost temporar ascunsă. După căderea comunismului, a fost mai ușor să vedem din nou sud-estul Europei drept o singură entitate, dar au renăscut și conotațiile peiorative consacrate. Într-adevăr, luptele care au însoțit dezmembrarea Iugoslaviei au fixat mai mult ca oricând aceste percepții în mentalul colectiv. Nu doar Tito și comunismul erau de blamat pentru violența în masă, ci însăși diversitatea etnică și clivajele istorice pe termen lung dintre religii și culturi. E greu să găsești oameni care au de spus ceva pozitiv despre regiune și încă mai greu să porți o discuție dincolo

de bine și de rău. Principala provocare a acestei cărți este de a stabili dacă este posibil să aruncăm o nouă privire asupra Balcanilor fără a ne lăsa influențați de vechiul concept de „Balcani“, cu care am trăit atât de mult timp.

Dacă istoria intelectuală a stereotipurilor occidentale despre Balcani nu ar fi avut decât un secol, ar fi fost greu de explicat influența pe care o au asupra noastră. Dar termenul, deși relativ recent, se sprijină pe o serie de asocieri adânc înrădăcinate în gândirea vestică. Una dintre acestea se referă la tensiunea dintre creștinismul ortodox și cel catolic, care s-a cristalizat odată cu jefuirea Constantinopolului de către cruciați, în 1204. Dar mai importantă este, în mod sigur, profunda falie dintre lumea creștină și cea islamică, lumi care, pentru mai bine de un mileniu – din secolul al VII-lea până la sfârșitul celui de-al XVII-lea –, au fost prinse într-o luptă complexă pentru teritorii și conștiințe în Europa.

La primul „război sfânt“, care a răspândit cultura musulmană pe o arie întinsă din Spania (și mare parte din Africa) până la granițele Indiei și Chinei, creștinătatea a răspuns cu *Reconquista* iberică, recuperarea ținuturilor din sudul Italiei și mai ales prin Cruciade. E posibil ca „Sfântul Război Mediteraneean“ să fi fost până la urmă, potrivit istoricului Eric Christiansen, „o tristă pierdere de timp, bani și vieți“. Și, chiar dacă două secole de luptă împotriva sarazinilor n-au reușit să recâștige Ierusalimul pentru creștinătate, au contribuit din plin la consolidarea tradiției intoleranței marțiale a Europei creștine față de eretici, păgâni și mai ales musulmani. În timp ce statele musulmane acceptau drept cetățeni non-musulmanii – care erau majoritari în Balcanii otomani –, țările creștine îi expulzau pe musulmani, pe care îi priveau drept o amenințare.[10] Totodată, controlau cu strictețe întemeierea micilor comunități de evrei, încă din vremurile medievale.

A doua campanie islamică împotriva creștinătății a fost condusă de un popor nomad din centrul Asiei – turcii. Între secolele al XI-lea și al XVII-lea, turcii au invadat și au învins treptat Imperiul Bizantin, cucerind avanposturile creștine din estul Mării Egee și de-a lungul țărmului Mării Negre, ajungând până în Ungaria, aproape de inima Europei. Armatele otomane au asediat de două ori Viena. Creștinii au interpretat căderea Constantinopolului, în 1453, ca o dovadă a

decăderii ortodoxiei, ultimul eșec al Bizanțului ca sistem imperial și o pedeapsă divină pentru păcatele oamenilor. În vreme ce corăbiile turcești navigau în largul coastelor Italiei, catolicilor pioși li s-a spus „să se roage pentru pierzania Islamului“. Dinastia otomană se va fi văzut succesoare a monarhiilor universale ale Romei și Bizanțului, „umbra lui Dumnezeu pe Pământ“. Pentru mulți creștini însă, precum istoricul elisabetan Richard Knolles, era cea mai nouă întrupare a pericolului islamic și „teroarea din prezent a lumii“.[11]

Cu toată antipatia religioasă dintre creștini și musulmani, europenii secolului al XVI-lea respectau și se temeau de puterea, influența și eficiența turcilor. „Gran Signore“, cum era cunoscut de regulă sultanul otoman, era privit ca unul dintre cei mai puternici conducători ai lumii de atunci. Observatorii renascentiști îl descriau drept succesor al lui Alexandru cel Mare și al împăraților romani și făceau comparații defavorabile, accentuând dezorganizarea armatelor creștine. În 1525, frontul mereu fragil al creștinătății s-a prăbușit când Francisc I, regele Franței și „Fiul cel mare al Bisericii“, a semnat o alianță cu Soliman cel Mare împotriva sfântului împărat roman. „Uniunea sacrilegă a Crinului și Semilunii“ a fost începutul unei îndelungate asocieri între Franța catolică și turci. Și venețienii au fost impresionați de resursele teritoriale și umane aparent fără limite ale acestei mașini imperiale construite pentru război. Ambasadorul lor, Marco Minio, avertizase deja în 1521 că „Gran Signore pare să țină în pumnul lui cheile întregii creștinătăți“.[12]

Pentru eruditul Thomas Fuller, în 1639 imperiul sultanului era „cel mai mare și mai bine organizat care s-a văzut sub soare. Cuprinde mări și țări… de la Buda în vest până la Taurida în est, se întinde pe aproape trei mii de mile… Cuprinde inima lumii, ca un campion îndrăzneț care-și provoacă toți vecinii, stăpânind cele mai bogate teritorii din Europa, Asia și Africa“. Cu aceste două metropole – Constantinopol și Cairo – care prin dimensiunile lor stârneau admirația vizitatorilor și făceau ca Londra, Parisul, Amsterdamul sau Roma să pară neînsemnate, strălucirea Imperiului îi punea în umbră pe certăreții săi vecini din creștinătate. Puterea sa le stârnea europenilor deopotrivă admirație și dezgustul. „Vedeți cât de mulți pleacă de la noi la ei“, comenta sir Henry Blount despre creștinii convertiți la islam, „și cât de puțini de la ei la noi, fapt ce ne arată cum

prosperitatea unei cauze reuşeşte să atragă oamenii“.[13]

Treptat, acest ton respectuos cu privire la regimul otoman a început să dispară. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, chiar înainte să apară scrierile lui Montesquieu pe această temă, dominaţia otomană era tot mai mult descrisă drept „tiranie“ sau „despotism“; referirile anterioare la toleranţa religioasă s-au diminuat şi au fost evidenţiate, tot mai clar, lipsa de legitimitate, corupția, împilarea şi nedreptatea, subliniindu-se iminenţa unui declin.

Această schimbare de atitudine s-a petrecut într-o perioadă în care echilibrul economic dintre turci şi adversarii lor se schimba în mod vizibil şi părea că armatele otomane îşi atinseseră limitele. Europa creştină, pe de altă parte, devenea mai puternică grație dezvoltării comerţului, dar şi a imperiilor de dincolo de Atlantic, precum şi datorită apariției capitalismului mercantil şi a edificării unui nou sistem statal după Războiul de Treizeci de Ani. În particular, ridicarea Rusiei şi a Austriei habsburgice ca ameninţări militare capabile să desfăşoare o ofensivă împotriva otomanilor a modificat fundamental balanţa puterii în Europa de Est şi în regiunea Mării Negre. După al doilea asediu al Vienei, în 1683, puterea otomanilor în Europa a intrat în declin. Armatele habsburgice au cucerit Ungaria, Croația şi zonele adiacente, pe care le-au repopulat cu creştini şi le-au transformat în zonă militară de frontieră.

Imperiul slăbea însă şi din interior. Oficialii otomani observau pierderea accentuată a controlului centralizat al statului asupra provinciilor şi regretau Epoca de Aur a secolului al XVI-lea, devenită sintagmă consacrată în literatura politică otomană. În mare parte din imperiu, şi în orice caz în Balcani, traiul a devenit mai nesigur.[14]

Aceste evoluții politice şi economice au fost însoțite de o amplă modificare a valorilor. După războaiele religioase din secolul al XVII-lea, dezvoltarea ştiinței şi Iluminismul au adus în Europa un nou secularism, care a unificat cultura elitelor şi a făcut ca structura politico-religioasă a Imperiului Otoman să pară anacronică. Mai mult, Europa de Vest condamna aroganța puterii religioase – aplicată deopotrivă prelaților ortodocşi corupți şi „fanaticilor“ islamici –, tendință care se manifestă şi astăzi. În scrierile călătorilor, erudiților şi filozofilor şi-au făcut loc polarizări marcante între Vestul civilizat şi Estul barbar, între Europa iubitoare de libertate şi Orientul despotic.

Senzual, într-o mişcare lentă, ca-n vis, ultima dintre ele funcţiona precum o oglindă pentru vizitatorul vestic interesat de propria imagine.[15]

Balcanii ocupă o zonă culturală situată între Europa şi Asia – se află în Europa, dar *nu* îi aparţin. Călătorii din secolul al XIX-lea au avut, mult mai limpede decât predecesorii lor, sentimentul că părăseau Europa şi intrau în Asia în momentul când ajungeau în teritoriile otomane. În 1875, stând pe malul râului Sava, graniţa dintre Croaţia habsburgică şi Bosnia otomană, tânărul Arthur Evans a început „să-şi dea seama în ce lume aparte ne aflam. Bosniacii înşişi vorbesc despre partea cealaltă a Savei numind-o «Europa» şi au dreptate, căci o traversare de cinci minute te poartă, din toate punctele de vedere, în Asia. Călătorii care au văzut provinciile turceşti din Siria, Armenia sau Egipt sunt surprinşi, când intră în Bosnia, să descopere imaginile familiare ale Asiei şi Africii, reproduse într-o provincie europeană a Turciei“. Occidentalii au remarcat statutul incert al proprietăţii private, misterele legislaţiei otomane şi distincţia evidentă dintre religia conducătorilor şi religiile supuşilor. Mai presus de toate, vesticii au fost mişcaţi de o serie de impresii estetice, aproape teatrale – culorile neaşteptate, mirosurile, amestecul de popoare. Debarcând în 1812 la Préveza, lângă Insulele Ionice, tânărul Henry Holland scria: „Ajungând în aceste regiuni, peisajul se schimbă brusc, şi în faţa ochilor se înfăţişează o nouă specie de fiinţe, cu toate extravaganţele specifice Orientului, care au hrănit atâta vreme imaginaţia poveştilor despre Est. Obiceiurile neschimbate ale turcului, ce pornesc de la religie, dar şi din alte circumstanţe, fac ca această revelaţie să fie la fel de puternică, fie că e vorba de primul oraş turcesc în care ajunge călătorul, fie de cele mult mai îndepărtate de Europa.“ Un secol mai târziu, un tânăr jurnalist rus – care avea să devină celebru drept Lev Troţki – privea pe fereastra vagonului său, călătorind pe calea ferată de la Budapesta la Belgrad în ajunul Primului Război Balcanic, exclamând entuziasmat: „Estul! Estul! Ce amestec de feţe, costume, etnii şi niveluri culturale!“[16]

Cele mai multe descrieri moderne ale spaţiului balcanic vorbesc despre deconcertanta întrepătrundere a Europei cu Asia şi a Vestului cu Estul. Europa este văzută ca o forţă civilizatoare, ca un proiectil încastrându-se în materia pasivă a Orientului. Călătorii comentează de

obicei asupra prezenței elementelor specific „europene“, precum casele cu geamuri de sticlă, tacâmurile, cabaretele sau hotelurile cu săli de biliard. Despre orașele balcanice notează că au o fațadă europeană, în spatele căreia se ascunde realitatea orientală: imagini pitorești, dar și mizerie, miasme, înapoiere și neorânduială. Căile ferate sunt europene, însă terasamentele nu; tehnologia este evident europeană, fără a fi întreținută cu strictețe. Structura socială este aproape întotdeauna divizată în două straturi: unul modernizat, de suprafață, și unul tradițional. Realitățile orientale – puterea religiei, dominația sărăciei la sate – sunt privite ca niște fenomene care nu s-au schimbat de veacuri. La sfârșitul secolului al XIX-lea, așa cum mărturisesc numeroase relatări, era practic imposibil pentru călătorii occidentali – expuși deliciilor rafinate și orientalismului voluptuos al unor scriitori precum Pierre Loti – să *nu* privească Balcanii în acest fel.

Din perspectivă diplomatică – și în ciuda legăturii cu Franța – Imperiul Otoman fusese privit vreme îndelungată ca un factor din afara concertului european al puterilor. Nu fusese reprezentat, de pildă, la Congresul de la Viena, în 1815, și era exclus de comentatorii tratatelor internaționale din „familia creștină a națiunilor“. Doar *realpolitik* – urmarea declinului evident al Imperiului și a îngrijorătoarei ascensiuni a Rusiei – a reușit să-l aducă în joc. Luptând în Războiul Crimeii ca să-i salveze pe turci de ruși, puterile victorioase în 1856 au declarat, până la urmă, că „Sublima Poartă este admisă să participe în avantajul legii și al sistemului european“. În schimb, Poarta a fost obligată să introducă reforme privind proprietatea, justiția și egalitatea religioasă; puterile creștine au insistat că sunt necesare unui stat modern și civilizat.[17]

Turcii însă n-au fost niciodată acceptați drept europeni. În vocabularul secolului al XIX-lea, cu amprentă rasială tot mai accentuată, ei erau „asiatici“, „nomazi“ și „barbari“, cârmuind peste „ținuturile unde s-a născut civilizația europeană“. „Turcii“, scria lordul John Russell în 1828, „par să fie diferiți, în aproape orice împrejurare, de națiunile care ocupă restul Europei“. Chiar și pentru R.G. Latham, unul dintre cei mai echilibrați etnologi victorieni, „turcul este european așa cum locuitorul din New England este american, adică nu cine știe ce“. În vreme ce Latham disprețuia faptul

că turcii sunt „nou-veniți“ în Europa sau „asiatici“ în deplinul sens al cuvântului, el considera, totodată, că religia lor îi face „membri imposibili ai sistemului european“. În general, musulmanii erau priviți ca fiind mai predispuși la acte de barbarie decât supușii lor creștini. „Nici un război, vechi sau modern“, scria un diplomat american în 1842, „nu a fost purtat vreodată cu asemenea furie și cruzime ca acela al turcilor împotriva grecilor. Este pur și simplu uimitor că națiunile creștine ale Europei au putut rămâne, atâta timp, spectatori tăcuți la asemenea atrocități“. În ciuda scrierilor unor istorici precum George Finlay, a cărui istorie a Războiului de Independență al Greciei nu a ezitat să descrie „un război de exterminare reciprocă“, în imaginarul colectiv violența a avut doar o singură direcție. Această reacție unilaterală a fost valorificată de Gladstone[1] în denunțarea „ororilor bulgare“: ea s-a dovedit, după toate considerațiile, refractară la orice dovadă că și creștinii au comis atrocități sau le-au provocat uneori în mod deliberat. „Când un musulman ucide un musulman, nu contează“ – așa a rezumat Edith Durham[2] atitudinea occidentală. „Când un creștin ucide un musulman, e un act de justiție; când un creștin omoară un creștin este o eroare de judecată despre care e mai bine să nu amintim; doar când un musulman ucide un creștin vorbim despre o adevărată atrocitate.“[18]

1. William Ewart Gladstone (1809–1898), om politic britanic, prim-ministru liberal, recunoscut pentru atitudinea sa antiotomană (n. red.).

2. Antropolog britanic (1863–1944), recunoscută pentru studiile sale asupra Albaniei (n. red.).

Orbirea Europei creștine față de victimele musulmane trecea cu vederea uriașele mișcări de populație declanșate de declinul otoman. „Oamenii vorbesc deseori în Occident despre mutarea în Asia a tuturor turcilor, altfel spus a musulmanilor, pentru a transforma Turcia europeană într-un imperiu exclusiv creștin“, scria Ami Boué în 1854. „Ar fi o decizie la fel de inumană ca și expulzarea evreilor din Spania sau a protestanților din Franța și ar fi oricum greu de realizat, căci europenii uită mereu că musulmanii Turciei europene sunt mai mult slavi și albanezi, ale căror drepturi teritoriale sunt la fel de vechi precum cele ale compatrioților creștini.“ Cu toate acestea, un număr de circa cinci milioane de musulmani au fost mutați din fostele

ţinuturi otomane şi din zona Mării Negre în perioada de după 1821; din Balcani, între 1,7 şi 2 milioane de musulmani au emigrat, de voie, de nevoie, între 1878 şi 1913 spre regiunea ce avea să devină mai târziu Republica Turcia. Limba turcă şi-a pierdut treptat calitatea de *lingua franca* regională, aşezările urbane erau preluate de nou-veniţii creştini şi clădirile otomane erau deliberat demolate sau lăsate în paragină. Dinamitarea moscheilor şi a altor capodopere arhitecturale din Bosnia-Herţegovina la începutul anilor 1990 nu avea să fie, aşadar, decât continuarea într-o formă extremă a procesului de dezislamizare care începuse cu zeci de ani înainte.[19]

La momentul prăbuşirii Imperiului Otoman în Balcani, în 1912–1913, mulţi vestici au văzut expulzarea finală a puterii „asiatice“ din Europa şi triumful vitalităţii religioase şi rasiale a creştinătăţii. Conform opiniei jurnalistului american Frederick Moore, exprimată în *National Geographic*, turcii asiatici îşi nenorociseră supuşii europeni impunându-le legile islamice. Ei încercaseră să-şi revigoreze propria moştenire rasială prin convertiri, dar se dovediseră până la urmă incapabili să domine rasele europene superioare din punct de vedere biologic pe care le conduceau. Acum, „[turcul] o să facă drumul întors spre Asia, de unde a venit cu secole în urmă, puţin schimbat de asocierea cu popoarele Europei, pe care le-a păstrat aşa cum le-a găsit, într-o stare medievală, cu toată barbaria Europei medievale, cu tot pitorescul ei, culoarea, mizeria şi iraţionala ei credinţă“. Cât despre viitor, Moore prezicea puţine schimbări în rândul foştilor conducători de imperii, pentru că „[turcul] e musulman şi sufletul adevăratului musulman este indiferent la progres“. Dar „pentru statele balcanice întregite pare plauzibil să prezicem o dezvoltare rapidă în direcţia modernităţii, căci am văzut cum toate, în ciuda marilor dificultăţi întâmpinate, au îndeplinit deja, parţial, aspiraţia de a adopta instituţiile civilizatoare ale Europei“.[20]

Predicţia lui Moore se integra locurilor comune ale aşteptărilor liberale privind relativele capacităţi de civilizare ale popoarelor islamice şi creştine. Ea reflecta raţionamentul care crease, în restul Europei, lobby-uri influente pentru eliberarea bulgarilor, sârbilor şi grecilor de sub stăpânirea otomană. Dar tocmai această atitudine a hrănit aproape inevitabila dezamăgire care a urmat. Încă din 1836, după primul triumf al naţionalismului balcanic, un francez călătorind

prin Grecia înregistra schimbarea emoţională: „Ca sclavi ai turcilor, grecii erau de plâns.“ – „Grecii, odată liberi, sunt mai degrabă îngrozitori. Viaţa lor e un şir de furturi, atacuri şi incendii, iar asasinatele le ocupă timpul liber.“ În mod similar, optimismul liberal din 1912 urma să fie și mai aspru contrazis de realitate. Statele balcanice victorioase, care tocmai învinseseră armata otomană, s-au întors imediat unul împotriva altuia în cel de-al Doilea Război Balcanic. Au apărut atunci ştiri despre brutalitatea manifestată de propriile lor armate împotriva civililor, în special în Macedonia, Kosovo și la frontiera cu Muntenegrul. „Așa arată toate astea atunci când le privești de aproape“, relata Troţki. „Carnea se descompune – carnea de om, ca și carnea de vită; satele au devenit ruguri aprinse; soldaţii extermină «persoanele care nu au sub doisprezece ani»; oamenii sunt abrutizaţi, pierzându-și înfățișarea umană.“[21]

Dincolo de toate, în iunie 1914 a venit asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand de către studentul naționalist sârb Gavrilo Princip. A doua criză bosniacă și al treilea război balcanic din secolul XX s-au transformat într-o baie de sânge continentală, care în cele din urmă a distrus vechea ordine europeană. Fie şi numai din acest motiv, din acel moment Balcanii au fost consideraţi blestemaţi în conştiinţa europeană. Doar cei fideli uneia sau alteia dintre micile naţiuni au continuat să argumenteze că merită susţinute. Încă mai puţini s-au obosit să argumenteze că n-ar trebui judecate după paradigma culturii occidentale, ci înțelese în funcţie de propriile lor caracteristici.

Pentru o înțelegere mai adevărată și mai puțin părtinitoare a Balcanilor este important să lămurim modul în care atitudinea faţă de regiune a fost influenţată nu numai de evenimentele care au avut loc acolo, dar şi de explicaţiile mai complexe ale dezvoltării identităţii şi civilizaţiei europene. Principala provocare istoriografică o constituie încadrarea secolelor de stăpânire otomană în istoria de ansamblu a continentului. Pentru mulţi cercetători eruditi ai Europei rezolvarea a fost evidentă. Sir John Marriott și-a început sobra analiză asupra Chestiunii Orientale cu hotărâta aserțiune potrivit căreia „primul și cel mai important factor al problemei este prezența unei substanțe străine, cuibărite în carnea vie a Europei. Această substanță este turcul otoman“. Cu alte cuvinte, stăpânirea otomană a despărțit Balcanii de

restul Europei şi a inaugurat un nou Ev Întunecat, de vreme ce – conform istoricului polonez Oskar Halecki – „de-a lungul întregului curs al istoriei europene în adevăratul său sens, Europa şi creştinătatea au fost practic identice“. Faptul că înainte de turci regiunea făcea parte dintr-un Imperiu Bizantin mai puţin dispreţuit a întărit acest mod de a privi lucrurile.[22]

Nu toată lumea a acceptat însă această simplificatoare identificare a Europei cu creştinătatea (catolică). Bine-cunoscutul istoric britanic Arnold Toynbee şi eminentul istoric român Nicolae Iorga au argumentat amândoi – folosind, la urma urmei, chiar pretenţiile lui Mahomed Cuceritorul – că Imperiul Otoman a fost, într-adevăr, succesorul „statului universal“ al ortodoxiei bizantine. Iorga, mai ales, a sugerat că ar fi existat un „Bizanţ după Bizanţ“, supravieţuind sub cârmuirea sultanilor. Totuşi, exprimarea afinităţilor care ar fi putut lega creştinătatea şi Islamul a trecut pe lângă urechile celor mai mulţi. Mulţi alţi cercetători – dar şi publicul larg – l-au urmat pe Halecki, care insista că „din punct de vedere european, trebuie remarcat că Imperiul Otoman, complet străin de supuşii săi europeni ca origine, tradiţie şi religie, departe de a-i fi integrat într-un nou tip de cultură, nu le-a adus decât o degradantă dominaţie străină care le-a întrerupt pentru aproximativ patru sute de ani participarea la istoria europeană“.

Potrivit acestui raţionament, statele succesoare din Balcani îşi caută în trecutul medieval sau antic rădăcinile naţionale şi îşi încurajează istoricii să treacă peste perioada stăpânirii otomane cât mai repede cu putinţă, căci nimic bun nu se poate să fi venit din anii aceia. „La sfârşitul secolului al XIV-lea, când Bulgaria a căzut sub dominaţie otomană“, scria Todor Jivkov în 1981, „cursul natural al dezvoltării sale istorice a fost oprit şi întors din drum“. Această perspectivă a precedat regimul comunist al lui Jivkov şi i-a şi supravieţuit. Legenda sârbă a bătăliei de la Kosovopolje din 1389 reflectă aceeaşi obsesie a problemei moştenirii. Istoricii şi restauratorii greci se ocupă mult mai mult de istoria antică, bizantină sau modernă decât de perioada otomană. Istoricii britanici nu-şi prea bat capul întrebându-se cât datorează ţara lor moştenirii anglo-saxone, normande, respectiv dinastiei de Hanovra; dar întrebările despre continuitate, ruptură şi moştenire istorică sunt inevitabile în Balcani, întrucât ceea ce Halecki numeşte „punctul de vedere european“ a

influenţat multe dintre preocupările savanţilor, dar şi opinia publică a regiunii. Nu putem spune că oamenii de acolo ar avea vreo înclinaţie de a se pierde în negura timpurilor, ci mai degrabă că a fi european a însemnat, nici mai mult, nici mai puţin decât a renega moştenirea trecutului otoman. Reconstruirea unei istorii respectabile a luptei şi rezistenţei naţionale împotriva opresiunii imperialiste a devenit necesară apartenenţei la clubul european. Altfel spus, pasiunile şi anxietăţile naţionaliste sunt expresii ale efortului de a obţine acel tip de ascendenţă istorică pretinsă cândva – dacă nu cumva şi astăzi – de Europa însăşi.[23]

Pentru că Balcanii au avut vreme îndelungată o imagine negativă în presa europeană, au existat cercetători cărora nu le-a fost uşor să insiste asupra virtuţilor regiunii. Istoriile naţionale – până foarte de curând – au prezentat trecutul drept un triumf inevitabil, pe deplin îndreptăţit, asupra duşmanilor. Mai nou, deziluziile legate de naţionalism au hrănit nostalgia pentru epoca imperială; un nou curent al istoriografiei otomane subliniază coexistenţa etnică şi religioasă paşnică sub sultani şi transformă Imperiul într-un fel de paradis multicultural *avant la lettre*. Această versiune atractivă asupra stăpânirii otomane nu constituie un adevărat progres faţă de negativismul vechilor opinii, ci doar un corectiv. Adevărul este că, în timp ce vreme de secole coexistenţa religioasă paşnică a fost indiscutabil o realitate sub otomani, spre deosebire de alte zone ale creştinătăţii, nu exista, cu siguranţă, conceptul egalităţii religioase. Lipsa conflictelor etnice nu se datora „toleranţei“, ci faptului că în rândul supuşilor sultanului nu exista conceptul de naţionalitate, dar şi pentru că religia creştină insista mai mult pe „comunitatea credincioşilor“ decât pe solidaritatea etnică.[24]

Istoria normativă stabileşte ca standard un model de evoluţie istorică, iar ulterior explică devierile apărute. Gândirea secolului al XIX-lea accepta faptul că istoria funcţionează în acest fel şi că modelul standard era succesul sau eşecul unei societăţi de a străbate drumul progresului de la înapoiere şi barbarie către civilizaţie. Preferând să vorbească despre calea parcursă de la tradiţie la modernitate, cărturarii secolului XX au schimbat termenii, dar au menţinut aceeaşi perspectivă liniară. Ei au speculat pe marginea unor modele presupus universale de dezvoltare economică şi democratizare

politică cu scopul de a înțelege de ce statele și societățile balcanice au rămas sărace, instabile, fără să poată ajunge unde îşi propuseseră. Este însă de discutat dacă sărăcia relativă din sud-estul Europei și politica violenței interetnice pot fi considerate drept mărci ale înapoierii. Amestecul etnic al Balcanilor a rămas neschimbat timp de secole, iar în cea mai mare parte a acestui interval nu a existat nici un conflict etnic. De ce oare cocktailul politic a devenit atât de volatil în ultimele două secole? Schimbările provocate de apariţia partidelor de masă, de industrializare, de conturarea noilor structuri statale, de alfabetizare sau de răspândirea tehnologiei s-ar putea dovedi la fel de importante ca presupusele adevăruri eterne despre fractura religioasă, rădăcinile țărănești și clivajul etnic. Am putea descoperi atunci că povestea pe care o spunem nu susţine neapărat, cât mai degrabă subminează sentimentul superiorităţii europene. Căci, așa cum Europa a oferit Balcanilor categoriile prin care popoarele lor s-au definit, le-a oferit şi armele ideologice – în primul rând sub forma naționalismului romantic modern – cu care să se autodistrugă. Cu alte cuvinte, pentru a înțelege Balcanii trebuie să renunţăm la a mai privi istoria ca pe o oglindă în care, ascunzând trecutul, ne proiectăm propriile virtuţi.

1
TERITORIUL ŞI LOCUITORII LUI

„Munţii sunt pe primul loc.“ — Fernand Braudel[1]

Timp de milioane de ani, jocul plăcilor tectonice a împins o serie de lanţuri muntoase în spaţiul mediteraneean, de-a lungul frontierei geologice dintre Europa şi Africa. Întinzându-se între Peninsula Iberică la apus şi lanţul muntos din sud-estul Europei la răsărit, ele se leagă de sistemul muntos din Asia Mică şi Asia Centrală. La nord, marile câmpii eurasiatice se întind, cu mici întreruperi, de la Calais până la Ural. Acolo, precipitaţiile sunt abundente, terenurile arabile sunt roditoare, iar numeroase râuri navigabile leagă ţinutul de mare. În sud e o altă poveste: terenurile agricole fertile sunt mai rare, solul este uscat şi precipitaţiile mai puţin frecvente.

Spre deosebire de lanţul muntos care străjuieşte nordul Peninsulei Iberice şi al celei Italice, şirul Balcanilor nu reprezintă o barieră în faţa invaziilor; regiunea este vulnerabilă, uşor de atacat dinspre nord şi est. Pe de altă parte, forma lor neregulată îngreunează deplasarea dintr-o vale în alta. Comunicarea e deseori mai uşoară cu zonele din afara peninsulei decât cu localităţile din interior, aşa că Dubrovnikul, de exemplu, a avut de-a lungul timpului legături mult mai apropiate cu Veneţia decât cu Belgradul. În felul acesta, munţii au ridicat preţul schimburilor comerciale în regiune şi au complicat procesul de unificare.

Influenţa munţilor se simte peste tot, de la cer până la mare. Climatul specific privează cea mai mare parte a peninsulei de umiditatea din zona continentală a Europei. Kolašin, în Muntenegru, are o medie anuală de precipitaţii de 2.641,6 mm, în timp ce, puţin mai la est, oraşul Skopje din Macedonia are o medie anuală de numai 457,2 mm. O îngustă fâşie de coastă care se întinde din Dalmaţia până în vestul Greciei se bucură de suficiente ploi ca să atenueze impactul neîndurătoarelor veri mediteraneene. În Corfu, vegetaţia e luxuriantă;

Cicladele, prin contrast, sunt sterpe şi uscate. Corfu poate supravieţui prin forţe proprii, în vreme ce insulele Ciclade – aşa cum a demonstrat foametea în vreme de război – se bazează pe importul de alimente pentru a rezista. În general, precipitaţiile anuale în estul munţilor sunt cu 254 mm până la 508 mm mai reduse decât în vest, fapt ce duce la secete periodice chiar şi în câmpiile fertile. „O câmpie jalnică, nisipoasă şi aridă“ era felul în care i se înfăţişa Valea Vardarului unei englezoaice aventuroase care o traversa pe la mijlocul secolului al XIX-lea. „Pe mile întregi, ţara e complet lipsită de copaci.“[2]

În zona cu climă mediteraneeană, cursul râurilor seacă pe timpul verii, lăsând în urmă albii pietroase şi canioane. Pământul e uscat, crăpat, iar resursele de apă insuficiente – un mediu aspru pentru om, potrivit mai degrabă plantelor nepretenţioase. „O ciudată particularitate a început să se facă dureros resimţită în munţi“, nota arheologul englez Arthur Evans în 1875, mergând de-a lungul carsturilor Herţegovinei. „Nici un fir de apă.“ El descria „o imagine a dezolării… în orice direcţie ai merge, răsar munţi joşi, grămezi de roci calcaroase sfărâmate, lipsite de vegetaţie… totul arată ca un gheţar pietrificat sau ca un peisaj lunar“. Acolo unde plouă în timpul verii, pădurile de munte şi zonele împădurite – cu stejari, fagi şi castani dulci – dovedesc existenţa resurselor perene de apă curgătoare. Chiar şi aşa, peninsula suferă de secetă mai mult decât alte locuri din Europa, cu excepţia sudului Spaniei şi al Maltei; în 1917, în Muntenegru au fost raportate decese din cauza insuficienţei apei.[3]

Clima din Balcani nu e peste tot la fel de uscată. În munţii Rodopi, râurile nu seacă tot timpul anului, iar înălţimile albaneze amintesc călătorilor de păşunile alpine. Mai departe, spre est, mari părţi din fosta Iugoslavie, România şi nordul Bulgariei se bucură de o climă mai apropiată tiparului Europei Centrale. Iernile lungi şi reci şi ploile torenţiale au susţinut impenetrabila Šumadija, regiunea acoperită cu o deasă pădure de stejar care se întindea cândva peste cea mai mare parte a câmpiilor Serbiei. „De o parte şi de alta şirul nesfârşit de stejari imenşi se închidea peste noi“, scria Alexander Kinglake în *Eothen*, descriind călătoria din 1834 spre Constantinopol. „Pe aici urma să treacă drumul nostru pe o distanţă de mai bine de o sută de mile.“[4]

La răsărit, estuarul Dunării împrumută trăsăturile climatice ale

stepei sudice și ale zonei Mării Negre, deși suferă de lipsă de precipitații acolo unde umbra Carpaților își face simțită prezența. Munții determină contrastul brusc dintre clima mediteraneeană și cea din zonele de nord și est, și oricine a urcat de-a lungul coastei dalmate, pe drumul dintre Kotor și Cetinje, vechea capitală a Muntenegrului, știe acest lucru. „Vremea s-a schimbat brusc“, scria un călător după ce traversase Balcanii, în Bulgaria otomană. „Un aer cald ne-a învăluit. Întreaga Turcie europeană, începând cu pantele sudice ale Muntelui Haemus, se întinde într-un climat încântător, care poate înfățișa întregul farmec al tropicelor, precum și vigoarea latitudinilor mai înalte, fără dezagreabilele lor efecte.“[5] Cu cât se apropia de Mediterana, pe acest nordic dornic de soare nici măcar ciuma nu îl mai putea lipsi de senzația plăcută a vremii calde.

Râurile sunt esențiale prosperității, dat fiind că înainte de epoca modernă transportul pe apă era mai ușor și mai ieftin decât pe uscat. Unii istorici explică „miracolul european“ prin multitudinea de căi navigabile care leagă ţărmurile de interior. Dar rețele de râuri care să se compare cu Rinul și Ronul, în apusul Europei, sau cu ruta comercială Vistula–Nipru, în răsărit, nu există în sud-estul continentului. Râurile din Balcani, atunci când sunt mai mult decât niște torenți sezonieri, fie curg la vale prea repede pentru a fi navigabile, fie șerpuiesc alene în curbe și bucle, prea departe de cea mai apropiată coastă. Râurile importante, precum Sava, Vardarul și Haliacmonul, sunt puţin folosite pentru comerţ și transport. „Nimic nu e mai frapant“, scria englezul Henry Tozer în 1867 în timp ce călătorea spre sud, de-a lungul Vardarului, „decât absența oricărui oraș de-a lungul acestei importante artere de comunicație interne… Râul oferă o priveliște minunată când își adună apele, dar munca de a-l face navigabil va fi considerabilă“.[6] Până și Dunărea a slujit regiunea mai puțin decât ne-am fi aşteptat: spre Mediterana este blocată de munți, iar înainte de a ajunge la Marea Neagră coteşte spre nord, într-o direcție cu totul opusă interesului negustorilor. Înainte de al Doilea Război Mondial, Dunărea de Jos îngheța cam două sau trei luni pe an. Înainte de începutul secolului al XIX-lea, în timpul războaielor ruso–turce, nu era folosită aproape deloc pentru comerţ; caravanele de negustori veneau pe drumurile terestre, în timp ce călătorii și diplomații, mergând spre capitala otomană, îi abandonau deseori

cursul pe la jumătate şi îşi continuau călătoria pe uscat.

Aceiaşi munţi care opresc trecerea râurilor spre mare au împiedicat construirea unor canale de tipul celor care au dus la înflorirea comerţului Angliei şi Franţei în secolul al XVIII-lea. Munţii au îngreunat şi construirea căilor ferate. Calea ferată a avansat de-a lungul Europei la fel ca hotarul care înlocuia oraşele din lemn cu cele din cărămidă, într-o mişcare graduală dinspre nord şi vest spre sud-estul continentului. În timp ce reţeaua de căi ferate germane exista încă din 1870 şi se ramificase spre Austro-Ungaria înainte de sfârşitul deceniului, la sud de Dunăre şinele de cale ferată au fost amplasate abia la sfârşitul anilor 1880. Atât autorităţile otomane, cât şi cele habsburgice erau hotărâte să modernizeze zona Balcanilor, dar factori politici, strategici şi topografici au intervenit şi au complicat construcţia liniilor. Deşi căile ferate au permis mărfurilor să pătrundă pe piaţa internă dinspre zonele de coastă, acest fapt nu a ajutat la crearea unei economii regionale mai coerente. Chiar şi reţeaua de căi ferate era mai redusă în Balcani decât oriunde altundeva în Europa, la vest de Brest-Litovsk: 21,9 km la mia de kilometri pătraţi în Grecia, în anii 1920, şi 31,5 km în Vechiul Regat al României antebelice, faţă de 97 în Franţa, 123 în Germania şi 370 în Belgia.[7]

Moştenind de la romani o bogată reţea de drumuri pavate, interregionale, autorităţile otomane dezvoltaseră un serviciu poştal eficient printr-o reţea de hanuri, caravanseraiuri şi popasuri care le permitea curierilor tătari să găsească cai odihniţi la fiecare câteva ore şi găzduire peste noapte, când era necesar. Cu toate acestea, în secolului al XVIII-lea sistemul s-a confruntat cu mari dificultăţi; existau întârzieri şi nu mai erau destui cai. Totuşi, în 1841 funcţiona destul de bine cât să impresioneze un călător străin, fiind considerat „probabil singurul serviciu rezonabil organizat care există în ţara asta“. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, drumurile erau atât de prăpădite, încât unii observatori au identificat o politică deliberată a autorităţilor turce de a le menţine astfel. „Este o idee preferată de principii barbari“, susţine un scriitor, „potrivit căreia aceste drumuri proaste se adaugă puterii naturale a stăpânirii lor“. Sătenii de la munte îşi aveau propriile interese legate de drumurile proaste, căci ele îngreunau colectarea taxelor de către autorităţi. Totodată, şi comerţul era mai scump. „Lipsa drumurilor în afara unei anumite zone face

exportul aproape imposibil“ era una dintre explicațiile exportului extrem de redus dinspre fertila câmpie de la Monastir, la mijlocul secolului al XIX-lea. Drumurile bulgărești erau, în același perioadă, în „stare naturală“ și se spunea că sunt „destul de bune pe timpul verii“. Drumurile basarabene au fost considerate printre cele mai proaste până târziu, în anii 1930. Înainte de îmbunătățirile solicitate de principele sârb Miloș Obrenovici era nevoie de o săptămână pentru a străbate cei o sută de kilometri de la Belgrad la Kragujevac.

Începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, proiectul de modernizare a drumurilor a fost urmărit de la un capăt la celălalt al Balcanilor; totuşi, în Imperiul Otoman, îmbunătățirile inițiate de un guvernator erau deseori pur și simplu abandonate odată ce acesta era mutat în altă parte. De exemplu, în lipsa întreținerii, un drum nou de lângă Serres, în jurul anilor 1860, a devenit impracticabil pentru transportul pe roți în doar cinci ani. Pentru că drumurile erau atât de proaste, Clubul de Ciclism din Salonic, constituit la sfârşitul secolului al XIX-lea, nu putea să organizeze excursii în afara orașului. Apariția căii ferate, care constituise obiectul îngrijorării oficialilor otomani, a contribuit la degradarea drumurilor, căci comerțul și transportul de bunuri se reorientau spre tren.[8]

Dacă pentru cuceritorii otomani întreținerea drumurilor nu juca un rol deosebit, acest fapt se datora, în mare parte, avantajului pe care îl deţineau în privința animalelor de povară – bivoli, catâri, măgari şi, dincolo de toate, arma secretă, cămila, care îi năucea pe observatorii contemporani prin inedit şi eficienţă. În 1684, la un an după ce turcii fuseseră alungaţi de la porțile Vienei, Johann Christoph Wagner, în studiul său extins despre Imperiul Otoman, a inclus și un amplu elogiu dedicat virtuților acestui animal „minunat de util“ cu „deosebitul renume“ de „cea mai bună creație a lui Dumnezeu“. „Ce aș putea să-ți spun?“, îi scria lady Mary Wortley Montagu[3] unui prieten în 1717, „Probabil nu ai văzut niciodată cămile, așa că descrierea lor s-ar putea să ți se pară cu totul neobişnuită“. Înaintarea rapidă a armatei otomane staționate în Edirne sau Constantinopol când începeau campaniile militare s-a bazat în special pe aceste animale temperamentale, capabile să care greutăți imense pe drumurile desfundate, indiferente la noroi, care rezistă la oboseală şi sete mult mai bine decât caii. „Sunt trei sute de cămile care transportă

arme“, scria Konstantin Mihailović, ienicer de origine sârbă, despre serviciul în armata otomană la finalul secolului al XV-lea. „Pentru că nu folosesc căruțe în timpul deplasărilor, ei nu vor avea întârzieri pe câmpul de luptă.“ Pentru pătrunzătorul diplomat flamand Ogier Ghiselin de Busbecq există „două lucruri care, în opinia mea, aduc marele avantaj al turcilor: orezul între cereale și cămilele printre animalele de povară, ambele admirabil adaptate pentru campaniile militare îndepărtate… Cămilele pot să care poveri foarte grele, să îndure foamea și setea, fără a avea nevoie de multă atenție“. Mult după ce perioada eroică se sfârșise, în regiune au fost folosite în continuare cămilele; Agnes Smith[4] a zărit prin 1884 cămile folosite de ţăranii de lângă Delphi, probabil descendente ale animalelor prădate de revoluționarii greci de la trupele otomane din Peloponeș în timpul Războiului de Independență, cu șaizeci de ani mai devreme. În jurul anilor 1920, ele au devenit o curiozitate turistică.[9]

3. Aristocrată britanică (1689–1762), poetă, este cunoscută mai ales pentru scrisorile din călătoriile sale în Imperiul Otoman (n. red.).

4. Agnes Smith Lewis (1843–1926), bună cunoscătoare a limbilor semitice, colaboratoare a Universităţii Cambridge (n. red.).

Spre deosebire de ele, caii folosiți de negustori pentru călătoria de cincizeci de zile din Macedonia la Viena – caravane care purtau nu mai puțin de o mie de încărcături cu bunuri din Balcani spre Europa Centrală, în plin secol XIX – au călătorit cu greu pe drumul pietros, aspru și neregulat. Caii de Rusciuc, din Bulgaria dunăreană, care erau crescuți special pentru efectivele de cavalerie la începutul secolului al XIX-lea, erau apreciați mai ales pentru rezistența lor pe terenuri stâncoase. Cu toate acestea, îngrijirea, hrănirea și adăparea cailor erau costisitoare. La șes, bivolii și boii trăgeau căruțele, plugurile, chiar și trăsurile, în timp ce în zonele deluroase catârii au rămas principala alegere, până târziu în 1940, când șiruri de sute de catâri – mânați de conducătorii lor într-un limbaj dispărut de curând – au cărat peste munții Iugoslaviei și ai Greciei armamentul german și britanic în timpul războiului.

În această zonă de margine a Europei, costul plătit de fiecare stat pentru a-și exercita autoritatea în regiune depindea de caracteristicile terenului. Nesiguranţa s-a perpetuat vreme de secole și și-a pus

amprenta asupra vieții economice. În vara anului 1997, după conflictele din sudul Albaniei, bandele armate opreau mașini de-a lungul frontierei grecești și făceau nesigure călătoriile pe timp de noapte chiar și pentru poliția locală. Ele constituiau cel mai recent capitol dintr-o poveste mult mai veche; cu un secol în urmă, statul otoman fusese incapabil să garanteze siguranța călătorilor după căderea întunericului. În anumite zone nu îi putea proteja nici ziua. „Pașa, care se arată preocupat de siguranța noastră, nici nu voi să audă de planul nostru de a trece Balcanii pe la Şumen, unde jafurile și asasinatele erau la ordinea zilei“, scria diplomatul prusac M. von Tietz în 1836, „ci ne recomandă să mergem prin Tîrnovo, care, deși mai incomod, era mult mai sigur“. Pe mare, călătorii au avut de înfruntat amenințarea piraților. Rivalitățile și tulburările politice din bazinul Mediteranei au permis corsarilor și piraților să jefuiască nestingheriți în perioada cuprinsă între secolul al XV-lea și începutul secolului al XIX-lea. Piraţii au rămas o amenințare în Marea Egee până în 1839, când o acțiune comună otomano-greacă i-a eliminat.[10]

Imperiul Otoman putea face față acestei situații. Se obișnuia să se negocieze cu acești nelegiuiți, rebeli sau tâlhari, care erau adesea iertaţi şi folosiţi în serviciul statului, fiind prea puternici sau greu de capturat pentru a fi pedepsiți şi uciși. Aceşti instigatori au fost căutați și vânați abia în secolele XIX–XX, după ce a apărut statul modern, o entitate definită în parte prin hotărârea de a menține monopolul asupra utilizării forței armate, şi în parte prin ambiția de a-şi controla propria populație. Când, în 1925, Samosul a fost jefuit de o bandă de tâlhari care a și ținut timp de câteva zile capitala insulei sub asediu, ziarele din Atena au condamnat actul cu tărie: „Nu ar trebui să cruțăm nici un sacrificiu, nici un mijloc pentru a-i elimina prin metode radicale pe arhitecții actelor care dezonorează țara și aduc prejudicii enorme progresului său“, scria unul dintre ele. „Statul are nu numai datoria, ci și cel mai înalt interes de a pune capăt, fără întârziere, acestor nenorociri… și de a arăta că puterea sa e mai presus de cea a individului.“ Politicile moderne, birocrația și drumurile noi au modificat echilibrul puterii în favoarea autorităților centrale, astfel încât în secolul XX banditismul și pirateria au încetat să mai fie o plagă pentru comerț și călătorii. Doar scurtele perioade de destabilizare – în anii 1940 și 1990 – au deșteptat palide ecouri ale

vechilor probleme sociale.[11]

Dacă veţi căuta de-a lungul istoriei date demografice, veţi găsi mai degrabă ipoteze decât informaţii reale. Înainte de secolul al XVIII-lea, oriunde în lume, cifrele referitoare la evidența populației erau într-o mare măsură o chestiune de presupunere. Chiar și în secolul al XIX-lea, estimările privind mărimea populației bulgare variau între 500.000 și 8.000.000 de locuitori. Pe de o parte, statisticile Balcanilor au fost mult timp manipulate în scopuri politice; pe de altă parte, cifrele oficiale din vremea otomanilor nu erau stabilite pentru a servi scopurilor științifice moderne. Chiar și așa, tendințele demografice pe termen lung sunt destul de clare în Balcani. Parte îndelungată din istoria sa, sud-estul Europei a fost pustiu, constând în mari întinderi de teren necultivat și relativ puțini oameni, mai ales în zonele joase. Depopularea a fost probabil o consecință a instabilității politice cronice în ultima etapă a Imperiului Bizantin și, evident, nu a fost remediată prin eforturile otomane de a repopula Balcanii cu coloniști nomazi de origine turcică. La 1600, când Imperiul Otoman era în plină dezvoltare, densitatea populației era probabil la jumătate față de cea a Franței sau a Italiei și o treime din cea a Țărilor de Jos, chiar dacă era mult mai mare decât în zona asiatică a Imperiului Otoman. „Întregul ţinut, din Ragusa și până la câţiva kilometri de Constantinopol, e în cea mai mare parte necultivat și îngrozitor“, nota Benedetto Ramberti, ambasadorul venețian la Înalta Poartă, „nu de la natură, ci din cauza neglijenței locuitorilor, țara fiind plină de păduri primejdioase și râpe înspăimântătoare, foarte nesigură din cauza răufăcătorilor, lamentabilă în ce privește cazarea“. Scoţianul William Lithgow scria în 1632 că pe teritoriul otomanilor „existau păduri întinse și ţinuturi pustii, aşa că puţini locuitori puteau trăi acolo“.[12]

Totuși, populația a crescut și a scăzut în peninsulă odată cu media europeană până în secolul al XVII-lea. Cucerirea otomană din secolul al XV-lea nu numai că nu a întrerupt această tendință, dar secolul al XVI-lea a reprezentat un interval de evidentă prosperitate și de creștere marcantă a populației în Balcani, ca de altfel peste tot în Europa. Studiile locale aduc dovezi că până și creștinii care fugiseră de turcii invadatori s-au întors mai târziu de pe domeniile venețiene pentru a-și recupera proprietățile.[13]

Adevărata criză a urmat mai târziu, în secolul al XVII-lea. Timpurile erau foarte grele peste tot în Europa, dar în sud-est populația a fost afectată de o combinație dezastruoasă de instabilitate politică, războaie nesfârșite, molime frecvente și foamete. Epidemiile, în special, puteau decima jumătate sau chiar mai mult din populația unui oraș, iar Balcanii aveau o poziție vulnerabilă pe ruta răspândirii molimelor dinspre Orientul Apropiat către Europa de Vest: unele orașe erau afectate aproape în fiecare an. „Boala se dezlănțuia ca și cum ar fi voit să depopuleze orașul“, nota sir Thomas Roe în 1625, în timp ce fugea din Constantinopol. El estima că numărul de morți putea trece uneori de 1.000 pe zi, ajungând la „aproape 200.000“ în total. În timpul molimei dintre anii 1781 și 1783, în Salonic au murit peste 300 de oameni pe zi – „locul arăta aproape ca un deșert“, după cum nota consulul venețian de acolo –, în timp ce în Sarajevo erau 16.000 de morți. Numărul victimelor varia în funcție de loc – molima nu a avut peste tot consecințe la fel de dezastruoase –, așa cum s-a întâmplat şi în restul Europei. În secolul al XVII-lea, Londra și Marsilia au fost şi ele decimate de ciumă. În 1720, Marsilia pare să fi pierdut jumătate din locuitori. Principala diferență a fost că, la începutul secolului al XVIII-lea, în cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Vest se instituiseră măsuri stricte și eficace de carantină (deseori aplicate călătorilor din Imperiul Otoman); controlul și gestionarea bolilor contagioase au constituit un impuls important în apariția statului birocratic modern. În Levant, dimpotrivă, molimele au reapărut timp de încă un secol și jumătate, iar ultima mare epidemie a lovit târziu, între 1835 și 1838.[14]

Cifrele globale sunt incerte, dar tendința este evidentă. Abia la începutul secolului al XIX-lea populația din Balcani a început să se apropie din nou de nivelul pe care îl atinsese la finalul secolului al XVI-lea și să înceapă o creștere constantă. La 1831, în timpul primului recensământ otoman, erau probabil în jur de 10 milioane sau puțin sub 20 de milioane, incluzând populațiile Serbiei, viitoarei Croații și României. Odată ce statele balcanice și-au câștigat independența, populația lor a început să crească foarte repede. La începutul secolului XX, vechea problemă otomană a subpopulării a fost înlocuită de un nou imperativ, şi anume sporirea ratei natalității și scăderea ratei mortalității. În 1920 populația din Balcani era de

aproximativ 42,5 milioane şi creştea mai repede decât oriunde altundeva în Europa. „Principala problemă, conform unui raport din 1940, este că [statele balcanice] sunt agrare, suprapopulate şi sărace.“[15]

Această presiune demografică asupra teritoriului nu avea precedent. Chiar la începutul secolului al XIX-lea, un călător englez prin Valahia era impresionat de „incredibila fertilitate a solului“: iarba se ridica până la cot, iar buruienile erau cât un stat de om, aşa că, nota el, „populația nesemnificativă a Valahiei (în jur de un milion) nu reprezintă nici a zecea parte din cât ar putea hrăni pământul“. Odată cu independența, densitatea populației a crescut rapid, de la 18,1 locuitori pe kilometru pătrat în Serbia în 1834 la 55,7 în 1905 şi de la 11,8 la 36,1 în Moldova, între 1803 şi 1859. Au urmat schimbări majore în modul de organizare a aşezărilor şi de folosire a terenurilor.[16]

Pe măsură ce populația a crescut, numărul de oi s-a împuținat, iar păstoritul a intrat în declin. Banditismul, în secolul al XIX-lea, şi emigrația, în secolul XX, au fost răspunsurile date acestei dileme geografice. „Locuitorii trăiesc din agricultură sau din tâlhării în sezoanele nefavorabile; totuşi, de curând, bărbații tineri au început să emigreze în America“, scriau prin 1910-1911 doi călători britanici aflaţi în vestul Macedoniei. Părăsirea mediului rural în căutarea unui loc de muncă la oraş sau reorientarea către culturi destinate vânzării erau opțiuni complementare. Între cele două războaie mondiale, statul a eliminat (sau a încercat să elimine) banditismul, SUA a redus imigrația, iar criza economică a făcut neprofitabilă vânzarea produselor agricole. Abia după al Doilea Război Mondial au fost găsite soluții pentru subocuparea populației balcanice printr-o rapidă creştere economică, renaşterea emigrației şi industrializare. După 1960, prosperitatea a dus la scăderea ratei natalității până la cotele europene, cu excepţia celor mai sărace părți ale peninsulei. Cu alte cuvinte, în Balcani, apariţia unei populaţii urbane al cărei nivel de trai se apropia de norma europeană, cu modelul specific al familiei restrânse, al consumului ridicat, al existenţei industriei şi al serviciilor este, în totalitate, produsul ultimelor cinci sau şase generații. Până târziu în secolul XX, țărănimea predomina, fiindcă puțini oameni trăiau în orașe, iar dintre aceştia, puţini erau cei care nu aveau legături

strânse cu satul.[17]

Uitându-se la țăranii îmbrăcați în costume pitorești, călătorii străini erau izbiți de persistența a ceea ce considerau a fi o formă arhaică de trai. „În cele mai multe privințe, băștinașii par să se fi schimbat destul de puțin din vremurile biblice“, scriau în 1921 doi studenți britanici despre Macedonia, „astfel încât ai putea spune observând un macedonean modern că-ţi poţi imagina epoca în care predica şi călătorea Sfântul Paul“. Ei vedeau „în primitivismul ţăranilor trăsătura lor cea mai pronunţată“, opinie împărtăşită atât de călători, cât şi de teoreticienii modernizării postbelice şi de socio-antropologi. Etnografii, captivați de imaginea romantică a țăranilor din secolul al XIX-lea ca depozitari ai tradițiilor naționale, au cartografiat ceea ce considerau a fi originile păgâne ale credințelor, podoabelor și obiceiurilor acestora. Clasiciștii americani îi descoperiseră în poezia epică orală a interpreților sârbi de lăută – *guslar* – pe descendenții direcți ai lui Homer; era ca și cum apariția ideii de modernitate în Europa secolului al XIX-lea, când trecerea timpului parcă se accelera, încurajase o imagine a Balcanilor ca un loc unde „timpul se oprise“.[18]

E adevărat că, de-a lungul timpului, tehnologiile agrare şi alimentare s-au schimbat prea puțin. Colibele bulgărești făcute din ramuri împletite și acoperite cu frunze, pe care francezul Robert de Dreux le văzuse în afara orașului Serres la sfârșitul secolului al XVII-lea, puteau fi doar puțin diferite de cele existente cu o mie de ani în urmă. Și mai rudimentare erau cocioabele locuite de țăranii români în secolul al XIX-lea – „se distingeau *nec plus ultra* la capitolul murdărie și dărăpănare“, scria un călător, „și constau în gropi săpate în pământ, peste care era azvârlit un acoperiș improvizat, acoperit rareori cu paie, de regulă cu iarbă şi pământ“. Uneltele țărănești – plugurile și roțile de căruță din lemn, pisălogul din piatră – aveau să se schimbe mai încet decât în oricare altă parte a Europei, ca și cum trecerea timpului nu era marcată de minute și ore, ci de rotirea soarelui și de zilele de sărbătoare. Biserica Ortodoxă considera trecerea Europei catolice la calendarul gregorian drept o inovație inacceptabilă. Ceasurile publice s-au introdus mult mai târziu decât în restul Europei; în Muntenegru, de pildă, primul a apărut în 1868.[19]

Cu toate acestea, ţăranul primitiv, veşnic neschimbat era o

născocire a romanticei imaginații vestice. În ciuda prăpastiei uriașe, tot mai evidente, care îi separa de agricultorul-comerciant vest-european, țăranii din Balcani erau capabili de adaptare şi transformare. Istoria lor nu e o istorie a stagnării, ci a inovării și a experimentării cu noi culturi (precum porumbul, tutunul, citricele, cartofii și roșiile). La mijlocul secolului al XIX-lea, când a dispărut codul vestimentar impus prin lege, orășenii au fost primii care au început să poarte noile ținute „frânce“, iar țăranii, chiar dacă erau atașați de costumele lor tradiționale, s-au schimbat și ei; umbrelele, mașinile de cusut și dresurile negre au ajuns în trecătorile munților mai repede decât jandarmeria otomană.

Departe de a fi înrădăcinați într-un loc anume, ţăranii, bărbați sau femei, au migrat adesea la distanțe surprinzătoare, fie cu turmele de oi spre pășuni, fie în căutarea unei munci sezoniere, precum ajutor de cârciumar, drumar, pietrar sau tâmplar. În anii 1920, țăranii bulgari, înarmați cu provizii de pâine de casă pentru două săptămâni, au recoltat grâul de pe câmpiile din centrul Europei. Baronul Sina, unul dintre cei mai bogați oameni din Viena habsburgică, era urmașul unui țăran vlah din Pind, care emigrase în nord. Sate întregi se puteau muta ca răspuns la schimbările politice, economice și de mediu – modificarea granițelor, catastrofele naturale precum seceta sau fluctuația bruscă a prețului cerealelor erau suficiente pentru a genera o migrare în masă. Așezările se puteau muta sus, în munţi, departe de primejdia adusă de ape sau drumuri, revenind la locul lor când viața devenea mai sigură. Unele forme de organizare de la sate, ca *zadruga*[5] slavă, căreia unii cercetătorii i-au atribuit o vechime deosebită – probabil fiindcă considerau că familia însăși e o instituție care s-a schimbat puțin în societatea rurală –, s-au dovedit a fi inovații relativ recente. Pe scurt, cu toate că ţăranul a rămas pilonul principal al lumii balcanice mai mult de un mileniu – supraviețuitorul Imperiilor Bizantin și Otoman –, el și familia lui nu au rămas imobili. Culmea ironiei, atunci când vesticii descopereau aceste fosile vii – de-a lungul ultimelor două sute de ani – țăranii treceau prin schimbări importante ca să întâmpine provocările capitalismului și ale producției de consum.[20]

5. Comunitate rurală alcătuită din mai multe familii (n. red.).

Invazia turcească e adeseori văzută ca intrarea într-un nou Ev Întunecat de pe urma căruia creştinii din Balcani nu şi-au mai revenit niciodată pe deplin. De fapt, cârmuirea otomană e posibil să fi ajutat țărănimea. Mai bine de două sute de ani, ţăranii au suferit din cauza instabilităţii politice ce a marcat sfârşitul Imperiului Bizantin şi a conflictelor dintre boierii şi domnitorii lor. Latifundiarii creştini – greci, slavi, francezi, veneţieni şi catalani – îi trataseră cu tot mai multă cruzime în secolele trecute; stăpânirea otomană pur şi simplu a înlăturat această clasă conducătoare. Doar în Principatele Dunărene (şi o parte a Bosniei) a supravieţuit o clasă de latifundiari autohtoni, dată fiind influenţa indirectă a otomanilor; aşa se face că, în plin secol XX, țăranii de acolo erau exploataţi mai aspru decât oriunde altundeva în sud-estul Europei. Altfel, țăranii din Balcani scăpaseră de vechiul opresor – datorită turcilor – şi aveau o libertate de mişcare – graţie proximităţii munţilor – ce le era refuzată şerbilor din Prusia, Ungaria şi Rusia. Secole mai târziu, când statele balcanice şi-au câştigat independenţa, aveau să devină „democraţii țărăneşti“, fără o aristocraţie proprie, o formă de societate fundamental diferită de cele existente în restul Europei.[21]

Desigur, noii stăpâni le-au locul celor vechi. Soldaţii otomani (musulmani şi creştini) erau recompensaţi cu proprietăţi, iar o parte din vechile obligaţii în muncă din perioada bizantină au fost păstrate. Importante familii greceşti şi sârbeşti s-au convertit la islam şi au pătruns în lumea elitelor musulmane; câteva dintre ele şi-au păstrat o perioadă proprietăţile fără să se convertească. Ruperea definitivă de trecut era însă de ordin legal: sub regimul instituit de noul imperiu, aproape toate pământurile arabile aparţineau statului. Citând dintr-un document otoman: „Pământul aflat în folosinţa ţăranilor – reaya – la momentul cuceririi le este încredinţat pe mai departe, urmând să îl întrebuinţeze în folosul comunităţii musulmane.“[22]

Potrivit modelului otoman clasic, statul monitoriza şi reglementa prin tribunalele şi instituţiile sale relaţia dintre ţăran şi stăpân. Neavând posibilitatea de a transmite posesiunile moştenitorilor, noii deţinători ai pământurilor nu au format o clasă aristocratică în stare să ameninţe dinastia aflată la putere. Ei i-au asuprit pe ţărani, dar nu i-au înrobit; aveau în schimb drepturi asupra recoltelor acestora. Mai mult, statul îi controla la fel de nemilos şi de eficient cum procedau ei cu

țăranii. Taxele fiscale plătite de țărani nu erau probabil mai mari decât înainte de venirea otomanilor. Cei care lucrau aici pământul se bucurau de un control mai mare asupra vieții lor decât cei din restul Europei. Războaielor aproape fără de sfârșit care au devastat regiuni din Balcani în secolul al XIV-lea le-a luat locul stabilitatea impusă de un stat imperial organizat, care urmărea o politică deliberată de repopulare. În primul secol ce a urmat cuceririi otomane a crescut suprafața cultivată. Răspândirea unor culturi de portocali, roșii, duzi, iar mai târziu bumbac și caiși, pe care le-am putea numi sensibile din punct de vedere politic, căci toate presupuneau investiții în sisteme de irigații scumpe, reprezintă un indicator de stabilitate al zonei. Stabilitatea a condus, de asemenea, și la creșterea rapidă a populației din Constantinopol (și din orașele mici) care depindeau de un sistem agricol sănătos.[23]

După două sau trei secole de stăpânire otomană, Imperiul începea să se confrunte cu noi dificultăți, să facă față unei opoziții militare tot mai accentuate pe măsură ce se extindea, obținând tot mai greu venituri din care să finanțeze războaiele fără sfârșit. Spre deosebire de alte puteri europene – Franța, Spania, chiar și Veneția –, taxele impuse în agricultură mai degrabă au împiedicat decât au încurajat dezvoltarea. Economiile vest-europene s-au îndreptat spre stimularea sistemului bancar, a comerțului colonial, a promovării proprietății private și a dezvoltării industriei. În rândul elitelor otomane au apărut și întreprinzători privați, dar vechea autoritate economică a continuat să reglementeze comerțul și producția celor mai multe mărfuri, descurajând investițiile particulare. Pentru acest Leviatan poticnit, Balcanii erau indispensabili, căci furnizau aproximativ două treimi din taxele strânse în imperiu, iar marea lor majoritate erau plătite de țărani.

Din scrierile unui oficial otoman din secolul al XVIII-lea, Sari Mehmed pașa, reies argumentele tradiționale ale sistemului birocratic referitoare la tratarea binevoitoare a țăranilor și ținerea sub observație a beilor provinciali. „Să nu-i lăsăm să-i asuprească pe bieții rayah [țărani]“, nota el, „nici să nu-i mânie cu noi dări pe lângă cele anuale, pe care s-au obișnuit să le plătească. Toți înțelepții cu experiență au asemuit sumele cerute de la rayah pentru cheltuieli neesențiale cu folosirea unor materiale de la temelia casei pentru repararea

acoperişului… În aceste condiţii, sărmanii ţărani n-ar trebui împovăraţi cu astfel de cereri rău-intenţionate“.[24]

În teritoriu se petrecuse deja o schimbare majoră: o nouă elită provincială – formată în majoritate din musulmani, dar și din câțiva creștini de vază – începuse să se impună ca proprietari de sate și terenuri pe care le transmiteau generației următoare. Vechile reglementări otomane asupra terenurilor erau depășite, fiind înlocuite de un sistem în care proprietatea privată se extindea peste vechea proprietate comună și îi lăsa pe țărani fără pământ. Cauzele apariției acestui tip de proprietate – *çiflik* –, prin natura ei și gradul de răspândire, se numără printre subiectele cel mai vehement contestate din istoriografia otomană. Era oare acest tip de proprietate un răspuns, așa cum se credea mai demult, o primă reacție la creșterea oportunităților comerciale în economia internațională sau – ceea ce pare acum mai veridic – o creştere a puterii politice a unei clase exploatatoare care impunea tot mai multe taxe? Oricum ar fi, rezultatul a fost deteriorarea condiţiilor de viață ale țărănimii.[25]

Ţăranii au fost totuși mai norocoși decât iobagii din câmpiile din centrul și estul Europei. Multe sate și-au păstrat autonomia sub conducerea notabilităţilor locale care colectau taxele și aveau interes în menținerea obligaţiilor băneşti ale ţăranilor la un nivel suportabil. Atunci când ele deveneau prea apăsătoare, țăranii plecau în număr din ce în ce mai mare de la câmpie spre orașe, spre alte locuri și mai ales spre munți. Sate întregi erau abandonate în momentul când cei care aleseseră să rămână îşi dădeau seama că erau răspunzători și pentru taxele celor care plecaseră. În același timp, introducerea și răspândirea rapidă a cultivării porumbului au avut, după cum spune istoricul J.R. McNeill, „un efect revoluționar asupra zonelor de munte“, întrucât permitea satelor din zonele mai înalte să întrețină un număr mai mare de oameni decât în trecut. Asocierea mai multor familii de țărani garanta mâna de lucru necesară defrişării terenului forestier și ararea micilor parcele montane. Femeile aveau nevoie de zestre pentru a se căsători, dar se lua în considerare faptul că puteau transporta jumătate din sarcina unui măgar și reprezentau o forță de muncă ieftină. Trupurile lor lăsau să se vadă rolul greu pe care îl îndeplineau. „Femeile se veștejesc repede“, nota Edith Durham. „În special în Muntenegru diferența de înălțime dintre bărbați și femei este foarte

mare. Am descoperit că femeile sunt de obicei mai scunde decât mine (1,60 m), în timp ce bărbații de peste 1,80 m nu sunt ceva neobișnuit.“[26]

Feriți de piraţi, malarie, molime, colectorii de taxe şi jafurile bandelor înarmate, oamenii de la munte aveau posibilitatea să negocieze dările faţă de stat în termeni mult mai avantajoși. În regiuni îndepărtate ca Agrafa (care înseamnă „teritorii neconsemnate“), înălțimile Albaniei și Muntenegrului, comunitățile țărănești autonome – cu adevărat libere – aveau posibilitatea să își nesocotească mai mult sau mai puțin stăpânii. „Plătesc o dajdie în fiecare an, însă nu atât cât le cere domnia, ci numai cât făgăduiesc ei domnilor“, scria la începutul secolului al XVIII-lea Dimitrie Cantemir despre „republica“ montană de lângă Suceava, în Moldova. „Dacă un domn vrea să se poarte mai aspru cu ei și să le pună biruri noi, ei nu stau mult la tocmeală, ci cu toții nu mai voiesc să le plătească și fug în părțile cele mai nestrăbătute ale munților. De aceea nici domnii nu au cerut de la ei mai mult decât au făgăduit ei să dea.“[6] Alte sate obțineau scutirea de taxe acceptând să servească drept „apărători ai pasurilor din munți“ împotriva bandiților, garantând siguranța trecătorilor. În august 1715, după o campanie de vară reușită împotriva venețienilor din Pelopones, marele vizir Ali pașa a negociat referitor la acest subiect cu o delegație a grecilor din regiunea muntoasă a peninsulei Mani, ale cărei sate formau „un fel de republică“, potrivit cronicarului campaniei.[27]

6. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere de Radu Albala, Hyperion, Chișinău, 1992, pp. 122–123 (n. red.).

Autonomia politică presupunea însă o permanentă luptă pentru existență. În secolul al XIX-lea, comunitățile montane s-au confruntat pentru prima dată cu suprapopularea. Hrana lor de zi cu zi era sănătoasă şi locuitorii creșteau mai înalți decât cei de la câmpie. Munții secetoși nu ofereau însă destulă hrană pentru asigurarea traiului pe parcursul întregului an. La Meţovo se știa că recolta locală ajungea doar pentru o lună sau două, obligându-i pe locuitori să găsească mijloace de trai suplimentare. În păduri se găseau fructe și ciuperci (iar culesul lor e o altă îndeletnicire pierdută acum), cărbuni

şi cherestea pentru vânzare. Sătenii de la munte au vândut şi zăpadă în zonele de şes până târziu; în anii 1920, înainte de apariţia frigiderelor pe scară largă, zăpada se vindea în Ioannina şi era profitabilă, în pofida ratei de topire de 65%. Muntenii aveau nevoie să vândă câte ceva pentru a putea cumpăra sarea de la şes, singura care putea să facă posibil traiul în comunităţile unde hrana era greu de procurat.

Banditismul oferea o cale „eroică“ de a câştiga bani. Tâlharul tipic al mijlocului de secol XIX, conform autorului unui studiu lămuritor asupra fenomenului, era „june muntean, undeva între douăzeci şi treizeci de ani sau mai tânăr; de obicei, un cioban rătăcitor“. Scos în afara legii, adesea în urma violenţei propriilor acţiuni, primul lui scop era să se asigure că nu va fi urmărit şi, dacă era posibil, să obţină o slujbă în serviciul statului ca paznic local. Între timp, vorbea grosolan şi încerca să se arate cât mai agresiv cu putinţă. „Cafeaua ta e a noastră, banii tăi sunt ai noştri şi sângele tău e al nostru“, îi amintea un tâlhar albanez prizonierului său britanic. „Fiecare are o datorie faţă de un tâlhar. Sunt sultan aici; sunt regele Angliei aici.“[28]

În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, tâlharii şi hoţii de oi erau o problemă din ce în ce mai mare. Pe măsură ce Imperiul Otoman se micşora şi se dezintegra, de-a lungul frontierelor se înmulţeau bandiţii care puteau să umble nestingheriţi, să scape de urmăritori şi să obţină adesea protecţie politică în statele vecine, autoproclamându-se patrioţi. De fapt, îi puteau jefui la fel de uşor pe ţăranii creştini săraci, ca şi pe musulmani, considerând că acei creştini care au rămas sub stăpânirea turcilor nu ar fi fost mai buni decât turcii înşişi. „Îngrijorări serioase referitoare la tâlhari au existat peste tot“, nota temerarul David Urquhart în călătoria sa spre muntele Athos, în anii 1830. „Se făcuseră vinovaţi de atrocităţi înspăimântătoare şi îşi atrăseseră furia oamenilor după ce îi atacaseră în câteva rânduri pe ţărani.“ Aceşti tâlhari nu erau nici haiduci – nu-i jefuiau pe bogaţi pentru a-i ajuta pe săraci –, nici eroi naţionali; apăruseră mai degrabă ca o consecinţă a sărăciei lucii, iar aceasta era calea prin care încercau să o amelioreze. Preţuind onoarea, ei considerau capturarea de oi şi vite drept o îndeletnicire mai plină de îndrăzneală decât modul convenţional, sedentar de a-şi câştiga existenţa. Cu toate acestea, dezbrăcată de mister, soarta tâlharului era jalnică. Căpetenia greacă a bandei care-l capturase pe Urquhart încerca să se justifice faţă de prizonierul său:

„Uită-te la oamenii ăştia, unii sunt desculți, în zdrenţe, cu pungile de tutun şi cu stomacurile goale; ce îi poate face să ducă o astfel de viață şi ce reguli puteţi stabili pentru oamenii care trăiesc aşa?…Mânați ca vitele la şes sau vânați ca urşii prin munți?“[29]

Pe lângă tâlhari – încercând să-i înţeleagă, suferind din cauza lor şi uneori alăturându-li-se – erau ciobanii care, graţie modului lor de viață, profitau din plin de problemele agriculturii de la câmpie. Perioada cuprinsă între secolul al XVII-lea şi începutul secolului XX a fost epoca de aur a câştigurilor obţinute din păstorit în Balcani. Conform unui document din 1609 din Rumelia, trupele armate preluau proprietățile abandonate, mutau sclavi acolo şi le transformau în păşuni pentru animale. De Sfântul Dumitru, pe 26 octombrie, ciobanii coborau în văi cu uriaşele turme de oi la iernat, iar pe 23 aprilie, de Sfântul Gheorghe, plecau pentru a petrece vara pe păşunile montane; adeseori călătoreau sute de kilometri. Faptul că taxele trebuiau plătite în bani îi făcea pe ciobani să fie obişnuiţi cu cerințele comerţului. Vindeau animale, piei de oaie, obiecte din lână şi brânză pe la sate sau la marile târguri anuale care au fost motoarele comerţului din Balcani până la începutul secolului XX. Cu timpul, unii dintre ei au devenit negustori, iar pe la mijlocul secolului al XIX-lea un orăşel ca Meţovo, de pe înălțimile Pindului, era surprinzător de bogat mulțumită micilor afaceri.[30]

Uneori, aşezările de la deal se bucurau de amestecul potrivit de izolare, surse de apă şi materii prime, făcând posibilă proto-industrializarea, aşa cum au numit-o istoricii economici. „Satele cele mai defavorizate în privința solului“, scria Leake, „deţin resurse pentru producerea bumbacului şi a lânii. Se ştie că o treime dintre locuitorii munţilor Agrafa îşi câştigă existența din țesut. Sunt şi mulți bijutieri, iar la Skatina se fabrică lame pentru săbii şi diverse piese pentru arme“. Micile fabrici de produse textile s-au răspândit în zonele muntoase ale Greciei şi mai ales ale Bulgariei înainte ca aceste regiuni să îşi câştige independența. La începutul secolului al XIX-lea au fost însă puternic afectate de concurența importurilor din Vest, iar manufacturile montane cândva prospere, precum cea din Ampelakia, au avut dificultăți. Ulterior, aceste activități – acolo unde au supraviețuit – s-au mutat în târguri şi oraşe.[31]

Impunerea stăpânirii otomane a avut un impact probabil mai mare asupra locuitorilor din oraşe decât asupra ţăranilor. Când un oraş ajungea să se predea fără luptă în momentul asaltului otomanilor, Poarta renunţa de obicei să îl mai jefuiască. Totuşi, multe oraşe bizantine, de la capitală în jos, au fost ruinate de cotropitori. Otomanii ştiau însă că oraşele erau vitale pentru administrarea Imperiului; pentru Mahomed Cuceritorul, renaşterea lor reprezenta „cea mai grozavă bătălie“ – prin comparaţie, victoriile militare erau doar „o bătălie mai mică“. Au repopulat rapid marile centre urbane precum Constantinopolul strămutând acolo creştini, evrei şi musulmani. Din motive similare, sultanul Baiazid II i-a primit cu ospitalitate pe evreii sefarzi expulzaţi din Spania, Portugalia şi sudul Italiei, spre finalul secolului al XV-lea, iar proeminenta comunitate sefardă a prins rădăcini în oraşele Imperiului.[32]

Spre sfârşitul secolului al XV-lea, Poarta a depus eforturi notabile ca să reînsufleţească viaţa urbană. Înalţii oficiali au fost încurajaţi să finanţeze complexuri de construcţii publice – caravanseraiuri, piețe acoperite, băi publice, moschei, școli, spitale, apeducte – pentru a asigura serviciile necesare populației urbane. Multe oraşe bizantine – în special capitala – şi-au refăcut puterea; între timp, au apărut noi aşezări, printre care Bosna-Serai (Sarajevo), Banja Luka şi Mostar în Bosnia, Tirana – viitoarea capitală a Albaniei – şi mici oraşe precum Elbasan şi Giannitsa. Populaţia acestor oraşe era covârşitor musulmană, în timp ce la sate rămăsese în mare parte creştină. Conform registrelor fiscale din perioada 1520–1530, peste 80% dintre locuitorii din Balcani erau creştini. Musulmanii depăşiseră însă numărul creştinilor în majoritatea aşezărilor urbane importante din Balcani.[33]

Istoricii nu cad de acord în ceea ce priveşte impactul dominaţiei otomane asupra vieţii la oraş: a însemnat o ruptură, sau o continuitate? Un lucru este cert, şi anume că nu a provocat un declin total. Doar sub cârmuirea sultanilor orașele-fortăreață precum Belgradul au evoluat în centre comerciale şi administrative cu suburbii extinse. Construcţii urbane importante, precum marile moschei, au fost finalizate rapid potrivit standardelor europene, atestând abilitatea Imperiului de a mobiliza eficient forţa de muncă, chiar şi în orăşele ca Serres şi Prizren. În ansamblu, gradul de urbanizare din Balcani a crescut la

începutul stăpânirii otomane, iar oraşele comerciale de coastă precum Salonic sau Dubrovnik (localitate vasală) au prosperat. La 1600, Constantinopolul era cel mai mare oraş din Europa; chiar dacă acceptăm o estimare a numărului de locuitori la numai 250.000, tot surclasează Londra (cca 200.000), Parisul (cca 220.000) şi Roma (cca 105.000). Berlinul (cca 25.000), Madridul şi Viena (cca 50.000) erau oraşe neînsemnate, de rang intermediar. Cairo, pe de altă parte, era mai întins chiar decât capitala Imperiului – „cel mai admirabil şi cel mai mare oraş de pe pământ“, scria Lithgow, care îl putea compara oricând cu alte oraşe rivale. Cât despre Edirne, capitala ocazională a Curţii otomane, lady Mary Wortley Montagu, care a vizitat-o în 1717, fără să fie prea impresionată, a admis, cu toate acestea, că existau „365 de magazine aprovizionate cu felul de sortimente de bunuri de calitate, expuse pentru vânzare ca la New Exchange, în Londra; trotuarele erau însă mult mai bine întreţinute şi toate magazinele atât de îngrijite, încât păreau proaspăt zugrăvite. Oameni de toate felurile se preumblau în sus şi-n jos sau se delectau cu o cafea ori un şerbet“. Acestea erau atracţiile vieţii urbane otomane, înainte ca ele să ajungă şi în oraşele vest-europene.[34]

Oraşele erau evident favorizate, deoarece erau indispensabile bunei conduceri a Imperiului. Constituiau centre administrative unde statul putea să colecteze taxe, să controleze comerţul şi să obţină monopolul asupra unor produse vitale precum sarea. Ele rămâneau în umbra Constantinopolului, pe care îl susţineau prin taxele pe alimente şi un sistem de aprovizionare elaborat, aflat în inima Imperiului Otoman. Chiar şi în cursul secolului al XVII-lea, când statul centralizat otoman slăbise, barierele în calea acumulării capitalului privat, după model vest-european, erau încă prezente. Comerţul şi prin urmare capitalul a trecut treptat de la musulmani şi evrei în mâinile negustorilor creştini ortodocşi, care constituiau o burghezie incipientă. Ulterior, au devenit extrem de conştienţi de vulnerabilitatea lor în imperiu şi s-au asigurat că aveau asociaţi în afara graniţelor lui – la Viena, Odessa sau Marsilia –, unde fondurile se puteau transfera în siguranţă. Oraşele au rămas în principal centre comerciale şi manufacturiere. Erau, de asemenea, mai expuse la molime, suferind de ceea ce istoricul T. Stoianovich numea „neobişnuitele ciume“, în medie o dată la doisprezece ani, de-a lungul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Şi,

pentru că obiceiul de a construi folosind piatra şi cărămida avansa greu din nordul spre sud-estul Europei, casele erau în continuare mai mult din lemn, iar incendiile au devastat oraşele până spre începutul secolului XX.[35]

La începutul secolului al XIX-lea, liniştea oraşelor turceşti îl uimea pe vizitatorul vestic – lipsa clopotelor bisericilor, a vehiculelor cu roţi şi a zgomotului făcut de potcoavele cailor, toate vădeau absenţa fierarilor şi a utilajelor. „Dintre noutăţile care uimesc un european la venire“, scria William Turner în 1812, „nimic nu e mai surprinzător decât liniştea care străbate imensa capitală“. Industrializarea nu a pătruns cu adevărat în oraşele aflate sub stăpânire otomană din aceleaşi motive pentru care şi agricultura orientată spre comerţ a progresat puţin în imperiu: lipsa drumurilor bine întreţinute şi sigure, blocajul birocratic, interdicţiile religioase privitoare la răspândirea tipăriturilor şi a cunoaşterii ştiinţifice, precum şi dezordinea publică ce a crescut treptat, pe măsură ce lupta politică pentru Macedonia s-a intensificat. Lipsa de siguranţă a populaţiei rurale era o problemă veche. „Toate proprietăţile marilor seniori erau depopulate din cauza nedreptăţilor sau a opresiunii violente“, nota sir Thomas Roe în 1622. Problema însă nu a dispărut. În 1840, România avea „moşii de dimensiuni uluitoare, aproape pustii“. Auzind de la grecii dintr-un sat de câmpie cât de aspru îi tratau autorităţile turce, un călător britanic a înţeles mai bine cât de rudimentar era sistemul de protecţie pe care îl adoptaseră. „Am dat peste câini periculoşi“, scria în 1842 căpitanul J.J. Best. „Nu e de mirare că ţin câini aşa de fioroşi, dacă locuitorii sunt supuşi unor rele tratamente.“ Câinii nu prea erau însă de mare folos împotriva colectorilor de taxe. „Primul act al unui episcop grec“, scria un observator local, „după instalarea lui la post, e jaful“. Arendaşii şi creditorii exploatau vulnerabilitatea ţăranilor faţă de fluctuaţiile recoltei, dar şi neajutorarea lor în faţa trupelor armate. „Valahul e leneş“, scria un observator din Ţările Române, „pentru că ştie că nu se poate bucura de roadele muncii sale, căci îi sunt smulse sub formă de zeciuială“. Depopularea ulterioară a condus la abandonarea proprietăţilor, scăderea recoltelor şi folosirea terenurilor arabile pentru păşunat. Despădurirea – o consecinţă a populării forţate a zonei de deal – a accelerat eroziunea solului, colmatarea văilor aluvionare şi răspândirea malariei.[36]

Acest tablou deprimant nu se regăsea însă peste tot. În valea Moravei erau „culturi bogate de porumb indian… bine îngrijite și… câmpii fertile, întinse și line“. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, din rândul latifundiarilor care începuseră să adune terenuri făceau parte şi oficialităţi din provincie, care încercau să aducă unele îmbunătăţiri. Ali paşa din Ioannina a introdus creşterea viermilor de mătase şi cultivarea duzilor și a orezului pe pământurile lui. Înainte să fie înlăturat de sultan, el „acționase cu multă asprime“ împotriva numeroaselor bande de tâlhari care îi năpădiseră pământurile și, „prin deschiderea ţinutului către negustorii cărora le asigurase protecţia personală, dar și a bunurilor, nu numai că își sporise veniturile, dar îmbunătățise condițiile de trai ale supușilor săi“. În secolul al XVIII-lea, celebra familie albaneză Bushati cultiva pe domeniile sale orez și bumbac, pe care le exporta în Italia; de asemenea, în jurul Serresului se răspândise foarte repede cultivarea bumbacului. O parte din oficialităţile cu idei reformatoare urmăreau să modernizeze atât zona rurală, cât și micile oraşe. Midhat pașa – probabil cel mai important oficial otoman din secolul al XIX-lea, numit de turci „ghiaur pașa“ pentru presupusa lui părtinire față de creștini – a crescut veniturile din taxe și a impulsionat producția agricolă în Bulgaria dunăreană. Midhat pașa nu a rezistat însă prea mult, căzând victimă instabilităţii politice, care i-a anulat rapid toate eforturile.

Dacă pe domeniile otomane nu s-a simțit niciodată pe deplin impactul inovator al schimbărilor aduse de deţinătorii terenurilor, ca în vestul și centrul Europei, nu s-a putut evita nici influenţa crescândă a capitalismului vestic, date fiind legăturile comerciale ale Imperiului cu piețele Europei Centrale, ale Franţei, sau chiar mai îndepărtate. Pe măsură ce criza se adâncea, necesitatea reformelor devenea tot mai stringentă, chiar dacă se făcuseră încercări, cu intermitențe, încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Vreme de aproape un secol, puterea Curții sultanului a fost subminată de propria inabilitate de a controla trupele de ieniceri, care la început fuseseră parte integrantă a mașinăriei de cucerire otomane. În timp, ienicerii au evoluat, de la un corp de elită, la un grup de interese autonom, prost plătit și nesupus, care, în anumite momente, a reuşit să îl înlăture chiar şi pe sultan. În secolul al XVIII-lea, apărarea propriilor privilegii ajunsese să reprezinte o amenințare mult mai mare pentru locuitorii Imperiului

decât pentru inamicii săi. Le ştiau de frică nu doar vecinii lor creştini pe care îi atacau în plină stradă, fără a fi pedepsiți, ci și musulmanii, sau chiar Poarta însăși. După înfrângerea lui Napoleon și ridicarea întreprinzătorului Mohammed Ali în Egipt, statul centralizat otoman și-a reafirmat autoritatea încercând o modernizare în plan militar, dar şi recâştigarea prestigiului: în 1826, corpul de ieniceri din capitală a fost masacrat și înlocuit cu o armată profesionistă. La scurt timp după aceea, presiunile venite din partea Marii Britanii au obligat Poarta să liberalizeze comerțul și să acorde egalitate în fața legii tuturor supușilor Imperiului. În 1850 a devenit, în fine, posibilă – cel puțin teoretic – vânzarea și cumpărarea de pământ (schimbare petrecută, trebuie notat, nu la multă vreme după cea din Ungaria rurală). Toate acestea au însemnat o slăbire a vechilor reglementări și au permis expansiunea comerţului cu produse provenite din agricultură – bumbac și tutun, porci sârbești și grâu românesc – pe piața internațională. Au urmat capitalul străin, bunurile și investitorii.

Cei mai mulți țărani au rămas – pe bună dreptate – precauţi și neîncrezători în privinţa banilor, căci se aflau într-o situaţie mai dificilă în raport cu triumful capitalismului. Se confruntau cu un stat imperial centralizat care încerca să colecteze taxele mult mai eficient, oferindu-le mai multe pârghii legale latifundiarilor şi reducându-le drepturile asupra pământului și recoltelor. Capitalismul a forțat schimbările din Imperiul Otoman, reprezentând cel mai primejdios inamic al simțului dreptății, care stătea la baza ideii de ordine naturală a țăranului din Balcani. În timp, acest fapt i-a condus pe țărani spre ceea ce Stoianovich descrie foarte concis drept „o strategie de a cere atât desfiinţarea latifundiarilor, cât și a statului care refuza să-i îndepărteze“. Cu alte cuvinte, capitalismul și modernizarea statului otoman au avut consecințe politice. În Imperiul Otoman – ca și în Austro-Ungaria sau în Rusia țaristă – apariţia economiei bazate pe circulaţia capitalului și a statului modern a modificat vechile structuri și a contribuit, de asemenea, la netezirea drumului către schimbările politice viitoare.[37]

Numai în lumina acestor dramatice schimbări economice și sociale putem înțelege apariția naționalismului în Balcani, în secolul al XIX-lea. Naționalismul ca mișcare de masă implica, inevitabil, țărănimea, însă ceea ce conta pentru această pătură socială nu era națiunea sau

alte concepte politice abstracte, ci drepturile ei asupra pământului, traiul de zi cu zi și taxele corecte. Pe măsură ce banii devin monedă de schimb, iar dările tradiționale erau înlocuite cu obligații în numerar, tensiunile dintre clasele sociale erau tot mai frecvente în zona rurală. Răscoala din 1875 din Herțegovina a fost declanșată de o slăbire accentuată a puterii otomane, cauzată de obținerea unor recolte foarte slabe, urmate de maltratarea țăranilor de către soldații care îi însoțeau pe arendași. După cum scria consulul francez din Sarajevo, ea a început cu „protestele supușilor de toate confesiunile împotriva taxelor excesive“. Un alt martor ocular era și mai explicit: „Este, în principal, un război agrar… la origini, e mai mult agrar decât politic.“ Antagonismul de clasă și naționalismul au ieşit la suprafaţă în acelaşi timp.[38]

Țăranii aveau în principiu dreptate: independența politică îi avantaja, oferindu-le condiții de relativă liniște și siguranţă asupra proprietății. Pe de altă parte, independența nu a oprit presiunile asupra terenurilor sau tâlhăriile; ambele au persistat decenii de-a rândul după obţinerea independenței Greciei, Muntenegrului și Serbiei, punându-i în dificultate pe conducătorii noilor state. Independența a dus însă la creșterea siguranței generale a majorității creștine, cu rezultate imediate. În 1841, economistul francez Jérôme-Adolphe Blanqui prezisese corect că „atunci când Bulgaria o să se bucure de siguranţă şi stabilitate, imensele regiuni unde azi pasc caprele vor fi folosite pentru agricultură“. În 1853, un călător care venea dinspre teritoriile otomane spre semiindependenta Serbie – în ciuda simpatiei sale pentru turci – a fost mirat, căci „ni s-a părut că intrăm într-o nouă lume: recoltele bogate se întindeau în întreaga vale, drumul fusese construit cu grijă… totul arăta străduință și confort, rezultatul siguranţei“. După dobândirea independenţei, locuitorii de la deal au coborât din nou la câmpie, populația a crescut cu repeziciune și suprafața terenurilor necultivate s-a restrâns.[39]

Noua țărănime eliberată, stăpânită parcă „de o nepotolită dorință de pământ“, defrișa acum pădurile seculare ca să-și extindă proprietățile. „În timpul ultimului deceniu a fost curățată o suprafață uriașă de pădure“, scria la 1900 un călător german aflat în România. Întinsele păduri din Šumadija sârbească au dispărut în câteva decenii. Păşunatul, care înflorise în ultimele trei sute de ani, scăzuse ca

importanţă, căci păşunile erau cultivate, iar statul fragmenta marile moşii, distribuindu-le țăranilor mici loturi de pământ. Reformele agricole ale anilor 1920, urmate de un al doilea val, după 1945, în țările conduse de partide comuniste, a dus la împărțirea unor mari porţiuni de pământ între ţăranii ale căror recolte erau destinate vânzării, eliminând mare parte din terenurile unde erau duse oile iarna. Noile granițe politice au separat păşunile de vară de cele pentru iarnă. Numărul păstorilor care practicau transhumanța a scăzut drastic; erau deja puţini în anii 1950, iar astăzi mai sunt doar câţiva. „Înainte de 1922, nu era ceva deosebit ca un om să aibă 2.000 de oi“, scria un antropolog britanic în 1964. „O turmă de 500 de capete este astăzi considerabilă.“[40]

Astfel, independența le-a adus noi dificultăți celor care lucrau pământul. „Pământul devine o marfă“, nota un intelectual croat despre viața rurală în 1935. Țăranii se confruntau adesea cu diverse probleme băneşti, nereuşind de multe ori să facă faţă datoriilor. Ei și-au împărțit mai departe pământul moștenitorilor, astfel încât, după câteva generații, terenul agricol era excesiv de fragmentat și puţin productiv. Creșterea rapidă a populației a încurajat obiceiul delimitării unor parcele foarte mici, neviabile. Mai mult decât atât, vechile modele de agricultură colectivă, specifice mai ales slavilor, au început să dispară; *zadruga*, acea formă de colectivitate care presupunea alăturarea lucrativă a trei sau patru familii, s-a destrămat când fiecare familie a început să lucreze pe cont propriu. Fragmentarea l-a făcut pe ţăran mai puțin încrezător în sine și mai interesat de producția destinată comercializării. Erau însă puține recoltele care aduceau unei familii de țărani un nivel constant de prosperitate mai mult de o generație sau două. Aceste bunuri – precum tutunul sau stafidele, prunele sârbești și porcii –, destinate mai ales exportului, erau supuse schimbărilor pieței internaționale. În România independentă, care a devenit la începutul secolului XX unul dintre cei mai mari exportatori de cereale din lume, tensiunile sociale de la sate între țăranii dijmași, sărăciţi, și comercianții – deseori evrei – care arendau terenurile din Moldova au dus la izbucnirea Răscoalei din 1907. Cea mai puternică revoltă țărănească din istoria modernă a Balcanilor a fost violent înăbușită de armata română, cu prețul a circa 11.000 de vieți.[7] România avea cel mai inegal model de posesie a pământurilor din Balcani – 1% dintre

proprietari deţineau aproape 50% din terenurile arabile şi bune pentru păşunat, în vreme ce aproximativ 85% dintre ţărani trăiau la limita supravieţuirii. Presiunea ratei ridicate a natalităţii şi fragmentarea proprietăţilor le provocau neajunsuri şi ţăranilor din alte regiuni ale Balcanilor.[41]

7. Numărul de 11.000 de victime a fost avansat imediat după eveniment de C. Mille şi preluat, ulterior, de istoriografia socialistă din România. Cifra este supraestimată, numărul celor care şi-au pierdut atunci viaţa fiind de aproximativ 2.000 (n. red.).

Emigrarea în masă, mai ales dincolo de ocean, demonstra cât de greu le era noilor state independente să revigoreze agricultura. Portretele evreilor din Muntenegru, Croaţia, Grecia şi România îi ţintuiesc cu privirea pe vizitatorii Muzeului Imigraţiei de pe insula Ellis, de lângă New York, stând mărturie a marelui val de imigranţi venit din Balcani. Migraţia a început să ia amploare în ultimele decenii ale stăpânirii otomane, dar a continuat să crească. În 1912, 250.000 de greci plecaseră în Statele Unite, adică aproape 10% din populaţie, cel mai mare procent înregistrat de statele europene după 1900. Sate întregi au devenit dependente de banii trimişi de peste ocean, iar unele zone au început să sufere din cauza lipsei forţei de muncă înainte de izbucnirea Primului Război Mondial; ulterior, restricţiile impuse de SUA au oprit valul imigranţilor. În anii 1950, situaţia avea să se repete: ţăranii greci şi iugoslavi şi-au părăsit pământurile pentru Australia şi Germania. Producţia agricolă nu putea susţine creşterea ratei natalităţii.

Ţăranii au încercat să reziste schimbărilor modernităţii. Generozitatea şi ospitalitatea lor faţă de călători – devenite adesea un obicei – se manifestau alături de o profundă suspiciune faţă de vecini, de locuitorii satului celui mai apropiat, pentru a nu mai pomeni de moşieri. Aversiunea dintre locuitorii de la deal şi cei de la câmpie era bine-cunoscută. „Mai bine mă mărit cu un turc decât să mă îmbrac în negru şi să port basma“, aşa glumeau sofisticatele fete din zona de câmpie a Dalmaţiei pe seama păstorilor munteni care veneau la târg la începutul secolului al XVII-lea. „Câmpiile au fost locuite întotdeauna de oameni diferiţi de munteni, care pofteau la pâine şi pământ şi erau sătui de piscurile golaşe, deşi frumoase, unde le erau căminul“, scria

muntenegreanul Milovan Djilas. În memoriile lui, Djilas descrie convingător disprețul reciproc pe care îl simțeau țăranii și orășenii. „Dacă orășenii, odinioară țărani, îi disprețuiesc pe țărani“, scrie el, „la rândul lor, țăranii îi urăsc… Îi privesc de sus pe orășeni, considerându-i o rasă leneșă, vicleană și mincinoasă, care mănâncă puțin și delicat – supe rafinate, măruntaie și cofeturi –, locuind înghesuiţi în cămăruțe umede“.[42]

Timp de secole, în Balcani satul a fost principala unitate politică, administrativă, economică și militară care a organizat viața comunităţilor rurale. La sat se refereau ţăranii când spuneau „patrie“, iar cei care îl reprezentau vorbeau în numele lor în fața demnitarilor statului sau a străinilor. În secolul al XIX-lea, aceste colectivităţi izolate au început să se schimbe în moduri care pentru locuitorii ei erau greu de înțeles. Obișnuiți cu o lume în care orașele erau centre administrative şi comerciale, locuite în special de turci şi negustori străini, țăranii înclinau să se identifice cu esența morală a naţiunii. „Nu există membri ai națiunii sârbe, ci țărani“, spunea filologul sârb Vuk Karagici la începutul secolului al XIX-lea. Banii însemnau exploatare, iar magazinele și comerțul aduceau degenerarea. Unii dintre ei se plângeau că tinerii sunt tentați „să fure mâncare de acasă ca să-și cumpere mărunţişuri de la magazin“.[43]

Ţăranii descopereau că independența nu îi salvase de aceste rele; îi expulzaseră pe latifundiarii și oficialii turci doar pentru a constata că o nouă clasă conducătoare le luase locul, cu noi mijloace de îmbogățire și noi pretenții. „Analizând specificul lor național“, comenta un tânăr diplomat britanic despre acel *fin de siècle* în Serbia, „observi două clase distincte: clasa conducătoare şi comercianţii, care poartă paltoane, pantaloni și cizme, dar nu întotdeauna ciorapi, şi țărănimea, care poartă surtuce, fustanele și sandale“.[44] Arendașul turc, samavolnic și corupt, fusese înlocuit de birocratul modern, cu salariu, dornic să înlocuiască vechea „anarhie monetară“ cu o singură monedă; să trimită jandarmii, învățătorii, supraveghetorii și perceptorii să clasifice, să înregistreze și să cartografieze pământul, dar și să-i educe pe cei care-l lucrează. Toate acestea păreau a spori amestecul în viaţa ţăranilor şi exploatarea, nicidecum a le diminua. Statul balcanic modern a intervenit în viața țăranului mai mult decât o făcuse statul otoman; existau mai mulți funcționari pe cap de locuitor

în Balcani decât în Germania sau Marea Britanie. „Mai bine glonțul turc decât condeiul grec“ – este o expresie pe care am auzit-o de la un țăran macedonean în anii 1990; fusese, în mod sigur, rostită de mulți dintre înaintașii săi în epoca ce a urmat obținerii independenței.

Țăranii reușeau foarte greu să-și facă cunoscute nemulțumirile în noile parlamente, așa că nu le era deloc ușor să schimbe situația. Din punct de vedere politic, incapacitatea lor de a se organiza îi costa scump. În ciuda numărului copleșitor, erau neglijabili din punct de vedere politic. Alte grupuri i-au cooptat prin rețelele lor clientelare, în vreme ce statul folosea jandarmii, învățătorii și colectorii de taxe pentru a-i ține sub observație. Prin urmare, independența s-a dovedit a fi ultima victorie pentru țărănimea balcanică. Reformele agrare din anii 1920 au reprezentat o victorie discutabilă, căci reflectau temerile politicienilor din Balcani care credeau că, dacă nu i-ar „cumpăra“ pe țărani, ar fi fost posibil să nu poată împiedica subminarea bolșevică a societății. Însă doar reformele agrare ca atare nu le garantau țăranilor asigurarea traiului. Dimpotrivă, problema anilor 1930 era fragmentarea tot mai mare a terenurilor și o evidență nu foarte exactă a proprietarilor. Triumful politic al țăranilor le-a adus ruina economică. Abandonarea pământurilor devenea inevitabilă; era împiedicată doar de drumurile proaste și de lipsa perspectivelor.

Mai mult decât atât, valorile țăranului nu ofereau nici o soluție la dilemele demografice și economice care frământau noile state balcanice. Micile proprietăți pur și simplu nu produceau destul, nici măcar în vremurile bune, pentru a satisface nevoile noii societăți de consum; satele duceau lipsă de cinematografe, oglinzi, gramofoane, dar și de alte distracții care înfierbântau mințile tinerilor. În anii 1930, țărăncile croate „pălăvrăgeau neștiutoare despre machiaj, mărci de pantofi din piele și tocuri înalte“. Ele i-au spus unui vizitator că preferă să aibă haine mai frumoase decât mâncare mai bună, pe motiv că „nimeni nu poate să vadă ce am în mine, dar toți văd ce e pe mine“. Criza economică nu le-a permis să aibă nici haine, nici mâncare suficientă. Între războaie prețul recoltelor a scăzut, iar țăranii s-au înglodat în datorii. Economiștii interbelici au calculat că între șase și opt milioane din cei 30.000.000 de agricultori nu mai aveau de lucru din cauza a ceea ce unul dintre ei a descris drept „cercul vicios al presiunii populației, sărăciei și lipsei industriei“.[45]

Într-o anumită măsură, anii de război au permis locuitorilor de la țară să-și ia revanșa față de orășeni; pentru o scurtă perioadă, în anii 1940, să produci hrană însemna să fii încă o dată stăpân. La revenirea păcii, centrul acțiunii politice și al bunăstării s-a întors însă la orașe. În 1974, istoricul Steven Runciman deplângea „megalopolisul“ balcanic modern care a adus blocurile înalte, blocajele în trafic și poluarea, în comparaţie cu micile capitale somnoroase pe care le vizitase cu o jumătate de secol în urmă. Munții nu mai reprezentau o variantă pentru viața în comun aşa cum se întâmplase cu două veacuri mai devreme și nimic nu putea înlocui pădurile distruse. Populația satelor din Munții Pindului a scăzut de la câteva mii în secolul al XIX-lea la câteva sute astăzi. Exceptând turismul și banii trimişi de emigranţi, lucrurile nu puteau continua astfel. Mutarea oamenilor din zonele înalte spre câmpii a fost urmată de mutarea ulterioară în orașe. În cincizeci de ani, totalul populației active de la țară a scăzut de la 80% la 37 % în Bulgaria, de la 78% la 29 % în Iugoslavia și de la 77% la 29% în România. În Balcani nu mai există o societate rurală, ci o urmașă a ei.[46]

2
ÎNAINTE DE NAŢIUNI

> „Geografia spirituală a acestor regiuni degradate ar putea fi interesantă doar pentru anticari, căci nu poate arunca vreo lumină asupra propriei istorii, şi încă mai puţin asupra topografiei.“ — J. Pinkerton, *Modern Geography*, 1802, II, 450
>
> „Biserica este sfântă, dar preoţii sunt hoţi.“ — Servitorul lordului Byron

La începutul secolului XX, patrioţii greci şi bulgari se înfruntau pentru loialitatea ţăranilor creştin-ortodocşi din Macedonia otomană. S-a dovedit a fi neaşteptat de greu. „La sosirea mea în Salonic“, scria un luptător grec, „ceea ce ştiau ţăranii greci şi oamenii din popor despre diferenţele dintre Biserica Ortodoxă Greacă şi cea a bulgarilor era mai degrabă nedefinit. Îmi dădeam seama de asta de fiecare dată când îi întrebam ce sunt: *romaíoi* [greci] sau *voúlgaroi* [bulgari]? Se holbau la mine fără să înţeleagă. Întrebându-se unul pe altul ce înseamnă cuvintele mele, făcându-şi apoi cruce, îmi răspundeau cu naivitate: «Păi suntem creştini – ce vreţi să spuneţi cu *romaíoi* şi *voúlgaroi*?»“[1]

Tot astfel, probulgarul Danil, „un patriot urban de factură recentă“, aşa cum l-a descris prietenul său englez, „era vexat de apatia ţăranilor“. De jur împrejurul lacurilor Prespa, el a tot încercat să le explice că, fiind forţaţi să asculte slujba de la biserică în greacă, în locul propriei limbi, erau exploataţi de clerul antibulgar. „Dar ei înfulecau varză crudă şi o spălau cu mastică şi spuneau că nu contează; mulţi dintre ei vorbeau grecește. Preotul a tras o duşcă din sticlă; era de aceeaşi părere. El vorbea dialectul slav al locului doar pentru treburi curente, dar învăţase toate slujbele în limba greacă. Serviciul religios era frumos; ce mai conta? Danil era foarte supărat şi mi-a spus că erau extrem de ignoranţi; erau cu toţii bulgari şi ar fi

trebuit să aibă preoți bulgari, dar nu știau asta. Și nici nu le păsa, din câte am putut vedea.“[2]

Această indiferență a supușilor creștini ai sultanului față de valorile naționale reflecta sentimentul lor de apartenență la o comunitate definită prin religie, acolo unde diferențele lingvistice dintre greci și bulgari contau mai puțin decât credința lor comună în ortodoxie. Asemenea întâlniri au marcat momentul în care promotorii conceptului de politică etnică modernă se infiltrau în zona rurală, unde descopereau o lume pre-națională. Diversitatea lingvistică, rasială și religioasă a popoarelor din Europa de Sud-Est datează încă din vremea invaziilor slave, dacă nu cumva dinainte. Totuși, politic vorbind, acest fapt a contat prea puțin până recent. Nici Imperiul Bizantin, nici cel Otoman nu erau state bazate pe etnii. Timp de secole, convertirea și aculturația au permis oamenilor de diferite origini să acceadă în elita societății.

Cum istoria Balcanilor a fost scrisă mai ales de descendenți ai patrioților naționaliști descriși mai sus, vocile ezitante, nesigure ale țăranilor pe care ei încercau să-i lumineze au ajuns rareori în arhive. Se putea observa însă, până destul de recent, persistența unor mentalități anterioare triumfului politicilor etnice. „Am stat de vorbă cu câțiva băieți dintr-un sat de munte îndepărtat, lângă Ohrida, care nu au nici profesor, nici preot și unde nici măcar un singur locuitor nu știe să citească, pentru a descoperi cât cunosc despre trecut“, scria jurnalistul H.N. Brailsford în 1905. „I-am dus la ruinele fortăreței țarilor bulgari, care domină lacul și câmpia din vârful unui deal abrupt și ciudat rotunjit. «Cine a construit asta?», i-am întrebat. Răspunsul a fost semnificativ: «Oamenii liberi». «Și cine erau ei?» «Bunicii noștri.» «Da, dar erau sârbi, bulgari, greci sau turci?» «Nu erau turci, erau creștini.» Și asta părea să fie toată măsura cunoașterii lor.“[3]

Faptul că erau sârbi, bulgari sau greci conta prea puțin pentru băieții de țărani creștini din sistemul otoman, așa cum musulmanii acordau și ei o relativ mică importanță fondului lor etnic. „Până acum, nu a existat nici o mișcare separatistă, fie ea națională sau doctrinară, în interiorul Islamului“, nota un diplomat britanic în 1912, surprins de noutatea unei organizații naționaliste albaneze. „Toți musulmanii, fie ei *şiiţi* sau *suniţi*, turci, arabi sau kurzi, sunt trecuți în registre doar ca musulmani.“ Conștiința celor mai mulți dintre supușii sultanului nu

era formată nici de şcoală, nici de armată – cele două instituţii-cheie prin care statele moderne își propagă identitățile naționale. Statul otoman îi diferenţia în funcţie de religie, nu de limbă. Prin urmare, nu erau nevoiţi să se confrunte cu forme inedite de clasificare, precum cele din întrebările lui Brailsford, chiar dacă nepoții lor aveau să le considere lucruri obişnuite.[4]

Nu trebuie să privim prea departe în istorie ca să înţelegem felul în care migraţia a modelat fondul etnic al Balcanilor. Numai în secolul XX s-au mutat sau au fost mutate dintr-o ţară în alta milioane de oameni. În perioada postbelică, numeroşi muncitori greci și iugoslavi s-au stabilit în Australia, SUA și Europa de Vest, în căutare de slujbe; în anii 1990, noi valuri de oameni căutând de lucru ori fugind de război au completat cel mai nou capitol al unei istorii care se scrie de milenii. Și totuși, în ciuda acestor fluxuri și refluxuri constante, structura etnografică de bază a peninsulei s-a stabilizat încă din secolul al VII-lea d.Cr. Viața în provinciile romane de la sud de Dunăre fusese anterior perturbată de incursiunile triburilor germanice și de către huni. Dar aceste invazii, deși frecvente și deseori nimicitoare, au fost scurte și s-au terminat de obicei cu plecarea invadatorilor. Impactul triburilor slave a fost însă cu totul diferit: de-a lungul a circa 200 de ani, acestea s-au stabilit aici constant, în număr mare, lucrând pământul și păscându-și turmele de-a lungul și de-a latul peninsulei, până în sud, în Pelopones. Sosirea lor în Balcani a marcat sfârșitul vechii lumi și a ridicat un zid între jumătatea de vest și cea de est a Imperiului Roman, fapt ce avea să contribuie la scindarea dintre catolicism și ortodoxia estică.[5]

Populaţia autohtonă s-a luptat pentru pământ și putere cu nou-veniții. În Albania și-a găsit refugiul în munți, conservându-și limba distinctă într-o regiune unde se vorbea limba slavilor pe porţiuni extinse. Grecii – care îşi spuneau *romaíoi* („romani“, adică locuitori ai Imperiului Roman), iar nu „eleni“ (termen care ajunsese să însemne „păgâni“) – erau masaţi în zone izolate, insule sau orașe împrejmuite cu ziduri, depopulate, unde au păstrat cultura greco-romană a Imperiului. Bulgarii turcici, care domneau peste triburile slave în hanatul lor din zona Dunării inferioare, au sfârșit – asemenea elitelor din Anglia, Normandia și Rusia varegilor – prin a adopta limba

popoarelor pe care le conduceau. Până la începutul secolului XX, în Macedonia s-a păstrat tiparul satului vorbitor de slavă și al orașului vorbitor de greacă.

Inițial, divizarea lingvistică dintre greci și slavi s-a manifestat şi în privinţa religiei, între creștini și păgâni. În secolele IX–X, slavii au fost însă convertiți la creștinism, așa cum se întâmplase şi cu grecii. Chiril și Metodiu, cei doi frați care şi-au asumat această misiune, erau din Salonic, unde veniseră fără doar şi poate în contact cu limba slavă vorbită de țăranii locali: impunând alfabetul și liturghia în slavă, ei și urmașii lor i-au adus pe slavi sub influența Crucii, într-o perioadă în care o mare parte din estul şi nordul Europei rămânea fidelă zeilor vechi. Prețul plătit pentru acest succes a fost sacrificarea de către Biserică a poziției privilegiate a limbii grecești în comunitatea ortodoxă emergentă din Balcani, o atitudine care contrasta cu insistența tot mai mare a papalității privind latina: multe limbi – o singură Biserică, acesta era secretul ortodoxiei bizantine.

Balcanii erau o regiune muntoasă, prea vulnerabilă și fragmentată pentru a face posibilă o omogenizare simplă, religioasă sau lingvistică. Nu doar albanezii căutau protecția munților. Vlahii erau un popor de păstori care și-au păstrat limba romanică până în acest secol, alături de majoritatea vorbitoare de greacă și slavă; sărăcăceanii erau un alt grup nomad, chiar mai mic. Ortodoxia predomina, dar nu peste tot. Regii croați urmau ritul latin și religia catolică, în ciuda trecutului lor slav, în vreme ce în Bosnia s-a extins o a treia biserică, bosniacă, care a dispărut la venirea turcilor. Un țar bulgar a fost încoronat de papă în 1204, în vreme ce misionarii catolici și apoi protestanți și-au dedicat energia – deși cu puține rezultate în afara Albaniei și a insulelor Mării Egee – ca să facă prozeliți pentru adevărata credință. Existau în peninsulă și mici comunități evreiești.

Greaca, limbă oficială în perioada bizantină şi limbă a Evangheliilor, a culturii creștine și a învățământului clasic, inclusiv în vremea otomanilor, a atras tineri vlahi ambiţioşi sau bărbaţi slavi – așa cum s-a întâmplat şi cu veneta, germana și apoi franceza. În anii 1860, potrivit memoriilor unui oficial otoman, greaca era cunoscută de „toți românii distinși“ și era preferată limbii turce atunci când se întâlneau notabilități otomane și române. Comunitățile evreiești formate în perioada antică vorbeau limba greacă. Europenii vestici se

puteau transforma și ei în greci. În 1833, câteva sute de mercenari bavarezi îl însoțeau pe regele Otto al Greciei la Atena; un secol mai târziu, oficiali SS, scotocind Europa după prețiosul sânge german, le-au găsit strănepoții trăind în gospodării din Attica. Cei mai mulți uitaseră germana; vorbeau limba greacă și erau ortodocși. Desigur, elenizarea a avut anumite limite. La nord de vechea Via Egnatia, limba greacă a pătruns puțin în satele vorbitorilor de slavă. De asemenea, în nordul Albaniei și în provinciile dunărene utilizarea ei a rămas limitată la clerul superior bisericesc sau la curțile principilor autohtoni. Chiar și în regiunea care avea să devină mai târziu Grecia, mulți țărani au vorbit albaneza până în anii 1950. În general, cunoașterea limbii grecești a rămas instrumentul principal în învățământ, autoritatea religioasă și puterea politică, atât timp cât a existat Imperiul Bizantin.[6]

Dominația culturii grecești asupra creștinilor balcanici nu s-a încheiat odată cu colapsul Bizanțului, între secolele al XIII-lea și al XV-lea. S-a transformat însă prin venirea unui nou popor, vorbitor de turcă și musulman prin religie, care a supus multe puteri creștine în sud-estul Europei – nu e vorba doar de conducătorii Bizanțului, ci și de sârbi, genovezi, unguri, venețieni și alte dinastii – și astfel a unificat politic și economic regiunea într-un imperiu care a durat cinci sute de ani. Înainte de cucerirea Balcanilor, turcii fuseseră prezenți în regiune ca aliați ai puterilor creștine pe care ulterior le-au subjugat; după aceea, au continuat să folosească soldați creștini, mai ales în campaniile militare din Anatolia și din Orientul Mijlociu. Relațiile creștino–musulmane s-au bazat pe o interacțiune îndelungată, iar cucerirea și colaborarea s-au apropiat mai degrabă de modul în care britanicii au preluat India decât de invadarea Poloniei de către Germania.

Chiar și înainte de căderea Constantinopolului, în 1453, creștinii veneau spre islam din mai multe motive. Un arhiepiscop grec din secolul al XV-lea nota cu dezgust convertirea voluntară a celor care erau motivați de „dorința de a câștiga arginți, de a urca în rang și de a trăi în belșug“. Până la începutul secolului al XVI-lea s-au convertit probabil sute de mii de oameni. Membri ai nobilimii bosniace și bizantine, inclusiv din familia imperială Paleologu, l-au servit cu loialitate pe sultan, de pe poziții înalte, rămânând creștini sau

convertindu-se la islam; când marele vizir otoman Mahmud paşa Angelović a negociat în 1457 cu marele voievod al Curții sârbești, Mihailo Angelović, avea de fapt de-a face cu fratele său vitreg. Mai târziu, vărul lui, filozoful bizantin George Amiroutzes, a fost cel cu care Mahmud paşa a negociat predarea Trapezuntului bizantin; creștinul Amiroutzes a găsit ulterior refugiu la Curtea otomană şi a fost favorizat de sultan: cei doi fii ai săi s-au convertit la islam şi au devenit înalți oficiali ai Curții. Versatul Mahmud paşa avea el însuşi ascendență sârbă şi bizantină; alți mari viziri ai lui Mahomed II erau, prin naştere, greci sau albanezi. Mulți dintre acești bărbați erau copii din familii aristocratice creştine, crescuți apoi la Curtea imperială. Alții fuseseră recrutați din țărănimea de origine umilă prin birul în copii perceput comunităților creştine din Balcani.[7]

Până la începutul secolului al XVII-lea, Curtea otomană s-a bazat pe recruții ei slavi. „Majoritatea locuitorilor din Rum sunt de origini amestecate“, scria istoricul Mustafa Ali în secolul al XVI-lea. „Printre figurile cele mai proeminente sunt puține cele ale căror genealogii nu includ o convertire la islam sau ale căror origini, atât din partea mamei, cât şi a tatălui, nu au legătură cu vreun necredincios spurcat, în ciuda faptului că ei înşişi au crescut ca musulmani integri şi de vază.“ Elita imperială era admirată în întreaga Europă pentru caracterul ei meritocratic şi observatorii notau surprinşi că oficialii cei mai importanți proveneau deseori din familii de origine umilă; nu exista o aristocrație ereditară otomană, „nici o noblețe a sângelui“, susținea englezul George Sandys în 1610, şi erau „puțini turci, ceea ce constituia în general un motiv de reproş“. Adevărul este că a lua sistemul otoman drept turcesc era un lucru exagerat. Până şi în secolul al XIX-lea se spunea că „nici un musulman nu şi-a spus vreodată turc; a-i spune aşa înseamnă a-l insulta“. (Termenul era folosit cu privire la țăranii Anatoliei.) Atât de pregnantă era prezența convertiților la Înalta Poartă, încât pentru o vreme limba slavă a rivalizat cu turca drept limbă a Curții. „Cei educaţi folosesc limba slavonă“, observa William Lithgow, „iar cei simpli vorbesc limba turcă, care, pornind la început de la graiul tătarilor, a împrumutat de la perşi cuvintele referitoare la stat, de la arabi cuvintele religioase, de la greci termenii războinici şi de la italieni cuvintele şi gradele din navigație“. Lady Mary Wortley Montagu nota că în capitală „se vorbesc turca, greaca,

ebraica, armeana, araba, persana, rusa, slavona, valaha, germana, olandeza, franceza, italiana, maghiara; și, ceea ce e mai rău, zece din aceste limbi sunt vorbite în familia mea“.[8]

Dacă o condiție pentru evoluția individuală și obţinerea unui rang era convertirea, islamizarea la nivel de masă se putea observa doar în câteva zone din Balcani. În primele provincii cucerite de otomani – în Tracia și Macedonia – sătenii din Anatolia au fost strămutați printre locuitorii creștini ai zonei. Cu toate acestea, nu strămutarea reprezenta forța de islamizare cea mai importantă; în Bosnia, în anumite părţi din Bulgaria și mai târziu în Cipru, Albania și Creta, țăranii creștini s-au convertit în număr substanțial și adeseori în masă. Despre Bulgaria am citit că „toți necredincioșii dintr-un sat s-au convertit la islam“. „Toți locuitorii unui sat mare de necredincioși s-au convertit treptat la islam“ – astfel începe o altă *fatwa* otomană, stabilind construcția unei noi moschei în folosul comunității. „Mai mult de 40.000 de oameni au renunţat la creștinism“, scria alarmat episcopul de Zagreb în noiembrie 1536. „Din ce în ce mai mulți oameni recurg la acest lucru, sperând că se vor bucura de timpuri mai pașnice pentru restul vieţii.“[9]

Convertirea în masă a continuat în ultima perioadă a stăpânirii otomane. În Albania, creștinii au adoptat religia islamică în secolul al XVIII-lea. În apropierea văii râului Drina, un călător de la mijlocul secolului al XIX-lea observa că majoritatea sătenilor romano-catolici „au fost atât de persecutați în ultimii ani, încât un mare număr au devenit musulmani“.[10]

Un argument convingător în vederea convertirii era statutul inferior al non-musulmanilor în lumea otomană. Creștinii și evreii erau toleraţi ca „popoare ale Cărții“, dar se confruntau cu discriminarea și relele tratamente din cauza religiei; nu li se permitea să umble călare pe cai, să poarte culoarea verde sau să construiască biserici peste o anumită înălțime. La judecată, cuvântul lor conta mai puțin decât cel al musulmanilor și plăteau taxe mai mari, sub pretext că nu îndeplinesc serviciul militar. În ciuda acestor greutăți, Balcanii și-au păstrat totuși caracterul predominant creștin, fără a îmbrăţişa limba turcă, spre deosebire de teritoriile otomane din Anatolia, unde limba turcă și islamul au ajuns să predomine de-a lungul secolelor, începând cu dominația dinastiei selgiucizilor.[11]

În Europa otomană, cea mai mare parte a populației – probabil în

jur de 80% – a rămas creştină. Când religia islamică a pătruns în zona rurală, rareori a adus cu sine limba turcă: musulmanii bosniaci au continuat să vorbească limba slavă nativă; musulmanul Ali paşa din Ioannina vorbea albaneza şi greaca, nu şi turca; ţăranii musulmani din Creta vorbeau greaca şi savurau *Erotokritos*, poemul epic al insulei, la fel de mult precum creştinii, din care, de altfel, se trăgeau cei mai mulţi dintre ei. Dincolo de zonele din apropiere de Edirne, limba turcă rămânea în Balcani limba oficială în administraţie, limitată la centrele urbane. Oraşe precum Bosna-Serai, Skopje şi Sofia erau insule preponderent islamice, vorbitoare de turcă, sub control imperial, într-o mare creştină – aşa cum existau oraşe vorbitoare de limbă germană în Europa de Est slavă.[12]

Dacă Balcanii nu au devenit un alt pământ islamic, unul dintre motive a fost acela că sultanii nu aveau nici un interes să se întâmple acest lucru. Creştinii plăteau taxe mai mari şi convertirea în masă ar fi împovărat Imperiul. „Foarte mulţi [greci]“, semnalau călătorii secolului al XVII-lea, „neputând să mai suporte această crudă tiranie, vor să devină turci; dar mulţi sunt respinşi, din cauză că (spun stăpânii lor), primindu-i în credinţa musulmană, tributul lor ar trebui micşorat substanţial“. Au existat însă şi factori de altă natură. În două rânduri (în 1517 şi din nou în 1647), când Poarta a luat serios în calcul islamizarea forţată a Balcanilor, s-a manifestat o opoziţie religioasă care pleca de la Coran. Nu exista, spre exemplu, nici un corespondent musulman al larg răspânditului impuls creştin de a excomunica necredincioşii şi ereticii. Dimpotrivă, legea islamică propovăduia toleranţa faţă de comunităţile de credincioşi creştini şi evrei. Ea le interzicea musulmanilor să se convertească la altă religie, dar nu insista asupra convertirii în sens invers. Mulţi dintre cei convertiţi erau obligaţi să demonstreze că dorinţa de a îmbrăţişa adevărata credinţă nu avea motive materiale sau ignobile.

De aceea, pentru ortodoxie, stăpânirea islamică era de departe mai puţin dăunătoare decât cea catolică. Armatele catolice provocaseră daune serioase creştinismului balcanic în cruciadele din 1204 şi 1444; dominaţia veneţiană fusese foarte aspră în Creta şi Pelopones. După scurta ocupaţie a Chiosului de către veneţieni în 1694, insularii spuneau că le era „mai bine sub turci“. „Mai bine mă fac turc decât să mă alătur vouă, latinilor, care ne urâţi şi ne persecutaţi“, i-a spus un

călugăr ortodox unui misionar catolic, în 1641. De fapt, relaţiile catolico–ortodoxe erau deseori mai armonioase în interiorul Imperiului decât în afara lui; în Cicladele secolului al XVII-lea, de pildă, unde exista o mică populaţie catolică, insularii catolici şi ortodocşi mergeau unii la slujbele altora şi îşi construiau bisericile alături. În 1749, Patriarhia Ecumenică i-a mustrat pe oamenii din Sifnos şi Mykonos pentru că nu au reuşit să recunoască diferenţa dintre cele două rituri. În ansamblu, puţini ţărani se converteau de la ortodoxie la catolicism, în ciuda activităţii iezuiţilor şi a altor misionari în Balcani. Stăpânirea turcă a înclinat balanţa puterii spre Patriarhie, şi nu spre Papalitate, nu în ultimul rând pentru că Patriarhia – spre deosebire de Papalitate – era supusă Porţii.[13]

La mijlocul secolului al XVIII-lea, o dispută asupra numirilor de clerici din Antiohia i-a semnalat patriarhului ecumenic pericolele unei atitudini prea relaxate faţă de activitatea catolică în imperiu. În acel moment – în paralel cu eforturile Porţii privind reformele administrative – Patriarhia Ecumenică şi-a întărit controlul asupra comunităţii credincioşilor, punând bazele acelui sistem de conducere ecleziastică centralizată care avea să fie cunoscut drept sistemul *millet-urilor*. Biserica Ortodoxă fusese însă inclusă în sistemul otoman de conducere mult mai devreme, cel puţin de pe vremea sultanului Mahomed II – cuceritorul Constantinopolului, în 1453 –, care a stabilit noi reguli pentru administrarea „turmei“ (*re'aya*) sale creştine. Creştinii, ca şi evreii, erau recunoscuţi drept *dhimmi* – popoare protejate –, cărora li se acorda o anume autonomie şi dreptul de a-şi urma propriile obiceiuri, cu condiţia să rămână loiali şi să-şi plătească taxele. Patriarhii ortodocşi – şi mai ales patriarhul ecumenic de la Constantinopol – erau garanţii înţelegerii; în timp, au ajuns să fie priviţi drept capii „grupurilor de necredincioşi“. În schimb, aveau autoritatea de a impozita turma ortodoxă în beneficiul comunităţii şi de a împărţi creştinilor dreptatea prin instanţe bisericeşti. Reprezentanţii lor se bucurau de privilegii precum folosirea soldaţilor turci care să-i însoţească la colectarea taxelor. Astfel, sultanul oferea ierarhiei ecleziastice un rol nou: pe lângă funcţiile spirituale pe care le avea în lumea bizantină, era atrasă treptat în politică şi administraţie ca reprezentantă a supuşilor ortodocşi ai Imperiului.[14]

În felul acesta, cucerirea otomană a Balcanilor, departe de a zdrobi

creştinismul ortodox, i-a adus multe avantaje, aşa cum au observat atât Patriarhia, cât şi duşmanii ei. După haosul din ultima perioadă a stăpânirii bizantine, Biserica era în stare să recupereze şi chiar să-şi extindă puterea, atât în Balcani, cât şi în Anatolia. Graţie turcilor, era în mare măsură scutită de ameninţarea catolicismului, reprezentat de veneţienii şi genovezii din estul Mediteranei. Într-adevăr, puterea otomană a unificat Balcanii pentru prima dată, după secole întregi. Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, s-a observat că în capitala otomană creştinii „nu vor nici o altă stăpânire, decât pe cea a turcilor“. Când trupele turceşti au recucerit Peloponesul de la veneţieni, în 1715, ţăranii greci le-au primit cu bucurie şi le-au susţinut.[15]

Stăpânirea otomană le aducea creştinilor balcanici nu doar autonomie religioasă, ci şi prosperitate. Încă de la început, controlul creştin asupra colectării unor venituri a permis câtorva persoane să adune o avere extraordinară. În secolul al XVI-lea, se spunea că Mihail Cantacuzino Şeitanoglu – *care avea un cuvânt de spus în alegerea patriarhilor* – era un apropiat al paşalelor şi vizirilor şi că aceştia i se adresau cu deferenţă. Mai târziu, negustorii ortodocşi au profitat de decăderea vechilor rivali, precum veneţienii, şi de deschiderea de noi pieţe în Europa Centrală şi în sudul Rusiei. Au făcut avere din comerţ şi aveau numeroase corăbii. Grecii din Constantinopol, bogaţi şi educaţi în Occident – cunoscuţi drept fanarioţi, după numele cartierului în care locuiau –, au devenit misiţi la cele mai înalte niveluri ale administraţiei otomane şi au început să domine structurile laice ale Patriarhiei. Dragomanii (translatorii) greci au jucat roluri cruciale în negocierea predării Cretei de către veneţieni la mijlocul secolului al XVII-lea, ca şi în Tratatul de la Karlowitz, cu habsburgii, unde remarcabilul Alexandru Mavrocordat Exaporitul a stat alături de principalul negociator, Rami Mehmed efendi. Fiul lui Mavrocordat a fost numit principe în provinciile dunărene autonome, primul dintre acei principi greci care, de-a lungul secolului al XVIII-lea, au transformat Bucureştiul şi Iaşiul în centre de educaţie şi cultură elenă, dar şi în locuri unde se întâlneau influenţele otomane, ruseşti, italiene şi central-europene. Creştini greci prin naştere, otomani prin alianţă şi interes personal, fanarioţii erau, în rafinatele şi echivocele cuvinte ale uneia dintre cele mai ilustre figuri ale lor, „greci, atât cât este cu putinţă“. A fi grec însemna pentru ei a avea prestigiu, bogăţie

și glorie în slujba sultanului. „Ascultăm de sfatul din Evanghelie, «Dați Cezarului ce-i al Cezarului»“, scria Alexandru Mavrocordat. „Nu e în firea noastră, a creștinilor, să confundăm ceea ce este vremelnic și imoral cu ceea ce e dumnezeiesc și veșnic.“[16]

În ceea ce privește corupția, fanarioții aveau experiență. Creşterea influenţei lor a coincis cu înmulțirea problemelor financiare și etice ale Patriarhiei. În secolul ce a urmat anului 1495, patriarhul a fost schimbat doar de nouăsprezece ori; în următorul secol, de șaizeci și unu de ori. Biserica a devenit celebră pentru corupția ei, cele mai înalte ranguri fiind cumpărate și vândute prin mituirea oficialilor otomani. Banii, deseori împrumutați de candidați de la bogații fanarioți, puteau fi recuperați doar prin taxele impuse țăranilor creștini de Biserică. Centralizarea sporită sub patriarhul ecumenic a crescut resursele puse în joc și probabil a înrăutățit situația. „O vorbă care circulă printre țăranii greci“, potrivit unui călător britanic, spunea că „țara trudește sub trei blesteme: preoții, *cogia bashis* [creştinii cu trecere ai locului] și turcii, punând întotdeauna nenorocirile în această ordine“. În Bosnia secolului al XIX-lea, „patriarhul grec are mare grijă ca eparhiile să fie pline doar cu fanarioți, și astfel se întâmplă că… ortodocșii din Bosnia, care formează majoritatea populației, sunt supușii unor clerici străini ca sânge, limbă și afinităţi, care îi asupresc mână în mână cu oficialii turci, oferindu-le chiar un exemplu mai rău de depravare morală“. Motivul era clar: „Trebuiau să trimită anual sume enorme la sursă.“ Această istorie de jecmănire și corupție a însemnat sfârșitul vechiului ecumenism ortodox; a creat înverșunare între Biserică și credincioşi și – acolo unde țăranii nu erau vorbitori de greacă – a generat perceperea Bisericii „greceşti“ drept exploatatoare, fapt ce a pavat drumul naționalismului balcanic.[17]

Cu toate acestea, chiar în timp ce corupția măcina instituțiile Bisericii, înflorea o lume a ortodoxiei balcanice ale cărei orizonturi se întindeau de la Mediterana la Marea Neagră și din nordul Italiei până în Rusia. Libertatea de mișcare și de gândire accesibilă creştinilor educați din comunitatea ortodoxă balcanică poate fi reprezentată de cariera și călătoriile lui Iosipos Moisiodax, spre exemplu, un distins pedagog și erudit de origine vlahă, de pe malul sudic al Dunării. Născut în 1725, pe teritoriul României de azi, fusese educat în școli din Salonic, Smirna și Muntele Athos înainte de a studia la Padova. A

ajuns profesor la Academia Domnească din Iaşi şi din Bucureşti, adevărate centre de educație grecească din Balcani. Călătorind de asemenea la Veneția, Viena și Budapesta, el susținea că a văzut „toată diaspora grecilor“. Contemporanul lui, Constantin Dapontes, s-a născut pe insula Skopelos, a fost educat la Constantinopol și a călătorit foarte mult prin ținuturile otomane. În 1757, Dapontes a început o călătorie de opt ani prin Balcani, purtând cu sine un fragment din Sfânta Cruce a lui Hristos, de la mănăstirea unde era monah. A plecat din Athos pe mare și a traversat viitoarele teritorii bulgare, ajungând până la Dunăre și apoi în Moldova, după care a luat-o spre sud, a intrat în Constantinopol – pe care l-a salvat astfel de o molimă, după propria-i relatare – și s-a întors triumfal la Sfântul Munte în 1765.

Peregrinările lui Dapontes au avut loc într-o lume în care „patria“ lui era insula natală; termenul „Grecia“ nu avea pentru el nici un înțeles politic sau teritorial. Europa de Sud-Est era o regiune marcată nu de state naţionale, ci de simboluri ale ortodoxiei. Timpul se măsura în ritmurile Bisericii Răsăritene mai degrabă decât în ritmul secular al istoriei. Divinul și supranaturalul erau omniprezente în viața cotidiană. Ortodoxia balcanică își avea însă propriile desfătări materiale: vinuri dulci din Samos și Cipru, fistic din Alep, smochine din Smirna, mere din Moldova și brânzeturi valahe. Când Christopher Dawson, renumit istoric, s-a întrebat de ce Imperiul Bizantin – spre deosebire de papalitate, în Vest – nu a izbutit să-și consolideze valorile cultural-religioase în partea lui de continent, n-a sesizat că totuşi cultura bizantină *a continuat* să evolueze, sub călăuzirea ortodoxiei și a stăpânirii otomane. A evoluat în scrierile bombastice ale fanarioților greci din capitala sultanului, care oscilau între fidelitatea față de Poartă și speranța de a face să renască Imperiul Bizantin, dar care au rămas susținători cucernici ai ortodoxiei și elenismului. A evoluat, totodată, în activitatea unui intelectual al Bisericii precum Evghenie Vulgaris – poate cea mai importantă figură a ortodoxiei sfârșitului de secol XVIII – care fusese educat în insula de baştină, Corfu (sub stăpânire venețiană), Ioannina turcească și la Universitatea din Padova, înainte de a-și aduce învățătura în Athos, Constantinopol și, până la urmă, în Rusia împărătesei Ecaterina cea Mare, căreia i-a vorbit despre pericolele unei noi extinderi a

catolicismului în Europa de Est.[18]

Instituţiile religioase separate, dar funcţionând în paralel, erau fundamentale pentru maşinăria de stat otomană. Supuşii sultanului erau divizaţi în comunităţi bazate pe credinţă, conduse în mare măsură de propriile ierarhii ecleziastice, cu rabini, episcopi şi cadii împărţind dreptatea, rezolvând probleme de ordin civil şi asumându-şi responsabilităţi legate de chestiuni economice, precum colectarea taxelor de la propriii credincioşi. Dar, deşi religia acţiona astfel pentru a demarca indivizii şi comunităţile, ba chiar pentru a-i diviza, ea oferea, în acelaşi timp, o perspectivă comună asupra problemelor vieţii, mai ales într-un stat care, comparat cu oricare altul din Europa, manifesta o toleranţă religioasă neegalată – „acolo exista libertate de conştiinţă în privinţa tuturor religiilor, în toate teritoriile Imperiului“, după cum nota Lithgow.[19]

Puterea religioasă reprezenta o resursă comună care era temută, respectată şi consultată de oameni de toate confesiunile. Creştinii se foloseau de înţelepciunea musulmană strângând mici obiecte de cult şi luând pământ sfânt din moschei sau *tekke*. În legenda unui martir creştin, citim de asemenea cum o femeie musulmană a fost vindecată de patriarh: acesta refuzase iniţial să o primească, pe motiv că „nu se cuvine să-i acceptăm pe cei străini de credinţa noastră“, dar s-a înduplecat, spunând că „pe cel care vine la mine nu-l voi scoate afară“. Şi, aşa cum musulmanii mergeau la preoţii creştini, îi vizitau şi pe rabinii evrei. Citim, de exemplu, despre un musulman din secolul al XVI-lea, care a jurat, cuprins de o febră periculoasă că, dacă se va însănătoşi, va renunţa la atracţia sa pentru băieţi. După ce s-a vindecat, s-a gândit mai bine, dar nu a îndrăznit să-şi încalce jurământul. Fiind avertizat de ulema din oraş că nu se poate sustrage unui jurământ, a căutat sfatul rabinilor din Salonic, să vadă dacă nu pot găsi o portiţă de scăpare. (I-au sugerat să încerce cu femei.)[20]

Oamenii care se confruntau cu pericole aparte, precum navigatorii, afişau deseori o pietate ecumenică. „Atunci când turcii se pregăteau de călătorie“, scria Busbecq, „mergeau la greci şi-i întrebau dacă apele fuseseră binecuvântate, şi, dacă aceştia spuneau că nu au fost binecuvântate, renunţau să plece; dacă li se spunea însă că a fost făcută ceremonia, se îmbarcau şi porneau“. Marinarii de toate

credinţele – în special piraţii şi corsarii – venerau icoanele Fecioarei Maria. Prins într-o furtună, un francez a fost îndemnat de un marinar turc să se roage pentru ajutorul Fecioarei, căci auzise, pe când era captiv la Viena, că invocarea ei fusese de folos. Ajutorul era necesar, de oriunde ar fi venit; lipsa de evlavie era mult mai gravă decât apartenenţa la altă credinţă. Un sclav englez aflat pe o corabie turcească de război povestea cum „la prima urcare la bord au fost întrebaţi de ce religie ţin şi, după ce s-au declarat creştini catolici, s-au făcut unele încercări de a-i convinge să renunţe la credinţa lor şi să devină mahomedani; după refuzul lor ferm li s-a spus că, de vreme ce nu vor să îmbrăţişeze credinţa adevărată, trebuie să-l slujească pe Dumnezeu în felul lor, dobândind astfel o şansă la mântuire; imediat le-a fost repartizată o mică cabină pe care au trebuit s-o transforme în capelă şi în care au fost obligaţi să se roage zilnic şi regulat“.[21]

Molimele, secetele, inundaţiile, cutremurele de pământ, piraţii, războaiele şi incendiile – toate cataclismele şi primejdiile vieţii în Balcanii otomani – impuneau respect faţă de puterile cereşti, faţă de înţelepciunea şi cunoştinţele despre divinitate în rândul oamenilor, iar toate acestea traversau graniţele religioase. Anumiţi sfinţi, de pildă, erau cunoscuţi drept protectori ai unor oraşe; puterea lor de a îndepărta pericolele era recunoscută atât de creştini, cât şi de musulmani. „Şi creştinii, şi turcii erau extaziaţi“ când relicvele Sfântului Nicolae din Meţovo au oprit molima din oraşul Trikala şi au îndepărtat lăcustele. O altă invazie de lăcuste – „precum un nor negru prin care razele soarelui reuşeau cu greu să străbată“ – a fost oprită în Cipru, folosindu-se mâna dreaptă a Sfântului Mihail, din nou spre uşurarea generală. Se considera că musulmanii, ca şi creştinii, recunoşteau semnele sfinţeniei – aroma dulce, „de nedescris“, emanând din corp, strălucirea nepământească, cadavrul care nu se descompune – atunci când era executat un martir al ortodoxiei. Religia nu era o barieră în calea spaimei care putea stăpâni un oraş vizitat de vampiri, cum s-a întâmplat în Agia, unde au fost văzuţi „zburând pe deasupra, cu felinare mari în mâini“; în Edirne, în 1872, un hoge musulman şi un preot creştin nu au reuşit să elibereze oraşul de vampiri, iar neliniştea a dispărut abia după ce a fost chemat un vrăjitor turc care a făcut treaba ca lumea.[22]

Balcanii otomani erau, prin urmare, o lume populată cu spirite

invizibile, deopotrivă maligne și benigne. Unele familii erau temute pentru că se știa că sunt vampiri în trupuri de oameni. Existau chiar relatări despre oameni cu coadă, pe care o ţineau ascunsă în veşminte. Adepţii tuturor religiilor făceau farmece de deochi; foloseau de asemenea usturoiul, frânghia cu noduri, colții de mistreț, anumite boabe. Preoții erau preocupați să scrie mesaje pe amulete ca răspuns la cererile credincioşilor, iar când creștinii descopereau că amuletele lor nu aveau nici un efect mergeau să le împrumute pe cele ale musulmanilor. Multe dintre aceste credințe persistă și astăzi, deși sunt rar exprimate în public, de teama ridicolului.[23]

Senzaţia ridicolului era resimţită însă de observatorii străini, care luau aceste obiceiuri drept dovezi de ignoranță superstițioasă, față de care manifestau un amestec de fascinaţie, amuzament, detașare etnografică și oroare. Observatorii catolici, care dezaprobau severa autoritate exercitată de clerul ortodox de la sate asupra credincioşilor, erau în mod special înclinați să sublinieze ignoranţa preoțească. Iezuitul Ruđer Josip Bošković, erudit de vază – născut în cultura slavo-italiană a Dubrovnikului –, a fost îngrozit de preotul de ţară bulgar cu care a stat de vorbă în apropiere de Constantinopol, în 1762: „Ignoranța lui și a tuturor acelor oameni sărmani este incredibilă. Nu știu nimic despre religia lor în afară de posturi și sărbători, semnul crucii, cultul unei anume imagini… și numele de creștin. Atât cât am putut descoperi în seara aceea… nu știu nici Tatăl Nostru, nici Crezul, nici tainele esențiale ale religiei.“ Călătorind prin Valahia cu aproape un secol mai târziu, englezul Warington Smyth deplângea în termeni similari „starea de profundă ignoranță care predomină între oameni… Preoțimea e cu puțin mai inteligentă decât țăranii și poți vedea «popa» parohiei îmbrăcat în piei și împingând plugul precum cel mai amărât dintre enoriaşi“.[24]

Ceea ce era valabil pentru preotul satului era și mai adevărat pentru enoriași. Episcopul catolic de Senj spunea despre credincioşii lui, în 1615, că „ei cred în sfânta Biserică de la Roma, dar nu ştiu absolut nimic despre doctrina creştină“. „Ţăranii sunt credincioși, dar credinţa lor nu pleacă de la esența profundă a creștinismului, cât de la frică“, nota un etnograf grec trei secole mai târziu. Țăranii din Balcani împărțeau sfinții în „grei“ și „ușori“ în funcție de cât rău făceau persoanei care-i neglija. Descriind rudimentara sa pregătire ca preot

de ţară la sfârşitul secolului al XVIII-lea, protopopul sârb Matija Nenadović îşi amintea cum „unele femei bătrâne şi chiar câţiva bărbaţi i-au spus mamei mele: «Noroc pe tine, soro, că ai un fiu atât de învăţat acasă, că-ţi poate spune despre sfinţi, să nu mai munceşti când nu trebuie.»“[25]

Şi totuşi, această subliniere a ignoranţei doctrinare spunea de obicei mai multe despre concepţia particulară pe care o aveau observatorii asupra creştinătăţii (şi implicit asupra religiei înseşi) – călători din Apus, erudiţi, clerici superiori căutând erori doctrinare, vânătorii de eretici –, şi mai puţin despre oamenii obişnuiţi din Balcani şi despre preoţii lor. Pentru un om de ştiinţă francez de la începutul secolului XX, ţăranii nu păreau „prea luminaţi“. Astfel de comentarii porneau însă de la premisa că şi religia trebuia să fie o chestiune de „iluminare“, bazată pe o doctrină foarte clară – o perspectivă care se adresa mai degrabă elitelor de la oraş decât ortodocşilor fără carte de la ţară, pentru care practica conta mai mult decât dogma. Această perspectivă însemna, de asemenea, că religia era o chestiune de conştiinţă personală, de reflecţie, mai degrabă strâns legată de teologie decât de convingeri şi obiceiuri colective; această reprezentare o deosebea, de asemenea, de lumea ştiinţei şi a tehnicii, pe de o parte, şi de cea a magiei şi a supranaturalului, pe de altă parte. Dacă preoţii ortodocşi aveau, în general, mai puţină ştiinţă de carte şi erau mai puţin familiarizaţi cu noţiunile de teologie decât preoţii catolici, explicaţia stă în faptul că în Balcani smerenia şi îndrumarea morală contau mai puţin decât ritualul şi respectarea datinilor.[26]

O altă abordare, mai îngăduitoare, a religiei la nivelul maselor implica dorinţa de a evita riscurile vieţii, de a explica şi, pe cât posibil, de a-i anticipa capcanele şi momentele de cumpănă. Altfel spus, e vorba de o modalitate de a gândi prezentă îndeosebi la sate: usturoiul alungă deochiul; pământul sfânt sau relicvele, dacă sunt adunate cum trebuie şi strânse în timp ce preotul sau hogea rosteşte numele unui membru al familiei, pot fi păstrate pentru a fi folosite la nevoie, dacă acea persoană cade la pat sau are un accident. Acest tip de interpretare reduce de fapt religia la o formă de asigurare, dar are meritul de a reliefa ceea ce ţăranii înşişi erau liberi să admită, şi anume că diferenţele de doctrină nu erau foarte importante pentru ei.

În zonele rurale cu puține biserici, acest fapt ducea chiar la un derapaj considerabil cu privire la ceea ce străinii (inclusiv statul otoman) considerau a fi religii distincte. „Mahomedanii de acolo nu sunt adevărați mahomedani“, observa un telegrafist turc din Albania începutului de secol XX, „și creștinii nu sunt adevărați creștini“. După cum nota lady Mary Wortley Montagu: „Cei care trăiesc printre creștini și musulmani și nu cunosc diferenţele se declară incapabili să decidă care religie e mai bună; dar, ca să fie siguri că nu resping adevărul, le urmează pe amândouă cu foarte mare prudenţă, mergând la moschee vinerea și la biserică duminica.“ Întrebați de ce religie sunt, prudenții țărani din vestul Macedoniei își făceau cruce și spuneau: „Suntem musulmani, dar ai Fecioarei Maria.“ Cu secole în urmă, uimit de coexistența ritualurilor turcești și grecești pe insula Lemnos, Busbecq primise explicaţii asemănătoare: „Dacă îi întrebi de ce trăiesc aşa, îți răspund că multe obiceiuri au rămas din Antichitate, întrucât utilitatea le-a fost probată în timp; cei din vechime, spun ei, știau și puteau înţelege mai multe decât noi, iar tradițiile pe care le-au creat n-ar trebui schimbate fără motiv.“[27]

În această lume pe care o împărţim, practica religioasă traversa diferenţele de ordin teologic nu doar pe tărâmul supranaturalului, ci și în viața de zi cu zi a lumii otomane. Tribunalele islamice și administrația turcă, de exemplu, erau disponibile atât pentru non-musulmani, cât și pentru musulmani. Primii le puteau folosi drept curți de apel, dar uneori şi pentru a ocoli propriile foruri religioase sau tribunale. În felul acesta, oficialii musulmani îi ajutau pe creștini și evrei să-și rezolve problemele legate de taxe, negoţ și pământ, în conformitate cu legea musulmană. Guvernatorii otomani din secolele XVI–XVII interveneau uneori ca să rezolve disputele locale ale comunităților creștine cu privire la numirile episcopilor. Musulmanii, creștinii și evreii erau membri ai unor bresle care împrumutaseră din epoca bizantină obiceiul de a căuta ocrotirea unui sfânt, a unui șeic ori a unui om foarte credincios. Bărbații și femeile ortodoxe apelau uneori la tribunalele unde se aplica *sharia*, legea musulmană, chiar dacă nu era implicat nici un musulman. „I-am vândut fiului meu o vacă“, suna plângerea unui țăran creștin din Cipru în fața unui judecător islamic. „Vreau banii. El trage de timp. Vreau banii, aşa cum spune *sharia*.“[28]

Cele mai intime zone al vieții personale au fost influențate de această coexistență a religiilor. Atitudinea Bisericii creștine față de căsătorie, de pildă, se confrunta cu o concurență neașteptată. Potrivit cultului islamic, erau posibile atât poligamia, cât și unele forme de mariaj temporar; divorțul era mai ușor de obținut (mai ales pentru femei), iar sexul nu era nici limitat la căsătorie, nici validat doar prin procreație. Era mai puțin important care religie oferea cele mai atractive posibilități. Ierarhia bisericească părea să fi susținut poligamia (care nu era deloc obișnuită printre musulmanii din Balcani); căsătoriile temporare erau însă cu totul altceva. Practica de a contracta o legătură cu o femeie pentru o anumită sumă, pe o perioadă limitată – consemnată încă din 1600 de capelanul William Biddulph –, reprezenta o atracție firească pentru creștini, ca și pentru musulmani. Până la urmă, Biserica a fost forțată să accepte această practică, foarte răspândită de-a lungul secolului al XVIII-lea. În unele zone, s-a transformat într-un mijloc de a obține zestre, un fel de prostituție legalizată: „Dacă un străin dorește o legătură cu oricare din tinerele femei nemăritate“, nota surprins lordul Charlemont, aflat în insulele *Ciclade*,

> „se adresează imediat părinților ei și le cere fata în căsătorie. Tranzacția este perfectată de îndată și cuplul este dus în fața unui magistrat, iar cei doi își jură fidelitate pe timpul ședерii bărbatului pe insulă, mirele angajându-se să plătească la plecare o sumă mare de bani, precum și un avans… Acești bani se adaugă la zestrea fetei și astfel, după plecarea bărbatului, ea obține în scurt timp un soț adevărat, ales dintre concetățenii ei, care n-o desconsideră deloc din cauza legăturii respective, socotind-o în toate privințele o văduvă“.

Astfel, obiceiul islamic era adaptat de insularii creștini în propriul lor interes, practică acceptată de oficialii turci și tolerată de preoții de la sate.[29]

Dincolo de această formă specifică, în Balcani bărbații musulmani s-au căsătorit cu femei creștine atâta timp cât a existat Imperiul Otoman. Rezultatul a fost că mulți musulmani au mame creștine și, drept urmare, o anume familiaritate și uneori chiar atașament față de religia maternă. Despotul sârb Gheorghe Brancovici și-a măritat fata, Mara, cu sultanul Murad II în 1435, probabil într-o încercare iluzorie

de a obţine favorurile acestuia. Ali paşa, din Ioannina, a avut o soţie creştină, grecoaică, pentru care se spune că ar fi construit o capelă. Mai târziu, oficialul otoman Ismail Kemal, albanez de origine, vrând să se însoare cu o grecoaică, a răpit-o – cu acordul ei – ca să evite obiecţiile mamei vitrege. Au existat, desigur, numeroase alte exemple de relaţii creştino-musulmane şi în afara elitelor.[30]

Convertirea le-a oferit femeilor creştine prinse în căsătorii nefericite anumite avantaje. Trecând la islam, ele obţineau automat anularea căsătoriei, exceptând cazul în care se convertea şi soţul lor creştin. Exista în acest sens o procedură aparte. „Cako a fost onorată întru islam în prezenţa musulmanilor“, se spunea în faţa cadiului, „şi şi-a luat numele de Fatma. Soţului ei i s-a oferit şansa să treacă la islam, dar a refuzat“. Într-un caz similar, Fatma bint Abdullah şi-a înregistrat convertirea şi s-a notat că „soţul meu, Yanno bin Manolya, a fost invitat să treacă la islam, dar nu a devenit musulman“. El a precizat că nu are nici o plângere în ceea ce o priveşte. Ciudat este că şi mariajele musulmane erau afectate de cea mai măruntă sugestie de apostazie. Iată ce scria într-un compendiu juridic islamic din secolul al XVIII-lea:

> „Întrebare: Zeyd şi nevasta lui, Hind, merg la biserică şi aprobă anumite acţiuni ale necredincioşilor, care implică lipsa credinţei. Trebuie Zeyd şi Hind să urmărească o reînnoire a credinţei şi o reînnoire a căsătoriei? Răspuns: Da.“[31]

Într-un articol scris în 1993, Samuel Huntington, specialist american în ştiinţe politice, a identificat în Războiul din Bosnia o „ciocnire a civilizaţiilor“ şi a aşezat Balcanii pe una dintre liniile de falie ale acestei ciocniri. Oricare ar fi meritele unei asemenea viziuni pentru viitor, ar trebui să fie limpede că nu poate servi drept model pentru trecutul regiunii. Statul otoman şi reprezentanţii săi religioşi au evidenţiat clar distincţiile dintre islam, ortodoxie şi catolicism, dar în viaţa de zi cu zi aceste diferenţieri erau mai puţin pronunţate. În această zonă de graniţă a balanţei puterilor, la hotarul dintre Europa şi Asia, multe conflicte potenţiale – locale sau provocate de străini – au fost oprite sau dezamorsate de practicile locale comune.

Obiceiurile au evoluat, oferind siguranţă şi protecţie dincolo de diferenţele religioase. În ceremonia frăţiei de sânge, tineri din familii

diferite și având chiar religii diferite își jurau loialitate unul altuia. Din zona de graniță de la Livno – unde s-au ciocnit trupele venețiene, habsburgice și otomane – avem relatarea turcească a unei bătălii de la mijlocul secolului al XVII-lea care s-a terminat cu capturarea a numeroși prizonieri creștini. Când victoriosul pașă a ordonat, cum era obiceiul, execuția părții lui de captivi, unul dintre propriii soldați a pledat ca viața unui prizonier anume să fie cruțată. Cerându-i-se o explicație, soldatul a dat lămuriri: „În timpul luptei, i-am oferit acestui necredincios credința mea și am luat-o pe a lui. Am spus că suntem frați. Dacă îl ucizi, va merge în paradis cu religia mea și va fi vai și amar pentru bietul de mine.“ Când pașa, năuc, s-a întors spre ceilalți soldați, aceștia i-au explicat tradiția:

> „Când unul dintre *yunak* [soldații auxiliari] din această zonă de graniță cade prizonier la păgâni, în timp ce mănâncă și bea alături de ei, un necredincios poate pleda pentru salvarea lui din captivitate, iar musulmanul, de asemenea, promite să-l salveze de turci dacă ajunge prizonier la noi. Ei fac un pact, spunând: «Religia ta e a mea și a mea e a ta.» Beau fiecare câte o picătură din sângele celuilalt, și păgânul cu musulmanul devin «frați întru religie»… E drept, nimic din toate astea nu se găsește în cărțile musulmane sau în cele ale păgânilor. Și totuși, erezia e des întâlnită în zonele acestea de graniță.“

Dezgustat, pașa i-a eliberat pe amândoi.[32]

Estomparea diferențelor dintre marile credințe monoteiste a fost o trăsătură caracteristică uneia dintre mișcările religioase care s-au răspândit iute în Balcani, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: o ramură a misticismului islamic cunoscut sub numele de ordinul bektaşi. Doctrina *bektaşi*, care se opunea ierarhiilor formale ale islamului *sunit*, stabilea că „un sfânt aparține lumii întregi“. Conform unei broşuri de la sfârşitul secolului al XIX-lea, „adepții ordinului cred în Domnul și în adevărații sfinți Mahomed Ali, Kadija, Fatima, Hassan și Hussein… Ei cred, de asemenea, în toți sfinții, vechi și moderni, căci ei cred în Bine și îl venerează. Și, crezând în aceştia și iubindu-i, cred şi în Moise și Miriam și Iisus și discipolii lor“. Adepții doctrinei au adaptat altarele sfinților creştini și le-au redenumit; alte locuri de rugăciune construite de membrii ordinului erau vizitate și de creștini, care le considerau sanctuare ale propriilor sfinți. În aceste

condiţii, barierele religioase dispăreau cu uşurinţă. „Credeam că sunteţi toţi musulmani aici“, le-a spus o călătoare britanică preoţilor dintr-o *tekke* (aşezare sfântă) condusă potrivit doctrinei bektaşi. „Aşa şi suntem“, i-au răspuns ei, „dar, desigur, sărbătorim ziua Sfântului Gheorghe“. Legată vreme de secole de slavii convertiţi de la Curtea otomană, doctrina s-a întins în sud-estul Europei odată cu Imperiul şi s-a impus mai ales în sudul Albaniei, unde a supravieţuit chiar şi după căderea comunismului.[33]

Poate că Albania era însă un caz special din punctul de vedere al religiei. „Noi, albanezii, avem idei oarecum ciudate“, i-a spus o personalitate locală lui Edith Durham. „Putem îmbrăţişa orice formă de religie care ne dă libertatea să avem o armă, drept care majoritatea suntem musulmani.“ „Legătura subţire dintre un albanez şi religia lui“ era bine cunoscută în secolul al XIX-lea, dar părăsirea „lumii ignoranţei“ sau a „necredinţei“ pentru „adevărata credinţă“ era pentru mulţi locuitori ai lumii otomane un pas mai puţin important sau neaşteptat decât ni se pare nouă acum, gândindu-ne că această trecere presupune apostazie, angoasă existenţială şi trădare personală ori naţională. O nouă religie însemna deseori altoirea de noi credinţe peste cele vechi, mai degrabă decât un act de renunţare şi reintegrare deplină. Într-adevăr, cei convertiţi păstrau frecvent obiceiuri specifice vechii religii, dar în secret, pentru a înlătura suspiciunea că ataşamentul lor faţă de islam nu era în întregime sincer: vopseau ouă roşii de Paşti, în vreme ce despre musulmanii convertiţi de la iudaism – misterioşii *dönme* – se spunea că păstrează vechile practici religioase în intimitatea caselor lor.[34]

Discreţia a condus şi la obiceiul prenumelor duble, graţie cărora Suleiman era cunoscut, de exemplu, şi drept Constantin, iar Hussein drept Gheorghe. Un prenume dublu însemna posibilitatea de a te strecura printre categoriile oficiale neconvenabile şi, de asemenea, de a-ţi păstra secret numele real: preoţii franciscani din Albania au ridicat mâinile îngroziţi când enoriaşii lor au insistat să folosească nu prenumele de botez creştineşti, ci şi pe cele musulmane asumate, iar tinerii care aveau acest obicei nu puteau fi convinşi să-l abandoneze. Ce cale mai bună – spuneau ei pentru a se apăra – să împiedici o vrăjitoare să arunce un blestem asupra cuiva decât ascunderea numelui adevărat? Fie că erau folosite ca mijloc de apărare împotriva

vrăjitoriei, a impozitelor agricole sau, în unele cazuri, împotriva Inchiziţiei veneţiene, prenumele multiple erau o armă a celor slabi în faţa celor puternici, a individului împotriva forţelor divine şi laice. De aceea, dezvăluirea numelui real marca un moment decisiv al confruntării individuale cu puterea. Povestea vieţii Sfântului Ilie include mărturisirea fatală care i-a precedat martiriul. Fiind convins să treacă la islam – după cum se povesteşte – pentru a scăpa de taxele grele, sfântul este întrebat: „Nu eşti tu Mustafa Ardouris?“ „Da, eu sunt“, răspunde el. „Dar nu sunt Mustafa, ci sunt Ilie, creştin ortodox.“[35]

Limitele dintre religii nu erau complet permeabile totuşi, iar coexistenţa nu însemna toleranţă. „Armenii (şi grecii) erau câini şi porci… buni de scuipat“, notează un etnograf britanic la sfârşitul secolului al XIX-lea. Chiar şi înainte, membrii religiei conducătoare se exprimau dispreţuitor la adresa „câinilor de necredincioşi“. Călătorii erau impresionaţi de varietatea insultelor folosite:

> „Pera e numit *cartierul porcilor*, poate pentru că, spre deosebire de obiceiul turcesc, francii care locuiesc acolo mănâncă carne de porc, iar soldaţilor turci (însărcinaţi să-i însoţească pe ambasadorii străini) li se spune *turmă de porci*. Italienii sunt numiţi *poporul cu o mie de culori*, altfel spus, şarlatani; englezii sunt *negustori de pânzeturi*, francezii – *ticăloşi*, germanii – *sperjuri gălăgioşi*, spaniolii – *leneşi*, ruşii – *blestemaţi*, polonezii – *păgâni limbuţi*, veneţienii – *pescari*, valahii – *şobolani*, moldovenii – *oi fără coarne* sau *barbari proşti*, grecii – *iepuri*, armenii – *mâncători de resturi*, evreii – *câini*, arabii – *nechibzuiţi*, perşii – *roşcovani* sau *eretici*, tătarii – *mâncători de hoituri*.“

„Abdi a zis că sunt păgân, fiu de păgân“, se plânge Mustafa bin Mehmed într-o instanţă otomană a secolului al XVII-lea, jignit că suferă tipul de abuz aplicat în mod obişnuit „falşilor credincioşi“. „Mehmed [bei] m-a făcut evreu“, se plânge altul.[36]

Creştinii nu puteau să se plângă la fel de uşor. Statutul lor inferior fusese impus prin larga transformare a multora dintre bisericile creştine în moschei. Ei obţineau rareori aprobarea de a construi biserici noi, mai ales în zonele locuite şi de musulmani, şi nu aveau voie să bată clopotele în zonele respective, fiind nevoiţi să-i cheme pe

credincioşi la slujbă bătând toaca. „În Serbia“, scria un călător francez prin Levant în 1836, „religia creştină nu cunoaşte constrângeri. Am fost plăcut surprinşi de sunetele clopotelor, pe care nu le mai auziserăm de mult“. Dar chiar şi acest fapt era uneori privit drept o demonstraţie provocatoare de „păgânism“ şi ca atare interzis.[37]

La sate, diferenţele dintre musulmani şi creştini nu erau ascunse, iar cele două comunităţi trăiau alături. Nici interacţiunile lor zilnice nu erau întotdeauna caracterizate de tensiuni sau conflicte. În anii 1870, un bulgar nota în memoriile sale că

> „Turcii şi bulgarii se înţelegeau bine. Femeile dintr-o parte a satului aflată lângă casele turceşti se amestecau cu turcoaicele ca nişte bune vecine, în timp ce copiii se jucau cu micii turci cum se jucau cu prietenii. Turcoaicele şi copiii lor vorbeau bulgăreşte destul de bine, iar bulgarii, ca şi copiii lor, reuşeau să se descurce în turcă, rezultatul fiind un fel de dialect amestecat. Turcii care lucrau în casele bulgare erau trataţi ca prieteni apropiaţi… Eram obişnuiţi cu turcii. Noi, bulgarii, ne duceam traiul nostru, desigur, aveam hainele şi obiceiurile noastre şi eram statornici în credinţa noastră, în vreme ce ei trăiau altfel, aveau alte obiceiuri şi alte haine, iar religia era şi ea diferită. Socoteam însă că toate sunt fireşti“.[38]

În oraşe, unde prezenţa musulmanilor era mai puternică, dinamica interacţiunii erau deseori diferită, marcată de zvonuri, fanatism şi violenţe contra non-musulmanilor. Constantinopolul a fost un loc periculos pentru aceştia din urmă până la începutul secolului al XIX-lea; dacă erau prudenţi nu ieşeau pe stradă de Ramadan. În secolele XVII–XVIII, ienicerii îi atacau deseori pe creştini şi evrei fără să răspundă pentru faptele lor. După ce au dispărut, pericolul a scăzut, iar modernizarea a dus la apariţia unei culturi noi, burgheze, care a trecut din nou peste graniţele religioase. Pentru prima dată, criteriile de stabilire în zonele urbane mari se bazau mai degrabă pe clasă socială decât pe religie. Casele creştinilor prosperi, care înainte de reformele perioadei Tanzimat aveau în mod deliberat exterioare sărăcăcioase, pentru a nu atrage atenţia, au devenit mai mari şi mai impunătoare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. În Salonic, musulmanii, creştinii şi evreii făceau parte din aceleaşi sindicate muncitoreşti, bresle sau cluburi burgheze. Poate că diferenţele de

clasă nu ștergeau apartenenţa religioasă, dar creau alte legături, bazate pe solidaritate şi interes.

Sau, în orice caz, le-ar fi creat dacă Imperiul ar fi părut mai stabil. Starea relațiilor intercomunitare era în egală măsură o chestiune de timp şi de spațiu. Ridicarea Austriei catolice și a Rusiei ortodoxe a adus tensiuni noi între cultele Imperiului. Relațiile dintre Bisericile Ortodoxă și Catolică s-au înrăutățit vizibil pe la mijlocul secolului al XVIII-lea; înainte, fuseseră neaşteptat de cordiale şi apropiate. În secolul al XIX-lea, apariția mișcărilor naționaliste grecești și sârbești a modificat atitudinea otomanilor faţă de ortodoxie. Astfel, aparentul liberalism constituțional din Imperiu a coincis cu nemulţumirile crescânde ale musulmanilor, provocate de ostilitatea creştinilor. Sute de mii de refugiați, tătari şi cerchezi, fugind din calea Rusiei, care înainta spre Marea Neagră, au ajuns pe teritoriile otomane şi s-au stabilit în Dobrogea şi Bulgaria.

Începând cu 1876, domnia lui Abdul-Hamid II a înregistrat cu precădere reacțiile otomane la amestecul occidental în treburile Imperiului. Constituția din 1876 definea islamul drept „religie de stat“; furia musulmanilor şi a oficialităţilor împotriva intervenției Marilor Puteri s-a transformat în violenţe de masă, concretizate prin masacrarea armenilor în 1895 şi a grecilor creştini din Cipru, în anul următor. Aşa cum remarca un istoric contemporan, otomanii au interpretat cererile occidentalilor referitoare la „libertate religioasă“ drept libertatea de a-şi apăra propria religie în faţa lipsei de respect arătate de creştini. Declinul puterii otomane a intensificat acest sentiment al defensivei în noua lume, preponderent creştină. Modernitatea accentua, aşadar, diferențele religioase dintre comunități în ultima perioadă a stăpânirii otomane, conferindu-le o nouă semnificație politică.[39]

Vechile atitudini, pe cale de dispariţie, sunt evocate în povestea martiriului episcopului de Larissa, în secolul al XVII-lea. „Era rău la suflet şi nelegiuit“, ni se spune, şi „a fost ademenit de vorbele şi făgăduielile anumitor europeni; cu lucrarea diavolului şi adunând destulă mulțime, a declarat război turcilor, care domneau atunci… După puțin timp, a fost prins și a plătit prețul cuvenit pentru faptele sale, suferind moarte grea de mâna turcilor, cu îngăduința Domnului, de a cărui chemare nu s-a arătat demn“.[40]

Istorisirea descrie o lume a episcopilor creştini răzvrătiţi şi a turcilor neiertători. Clericul creştin nu este însă un erou în ochii povestitorului (creştin), aşa cum avea să fie pentru istoricii naţionalişti de mai târziu, ci este un om amăgit de diavol. Poate că turcii sunt cruzi, dar îl omoară pe episcop în acord cu voia lui Dumnezeu. Prin urmare, povestea nu descrie o societate fără conflicte sau antagonisme religioase. Ea înfăţişează o lume violentă şi agitată, şi, totodată, o lume în care creştinii datorează loialitate statului musulman, căci acţiunea umană este înţeleasă în continuare în termeni religioşi, nu naţionali.

E posibil ca ţărănimea creştină să fi fost influenţată masiv în privinţa credinţelor, preferinţelor şi a obiceiurilor sale de cultura musulmană, dar, în acelaşi timp, a păstrat cu grijă cântecele populare şi legendele ancestrale despre renaşterea imperiului creştin. Previziunile, lamentaţiile şi profeţiile circulau în rândurile ei încă de la căderea Constantinopolului, din acea fatidică zi de marţi a anului 1453. Episcopii ortodocşi sârbi şi căpeteniile maniote conspirau în mod frecvent cu diplomaţii veneţieni şi austrieci pentru organizarea unei revolte împotriva turcilor. În 1657, un patriarh a fost spânzurat pentru că prezisese pripit sfârşitul Islamului şi revigorarea dominaţiei creştine. Afirmarea Rusiei ca prima mare putere europeană ortodoxă a dus la apariţia unor profeţii despre o rasă de războinici blonzi venind din nord ca să-i alunge pe turci din Constantinopol – cele mai noi dintr-o lungă serie de asemenea anticipări vizând revenirea creştinilor şi înfrângerea otomanilor. În 1766, un bărbat pretinzând că este ţarul Petru III, nefericitul (şi răposatul) soţ al împărătesei Ecaterina cea Mare, a apărut în Muntenegru şi a condus o grupare de clanuri împotriva turcilor. Acţiunile impostorului au determinat-o pe Ecaterina însăşi să-şi trimită reprezentanţii pentru a-i face cunoscută susţinerea faţă de o revoltă care s-ar fi extins chiar până la „Constantinopol, capitala vechiului imperiu grec“. Muntenegrenii n-au fost interesaţi, desigur, de recucerirea Constantinopolului, dar Ecaterina era cu siguranţă, drept care şi-a delegat favoritul, pe contele Orlov, să incite la o revoltă ortodoxă împotriva Porţii. Organizatorii locali greci ai revoltei din 1770 au pus umărul, deşi îl considerau pe Orlov un om cu o „imaginaţie aprinsă de istoria antică şi mitologie“.[41]

Orlov a exprimat dorința Rusiei de a „ridica și elibera… întreaga națiune greacă“. Dar, deși țăranii creștini din Peloponeș și Creta au răspuns cu entuziasm, revolta a fost zdrobită fără efort de forțele otomane. Patruzeci de mii de oameni au fost uciși, vânduți ca sclavi sau au fugit din regiune în 1770. Să fi fost aceasta o revoltă protonațională? Se poate. În definitiv, în 1774 arhimandritul Varlaam îi scria împărătesei Ecaterina cea Mare că succesele ei „vor contribui în mod sigur la grăbirea mult doritului moment al completei noastre eliberări“. Dar, în 1779, căpeteniile grecești au cooperat cu armata otomană din Peloponeș și au negociat cu ilustrul fanariot grec Nicolae Mavrogheni cu scopul de a învinge bandele armate albaneze care prădau regiunea. Pe teritoriul Imperiului Otoman erau mulți creștini, în special în rândul elitelor, care considerau eșecul Rusiei un avertisment, de vreme ce demonstrase că numeroasele previziuni privind înfrângerea sultanului erau false. „Dacă Dumnezeu, constrâns de păcatele noastre – fie ca El să mă ierte pentru îndrăzneala de a spune asta – nu a lăsat ca profeţiile să se împlinească la momentul aşteptat“, scria Constantin Dapontes,

> „Dacă, zic, El a considerat cuvenit ca afirmațiile atâtor astronomi, savanți și sfinți să se dovedească deșarte pentru a oferi Imperiul unor oameni nedemni, nu doar de Imperiu în sine, ci chiar de viaţă, cum e posibil atunci să aibă loc învierea Imperiului Romaic…? Astfel stând lucrurile, nici grecii și nici rușii nu vor domni în Cetate până la sfârșitul lumii. Fie ca Domnul cel milostiv să se îndure de noi și să ne dăruiască Împărăția Cerurilor, căci neînsemnată este aceasta pământească“.[42]

Şi totuşi, în mod curios, Dapontes, dincolo de resemnarea lui, era unul dintre acei intelectuali ortodocşi care, răspândind în Balcani ideile Iluminismului european, au creat un nou vocabular, pentru a descrie o lume postotomană. Inițial, contribuția lor nu a fost nici pe departe explicit națională: instruiți potrivit noii educații umaniste din Europa Centrală și dornici să o pună în acord cu ortodoxia, ei predicau virtuțile cunoașterii științifice, ale educației clasice și ale filozofiei, ponegrind înapoierea și barbaria propriei culturi. Odată cu răspândirea lucrărilor tipărite, scrierile lor s-au multiplicat: grecii au publicat de șapte ori mai multe cărți în limba greacă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, faţă de începutul lui. Aproape toți acești

intelectuali au apărut din sânul Bisericii și au făcut studii în calitate de preoți. Chiar dacă nu-și dădeau seama, fidelitatea lor față de raționalismul științific, pe de o parte, și față de perspectiva mai degrabă seculară decât biblică asupra istoriei, pe de altă parte, submina bazele tradiționale ale autorității religioase.[43]

În timp ce majoritatea creștinilor otomani continuau să facă referire la lumea mentală descrisă mai sus, această mică elită cu știință de carte a început să elaboreze un nou limbaj al națiunilor și etniilor. Istoricul Paschalis Kitromilides spunea că scopul lor era acela de a integra „uitatele națiuni ale periferiei europene în destinul istoric comun al continentului". Înlocuind vechea concepție ortodoxă asupra timpului creștin cu o nouă percepţie, laică, a timpului ca istorie națională, intelectualii Iluminismului balcanic au netezit drumul spre naționalismul modern. La începutul secolului al XVIII-lea, Alexandru Mavrocordat Exaporitul a împărțit istoria în șase perioade – de la Facere la A Doua Venire –, urmate de o a șaptea perioadă de „odihnă fără sfârșit în lăcaşurile veșnice". Această perspectivă biblică asupra timpului – care presupunea că epocile corespund zilelor săptămânii – a fost erodată de accentul pus pe dezvoltarea civilizațiilor și culturilor: Grecia antică (în secolul al XVIII-lea) și bizantină (în al XIX-lea) au devenit părţi ale trecutului; trebuiau mai întâi redescoperite, și apoi reînnoite prin mobilizare politică. Istoria a căpătat o direcție clară.

Mare parte a secolului al XVIII-lea, visurile intelectualilor privitoare la emanciparea politică au rămas – cum a fost cazul lui Voltaire – legate de un despot luminat care să le aducă salvarea, de un rege-filozof platonician, un modernizator, poate asemănător Ecaterinei cea Mare sau lui Iosif II. Rușii au rămas o posibilă sursă de ajutor, mai ales în timpul Războiului ruso–turc din 1806–1812, care a adus trupele rușești la sud de Dunăre și a lăsat impresia că „moş Ivan" va elibera ținuturile balcanice. Totuși, Revoluția Franceză a fost primul eveniment care a arătat că emanciparea trebuie să vină prin acțiunea maselor. Răsturnarea monarhiei franceze, ridicarea lui Bonaparte și mai ales campania lui din Egiptul otoman, în 1798, au radicalizat opiniile politice ale intelectualilor creștini din Balcani.[44]

Din acest nou val făcea parte un fost secretar al fanarioților, Rigas Velestinlis, care a publicat lucrări în limba greacă la Viena, chemând la răsturnarea dinastiei otomane și la crearea unei noi republici, care

să respecte drepturile locuitorilor săi. Lucrarea lui Rigas *„Noua Constituție politică a locuitorilor din Rumelia, Asia Mică, Arhipelag și Principatele Dunărene“* (1797) era schița unei noi „Republici Elene“: poporul urma să fie suveran, indiferent de limbă și religie. Omul modern, receptiv la divizările etnice, este uimit de ipoteza lui Velestinlis, potrivit căreia noul stat ar trebui să adopte greaca drept limbă oficială. Ceea ce i-a mirat și mai mult pe contemporani a fost însă absența oricărei referiri la Biserică. Pentru Velestinlis, dinastia otomană şi Biserica Ortodoxă urmau să fie lăsate deoparte în favoarea unei „națiuni“ neclar definite.[45]

Acest radicalism i-a înspăimântat pe mulți, musulmani și creștini deopotrivă, prin ateismul și egalitarismul lui. Oficialii otomani au denunțat „izbucnirea răzvrătirii și a nelegiuirii în Franța, acum câțiva ani, risipind în toate părțile văpăile necazurilor și ale dezordinii“. Nici autoritățile habsburgice nu au fost mai mulţumite, drept care l-au arestat pe Velestinlis și l-au predat otomanilor, care l-au ucis în 1798. Și Biserica Ortodoxă avea motive de îngrijorare. Conceptul de libertate politică era, după mulți episcopi, inspirat de diavol, îndepărtându-i astfel pe credincioși de la datoria lor de supunere față de sultan. *Învăţătura părintească* a patriarhului Ierusalimului, publicată în anul morții lui Rigas, protesta vehement împotriva „mult lăudatului sistem al libertății care… este o capcană a diavolului și o otravă vătămătoare“ și le amintea creștinilor cum Dumnezeu „a înălţat din nimic această puternică împărăţie a turcilor, în locul celei a romanilor [bizantinilor], care începuse să se îndepărteze de la dreapta credinţă, şi a înălţat împărăţia turcilor mai presus de toate celelalte, astfel încât să arate fără putinţă de tăgadă că este din voia divină“. O satiră greacă îndreptată împotriva intelectualilor, care circula în Constantinopol cam în același perioadă, ironiza francofilii – „tineri romantici, personalităţi luminate“ care „spun «Sunt luminat, vorbesc franceza şi o să port haine după moda europeană»“. Cu alte cuvinte, exista, atât la nivelul elitelor, cât şi al oamenilor simpli, o anumită rezistenţă la ramificaţiile politice ale noilor idei.[46]

Treptat, vechea credinţă că limba greacă – precum latina în Vest – reprezenta calea spre învățătură era de asemenea pusă la îndoială, pe măsură ce în Balcani se răspândeau ideile naționalismului romantic, care subliniau valoarea culturală a limbilor vernaculare. La începutul

secolului al XIX-lea, intelectualii bulgari, sârbi şi români – deseori educaţi în şcoli greceşti – începeau să se definească, pentru prima dată, în termenii unor comunităţi culturale. Ei dezaprobau ceea ce considerau a fi dominaţia grecească şi se îndoiau făţiş că greaca ar fi limba lor sau că Elada le-ar fi patria. „Există oameni“, scria arhimandritul Paisie de la Hilandar în „*Istoria slavo-bulgară*“, „pe care nu-i interesează să-şi cunoască propria naţiune bulgară şi se orientează spre căi străine şi limbi străine; nu le pasă de limba bulgară, ci încearcă să citească şi să vorbească greaca şi se ruşinează să-şi spună bulgari“.[47]

Numai că, la vremea aceea, puţini din cei cărora li se adresa clericul bulgar ar fi putut să citească în bulgară. Noile idei de afiliere politică şi culturală au avut nevoie de timp să ajungă de la intelectuali, din cărţi şi din marile oraşe, în târguri şi în casele ţăranilor analfabeţi, sau din diaspora de la Viena, Trieste, Iaşi şi Odessa în inima domeniilor sultanului. Majoritatea oamenilor erau încă analfabeţi, nu citeau şi nu cunoşteau slova cărţii, căci lumea rurală în care trăiau era mai degrabă izolată. În 1810, de pildă, existau în Paşalâcul Belgradului (nucleul viitoarei Serbii) doar două şcoli primare şi în amândouă limba de studiu era greaca; prima şcoală elementară din Muntenegru s-a deschis în 1834; românismul era asociat cu dorinţa boierilor de a scăpa de domnitorii greci şi nu stârnea interesul ţăranilor; cât despre naţionalismul bulgar, avea de aşteptat inaugurarea câtorva şcoli cu predare în limba bulgară, la mijlocul secolului.[48]

Odată ce naţionalismul începuse să influenţeze credincioşii, Patriarhia Ecumenică a încercat să răspundă. Poziţia sa tradiţională, acceptând distincţiile dintre creştini, dar insistând asupra unirii lor întru credinţă, a fost exprimată de arhiepiscopul Ignatius:

> „Elinii, bulgarii, vlahii, sârbii şi albanezii formează astăzi naţiuni, fiecare cu o limbă proprie. Dar toate aceste popoare, ca şi acelea care locuiesc în est, unite prin credinţa lor şi prin Biserică, formează un singur trup şi o singură naţiune, sub numele de greci sau romani [*romaíoi*]. De aceea, atunci când conducerea otomană se adresează supuşilor săi creştini ortodocşi, le spune în general romani, iar patriarhul este întotdeauna numit patriarhul romanilor.“[49]

Poziția „patriarhului romanilor“ era însă subminată din mai multe părți. Intelectualii greci îl respingeau în calitate de colaborator al otomanilor, „care ori este naiv, ori s-a transformat din păstor în lup“. Intelectualii slavi îl priveau mai degrabă ca pe un simplu grec. Turcii n-aveau încredere în el, considerând că nu e loial Porții; în 1821, patriarhul Grigorie V, deși emisese un document de excomunicare a revoluționarilor greci, a fost executat.[50]

Apariția, după 1830, a statelor naţionale balcanice a diminuat puterea patriarhală. Popoarele din sud-estul Europei care se guvernau singure nu puteau tolera (nu mai mult decât o făcuseră rușii în secolul al XVII-lea) ca îndrumarea religioasă a cetățenilor lor să rămână în mâinile unui oficial otoman. „Biserica răsăriteană este peste tot legată de stat, niciodată n-a fost separată de el, niciodată despărţită de suverani, din timpurile bizantine încoace, și a fost totdeauna subordonată lor“, scria un susţinător al noii Biserici a Greciei, care se înființase la Atena, în 1833, fără aprobarea patriarhului de la Constantinopol. Alții au urmat exemplul: bulgarii (chiar înainte de a avea un stat independent) au câștigat o Biserică proprie în 1870 – așa-numitul Exarhat –, după o lungă dispută cu patriarhul asupra nevoii de a avea preoți care să slujească în slavonă. În anul următor[8] s-a proclamat şi autocefalia Bisericii române. Un proiect de lege cu privire la înființarea unei Biserici Ortodoxe Turce a fost supus dezbaterii Adunării Naționale din Ankara în 1921, ca punct culminant al aceluiași proces. A urmat, în 1929, întemeierea Bisericii Ortodoxe Albaneze. Doar sârbii au ales calea canonică și au obținut în 1879 aprobarea patriarhului pentru înființarea unei Biserici proprii. Fiecare dintre aceste acte a însemnat desprinderea de Patriarhia din Constantinopol, care și-a văzut turma risipindu-se treptat; în fiecare caz, Patriarhia a fost până la urmă obligată să recunoască noile realități politice. În doar un secol, turma Patriarhiei s-a restrâns drastic, de la întreaga populație ortodoxă din Balcani și Anatolia la câteva zeci de mii de credincioși, majoritatea din Constantinopol. Cea mai puternică, mai bogată și mai cunoscută instituție creștină din Imperiul Otoman fusese practic distrusă de apariția statelor naţionale.[51]

8. Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române a fost proclamată în 1872 (n.

red.).

Iluminismul balcanic nu a reuşit însă în toate privinţele. Intelectualii săi liberali, pronunţat naționaliști, atacaseră Biserica, fapt ce făcea parte din argumentația lor pentru existența comunităților naționale, dar țăranii au fost cei care, răzvrătindu-se, au creat cu adevărat noile state naţionale; ei au rămas însă ataşaţi de Biserică. Misionarii catolici eşuaseră în incursiunile lor în lumea ortodoxă rurală; misionarii protestanți americani ai anilor 1820 au tipărit peste un milion de broșuri și au educat o mulțime de tineri cu prețul a 250.000 de dolari – totul pentru trei convertiri. Nu e surprinzător că ateismul multor intelectuali balcanici din secolul al XVIII-lea nu a dat roade. Creştinismul ortodox (religia în general) a rămas un factor politic esenţial în Balcani după căderea Imperiului Otoman. Dar caracterul lui s-a schimbat. Religia a devenit o marcă a identității naționale în moduri necunoscute în trecut și, drept consecință, s-a diferențiat mai clar de religiile din vecinătate. S-a transformat în ceea ce romancierul George Theotokas numea „religie națională“, ce nu lăsa loc secularismului antibisericesc care apăruse în Europa de Vest şi Italia în lupta cu catolicismul. Astăzi, în timp ce papalitatea rămâne o forță politică importantă în lume, patriarhul de la Constantinopol abia dă semne de viață, având jurisdicţie doar asupra puținilor locuitori ortodocși rămași în Turcia. În Europa de Sud-Est, statul naţional modern – o entitate nu mai veche de două secole – a învins cu totul vechile valori ortodoxe.[52]

3
CHESTIUNEA ORIENTALĂ

„Începe-a lumii eră nouă
Vin anii ei de aur, iar. […]
Surâde cerul. Crezuri şi imperii
Se risipesc sub vraja primăverii.“

Percy Bysshe Shelley[1]

„Dacă studiem cauzele declinului intern al Imperiului Otoman, privindu-le în manifestarea lor cea mai generală, trebuie să notăm că totul porneşte de la faptul că Imperiul se opune unei alte părţi a lumii, incomparabil superioare lui ca putere. Această parte poate să-l risipească în atomi într-o secundă; şi, chiar dacă îi tolerează existenţa din anumite motive, mai degrabă dintr-o necesitate secretă, exercită asupra lui o influenţă indirectă, invizibilă.“ — Leopold von Ranke[2]

Pe parcursul îndelungatului secol XIX, care s-a întins de la Revoluția Franceză până la prăbuşirea finală a Imperiului Otoman, în 1923, s-a conturat harta politică modernă a Balcanilor. Statele independente, formate în conformitate cu principiul naționalității, au înlocuit imperiul de cinci sute de ani al aşa-zisului urmaş al romanilor, „rob al Domnului şi sultan al acestei lumi“, padişahul otoman. Triumful naționalismului se datora parțial eforturilor popoarelor balcanice, care contribuiseră la subminarea puterii otomane prin revolta şi rezistența lor. Aceste eforturi nu au avut însă efect până nu au intervenit în favoarea lor Marile Puteri. Primul Război Mondial a reprezentat apogeul întrepătrunderii acestor lupte de eliberare desfăşurate în Balcani cu sistemul statal european.

Planuri ale unor puteri străine de a pune capăt dominației turceşti în Balcani au existat încă din secolul al XV-lea, dar au devenit

verosimile abia după ce statele creştine au început să creeze anumite probleme. Până în 1699, Austria a înglobat Ungaria şi Croaţia. Rusia a ajuns la Marea Neagră şi, în 1774, distrugând flota turcească după un lung război, a obținut prin tratat dreptul de a interveni în treburile otomane pentru a asigura o conducere stabilă în Principatele Dunărene și pentru a acționa, de asemenea, ca protector al supușilor creștini ai Porții. Polonia, și nu Turcia, a fost până la urmă victima acestor două puteri lacome (alături de Prusia), la sfârşitul secolului al XVIII-lea. (O consecință neintenționată a fost aceea că statele naţionale au apărut în sud-estul Europei cu câteva generații mai devreme decât oriunde altundeva în Europa de Est.) Împărțirea Poloniei însă nu a potolit apetitul acestor monarhi.[3]

Într-un plan de împărțire a Balcanilor gândit de Iosif II și Ecaterina cea Mare, Austria urma să ia Bosnia și Herţegovina, o parte din Serbia, Dalmația și Muntenegru, în vreme ce Rusia ar fi controlat restul. Nepotul Ecaterinei – anume botezat Constantin – ar fi urmat să deţină în cele din urmă tronul de la Constantinopol al unui imperiu bizantin reconstituit. În 1787, monarhul rus și cel austriac au vizitat împreună noile teritorii ruseşti de la Marea Neagră, trecând pe sub un arc de triumf cu inscripția „Drumul spre Bizanț“. „Proiectul grecesc“ al Ecaterinei nu s-a realizat însă niciodată, pentru că majoritatea Marilor Puteri au fost interesate să-l împiedice, iar ea a trebuit să se mulțumească cu anexarea Crimeii.[4]

Departe de a susține mișcările de independență din Balcani, acești despoți luminați aveau de gând să schimbe stăpânirea musulmană cu stăpânirea imperială creștină, anume să-l înlocuiască pe sultan cu dinastii autocratice care să conducă tărâmuri şi mai vaste, locuite de variate neamuri. Revoluția Franceză a schimbat însă multe din aceste idei. „După mintea mea“, scria luptătorul grec Theodoros Kolokotronis în memoriile sale, „Revoluția Franceză și faptele lui Napoleon au deschis ochii tuturor. Națiunile nu știau nimic înainte, și oamenii credeau că regii sunt zei pământeni, iar ei sunt obligaţi să admită că tot ce fac este bine. Cu schimbările actuale, este mai greu să-i stăpâneşti“. Într-adevăr, în vreme ce rușii se considerau apărători ai ortodoxiei împotriva turcilor, habsburgii au devenit tot mai conservatori și, de la Metternich încoace, deranjați de luptele pentru eliberare ale slavilor, purtate atât de aproape de ei. Franța și Marea

Britanie oscilau între susținerea creștinilor asupriți de despotismul musulman și menținerea otomanilor în conflict cu rușii. Aspirațiile de autodeterminare ale popoarelor din Balcani veneau adesea în contradicție cu interesele Marilor Puteri. „Cu cât te gândești mai mult la chestiunea căderii Imperiului Otoman“, scria în 1829 Karl Nesselrode, ministrul rus de externe, „cu atât mai mult te cufunzi într-un labirint de piedici și complicații“. Gestionarea internațională a acestui proces impredictibil al declinului otoman și al insurgențelor naționale a devenit cunoscută drept Chestiunea Orientală.[5]

În ciuda decăderii Imperiului, creștinii balcanici erau prea slabi ca să-și câștige libertatea fără sprijin extern. Le lipseau organizarea, știința conducerii, abilitatea sau dorința de a avea câștig de cauză în fața uneia dintre cele mai mari puteri ale lumii, aflată în declin. Așadar, nu păgânii neînarmați, ci uitatele, dar puternicele elite musulmane – beii bosniaci, căpitanii din regiunea Herțegovinei, guvernatorii albanezi, iar în nord paşa Pazvantoğlu din Vidin – reprezentau cea mai serioasă provocare internă pentru otomani în era napoleoniană. Rebeliunile bosniace repetate de la mijlocul secolului al XVIII-lea l-au determinat pe sultan să vorbească despre „recucerirea“ provinciei. În timp, lucrurile s-au înrăutățit. „Pașalele sau guvernatorii provinciilor sunt mai independenți față de sultan decât erau nobilii creștini în epoca feudală“, scria un observator britanic în iunie 1803. „Aproape toată întinderea Turciei europene lasă o teribilă impresie de anarhie, revoltă și barbarie.“[6]

În vreme ce sultanul se lupta să-l domolească pe războinicul Pazvantoğlu de la Vidin, unii comandanți musulmani indisciplinați ai trupelor de ieniceri din micul pașalâc al Belgradului, foarte aproape de ținuturile habsburgice, își atribuiau noi feude. „Dintre toți ienicerii imperiului“, scria istoricul german Leopold von Ranke, „cei mai nesupuși erau la Belgrad“. Având de gând să-și stabilească acolo propria zonă de influență, ei l-au ucis pe reprezentantul sultanului, vizirul Belgradului, pentru că era pro-creștin, iar apoi i-au masacrat și pe creștinii importanți care-l susținuseră (cneji). Aceștia din urmă au luat armele în numele sultanului; la început, dorința de a se apăra a cântărit mai mult decât visul independenței. Înarmarea creștinilor împotriva musulmanilor – indiferent cât de loiali ar fi fost primii, indiferent cât de rebeli ar fi fost ceilalți – reprezenta o idee foarte

neplăcută pentru Poartă.[7]

Prin urmare, în 1806, cnejii sârbi au cerut ajutor de la ruși, transformând astfel ceea ce fusese în esență o insurecţie locală într-o luptă de eliberare. Rușii agreau loialitatea creștinilor ortodocși, dar nu voiau ca Imperiul Otoman să se destrame și să cadă în mâinile lui Napoleon. Mai mult, odată ce Napoleon a invadat Rusia, rușii aveau deja destule probleme, iar o armată turcă preluase controlul asupra Belgradului. Prima răscoală sârbă a fost astfel înăbușită, în mare parte ca urmare a luptelor duse de Marile Puteri în Europa. Imperiului Otoman îi trebuiseră însă nouă ani ca să rezolve un mic conflict de frontieră împotriva ţăranilor și negustorilor creștini, slab înarmaţi şi dezorganizaţi. Evenimentul nu fusese de bun augur, întărind astfel argumentele celor care susţineau, la Constantinopol, reforma radicală a statului otoman. Urmau să se întâmple însă lucruri mai grave.

Nu toți sârbii s-au refugiat în străinătate, precum conducătorul răscoalei, Karagheorghe. „Ce folos i-ar aduce sultanului un teritoriu pustiu?“ se întreba unul dintre rebeli, care a decis să rămână şi să se lase în voia oficialilor otomani. „Ce valoare ar mai avea Serbia dacă toți sârbii ar fi uciși?“ Vicleanul conducător sârb Miloș Obrenovici a rămas de asemenea să-l slujească pe sultan și a fost numit mare cneaz, urmând să restabilească liniştea. Doi ani mai târziu, și-a asumat conducerea unei a doua revolte. În primăvara anului 1815, l-a pus întâi la adăpost pe fratele său de sânge musulman, Aschin bei, apoi a proclamat începutul unui nou „război împotriva turcilor“. Au fost trimise mesaje peste tot ca locuitorii să omoare pe oricine avea veşminte verzi – culoarea distinctivă a musulmanilor.[8]

De data aceasta, sârbii s-au sincronizat mai bine: înfrângerea lui Napoleon la Waterloo le-a permis rușilor să acorde atenţie popoarelor din Balcani și, sub presiunea lor, turcii au fost forţaţi să le facă sârbilor unele concesii. O garnizoană turcească a rămas în Belgrad, dar musulmanii erau consemnați în orașele pașalâcului. În schimbul reafirmării loialităţii faţă de sultan, Miloș Obrenovici a devenit conducătorul său *de facto*. Cârmuindu-i pe sârbi cam aşa cum o făcuseră și pașalele, i-a trimis sultanului capul rivalului său politic, Karagheorghe, i-a omorât pe ceilalţi care-i contestau autoritatea și i-a spânzurat pe țăranii rebeli. Din perspectiva Porții, acest aranjament aducea pace în micul pașalâc într-o vreme când stăpânirea otomană se

confrunta cu provocări importante în Epir și Bosnia, unde bei locali bine înarmați contestau autoritatea sultanului. Când a izbucnit războiul grecilor împotriva otomanilor, Miloș a rămas prudent deoparte ca să-și demonstreze fidelitatea față de Poartă. Răsplata lui a venit în 1828–1829, când un alt război ruso–turc a adus și mai multe concesii din partea otomanilor: recunoașterea lui drept principe ereditar al Serbiei și autonomie internă totală. Din acel moment, Serbia putea fi considerată un stat separat. Dar înainte de 1878 – când i-a fost recunoscută independența la Congresul de la Berlin – era percepută mai ambiguu, drept un principat creștin autonom în interiorul Imperiului Otoman, situaţie foarte asemănătoare cu cea a Principatelor Dunărene sau a nou-formatului Principat al Samosului. Aceste state reprezentau forme de guvernare creștină pe cuprinsul ținuturilor otomane. Triumful final al statelor naţionale era încă departe.[9]

Cel mai aparte și mai longeviv dintre guvernatorii provinciali care îi creau probleme sultanului, la începutul secolului al XIX-lea, a fost probabil vicleanul Ali pașa, albanezul cu înfăţişare venerabilă, dar lipsit de scrupule, a cărui rază de acțiune se întindea de la Ioannina, departe în est, până la râul Vardar, și mult spre sud, până la golful Corint. În cursul lungii sale încleștări cu Poarta, având complicate duble înțelegeri cu diplomații britanici și francezi, Ali s-a gândit să-i folosească pe greci. Știa că în cercurile revoluționare grecești din Odessa, Viena și din alte locuri, se punea de mult la cale o mișcare de eliberare și că semisecreta societate Eteria pregătea terenul insurecției. Ali vorbea grecește, avea o soție grecoaică, ortodoxă, și şi-a luat sfătuitori greci, care l-au determinat să se convertească la creștinism și cu care vorbea încurajator despre revenirea „imperiului romanilor“. Școlile grecești înfloreau în capitala lui, Ioannina, care era un important centru de învățământ și educație creștină.[10]

În 1821, Poarta a pus la punct o campanie care să-l zdrobească pe Ali și a trimis în Ioannina trupe împotriva lui. În acest timp, au avut loc nu una, ci două revolte grecești, la sute de kilometri una de alta. Prima, fără mari sorţi de izbândă, s-a petrecut pe teritoriul dunărean, aproape de prospera lume grecească de la Marea Neagră. Conducătorul ei era un fanariot, fost militar rus, pe nume Alexandru Ipsilanti. Rusia devenise un punct important de susținere pentru greci

– un centru al resurselor, conspirațiilor și simpatiei, în cercuri diplomatice înalte. Ipsilanti însuși fusese general în armata rusă și aghiotant al ţarului Alexandru I; Ioannis Kapodistrias, care declinase conducerea mişcării și avea să devină mai târziu primul președinte al Greciei independente, era o figură influentă în cercurile diplomatice rusești. Scriind din Chișinău, aflat la o distanţă relativ mică, Puşkin povestea cum grecii

> „au tipărit proclamații care s-au răspândit repede peste tot – acolo se spune că Grecia va renaște că pasărea Phoenix, din propria cenușă, că a sosit ceasul căderii turcilor și că o mare putere susţine fapta de mare vitejie! Grecii au început să se strângă în mulțimi sub trei stindarde; unul este tricolor, altul are o cruce încununată cu lauri, cu textul «Sub acest semn vei învinge» [promisiunea făcută de Dumnezeu lui Constantin cel Mare], iar pe cel de-al treilea este pictată pasărea Phoenix renăscând din propria-i cenușă“.[11]

Dacă Rusia și-ar fi materializat susținerea, așa cum spera Ipsilanti, revolta dunăreană ar fi putut vesti renașterea Bizanțului imperial la care visau fanarioții. În realitate, ţarul era preocupat să păstreze pacea în Europa. „Împăratul a dezaprobat vehement aceste [mijloace] pe care prințul Ipsilanti pare să vrea să le folosească pentru a elibera Grecia“, scria Kapodistrias unui prieten. „Într-un moment în care Europa este amenințată peste tot de răbufniri revoluționare, cum se poate să nu recunoști în cea care a izbucnit în cele două principate efectul acelorași principii subversive, ale acelorași intrigi care atrag calamitățile războiului… cel mai cumplit flagel al despotismului demagogic.“ Rebelii au fost ușor de învins de armata turcă, mai ales că nici țăranii români nu le veniseră în ajutor. „Nu sunt pregătit să vărs sânge românesc pentru greci“, a declarat Tudor Vladimirescu, conducătorul insurgenților români. Consecința principală a acestui eșec a fost scăderea vizibilă a influenței fanariote la nord de Dunăre și, până la urmă, dispariția unui important centru de învățământ grecesc.[12]

O lună mai târziu – când primăvara deschidea un nou anotimp al luptei – a izbucnit o a doua revoltă grecească departe, spre sud, în Peloponeș, unde țărănimea era majoritar vorbitoare de greacă și unde avusese deja loc o importantă insurecție, la îndemnul rușilor, în 1770,

cu urmări sângeroase. Succesul noii revolte, spre deosebire de cea a lui Ipsilanti, ar fi însemnat că, odată cu apariţia unui stat grec, nu se putea vorbi despre o nouă extindere a Bizanţului în Europa şi Anatolia, ci despre un regat modest, avându-şi capitala în micul târg otoman al Atenei. Succesul era însă departe de a fi asigurat.

La început, toţi ochii erau aţintiţi pe lupta dintre Poartă şi răzvrătiţi, la care se adăuga vicleanul Ali paşa, în nord. La Patras, grecii încă mai sperau că liderul musulman albanez din Ioannina va „câştiga şi îi va elibera“ de stăpânirea otomană. Autorităţile otomane din Peloponeș se temeau de acelaşi lucru. Fără să vrea, au declanşat revolta grecilor încarcerând o serie de oameni importanţi, ca mişcare preventivă împotriva susţinătorilor creştini ai lui Ali. Confruntaţi cu alternativa arestului sau a luptei, mulţi greci au preferat a doua variantă şi au început să atace aşezările musulmane. „Norul Întunericului, care se întinde spre Vest de atâţia ani, pare acum să-şi arate umbra dezolantă şi cumplită în această ţară“ – aşa întâmpina veştile despre izbucnirea revoltei un călător britanic prin Macedonia. „Acest spirit revoluţionar al independenţei pare să triumfe şi în alte părţi ale Greciei.“ Poate 15.000 dintre cei 40.000 de locuitori musulmani ai Peloponesului au fost ucişi de bandele de insurgenţi în primele câteva luni; supravieţuitorii au fugit spre oraşele şi forturile mai sigure. În acea vară, forţele greceşti au asediat şi până la urmă au devastat capitala provincială Tripoli. „Mulţimea care a intrat“, îşi amintea unul dintre greci, „a tăiat şi a ucis bărbaţi, femei şi copii, de vineri până duminică. Au fost ucişi 32.000 de oameni. Vreo sută de greci au fost omorâţi; dar a venit sfârşitul – s-a dat o proclamaţie că măcelul trebuie să înceteze“.[13]

La finalul lui 1821, conducătorii revoltei greceşti, reuniţi într-o adunare, au proclamat Constituţia şi au cerut ajutor Europei. Simpatizanţii lor au declarat că stăpânirea otomană în Europa fusese „o ruşine eternă pentru autorităţile luminate“. Grecii însă – ca şi sârbii înaintea lor – erau dezorganizaţi şi impulsivi. S-au luptat între ei, iar din izbânzile de până atunci s-a ales praful; după 1825, o invazie turco-egipteană bine pusă la punct a devastat Peloponesul. La acel moment, istoria ar fi înregistrat încă o revoltă îngenuncheată, dacă n-ar fi venit Europa în ajutor. Temându-se că armata lui Ibrahim paşa va înrobi creştinii din Peloponeș, premierul britanic, George Canning, a

avertizat că „nu va permite executarea unui acțiuni de depopulare“. Lui Ibrahim i s-a cerut să „dezaprobe sau să renunțe formal… la intenția de a transforma Moreea într-un stat barbar, transportându-i populația în Asia și Africa și înlocuind-o cu populații din acele locuri“. Cu trei ani înainte, represaliile otomane din Chios – în urma cărora au murit mii de greci, iar alte câteva mii au fost vânduţi ca sclavi – au scandalizat conștiința liberală a Europei (și au fost imortalizate de Delacroix). Ca să țină situația sub observaţie, Marile Puteri au trimis în Pelopones o flotilă care a distrus flota turcească în Bătălia de la Navarino. Armata egipteană s-a retras atunci sub privirile atente ale forțelor franceze. În felul acesta, grație mai ales intervenției externe, la 1830 s-a format statul independent grec; doi ani mai târziu, Marile Puteri l-au instalat ca rege pe tânărul prinț Otto de Bavaria, un catolic în vârstă de șaptesprezece ani.[14]

Istoricii explică deseori de ce trebuia să se-ntâmple ceea ce s-a întâmplat. În cazul apariției statelor naţionale din Balcani, elaborata lor schemă explicativă atribuie succesul naționalismului creștin noilor diaspore axate pe comerţ și impactului ideologiei vestice. Nici una dintre acestea n-ar fi contat dacă n-ar fi existat slăbiciunea militară și administrativă otomană – în special la marginile imperiului – și schimbarea echilibrului internaţional al puterii. Sârbii fuseseră înfrânți în plan militar la 1810, grecii în 1827 – și totuşi și-au câștigat statalitatea. „Este greu de crezut“, scrie un cercetător, „că Serbia putea să-și câștige independența faţă de Imperiul Otoman fără susținerea totală a uneia sau a mai multor puteri europene“. Acelaşi lucru era valabil şi pentru greci. În ambele cazuri, au rezultat state slabe și nesigure, palide umbre ale marilor viziuni asupra imperiilor renăscute care îi animaseră pe revoluționarii balcanici.

Puterea dominantă în regiune era în continuare Imperiul Otoman. După ce a pierdut Grecia (și Egiptul), Poarta și-a distrus vetustul corp al ienicerilor, și-a modernizat armata și a adoptat o serie de reforme. Ali pașa a fost ucis în 1822, beii bosniaci au fost învinși în 1831, iar Imperiul și-a centralizat puterea. Reformele presupuneau şi unele eforturi de a reduce opresiunea arbitrară exercitată asupra creştinilor balcanici de beii locali. „Raya au suferit destul până acum“, a afirmat un oficial otoman în 1837, mustrându-i pe latifundiari că-i forțau pe țărani să lucreze și duminica. „Dorința sultanului este să fie protejați

și să li se permită să se bucure pe deplin de religia lor.“[15]

„Bolnavul Europei“ era încă în picioare: trupele turcești au învins armata greacă în 1897. Nu lipsea nici vitalitatea economică: mulți greci și sârbi au rămas cetățeni otomani și nu doreau să emigreze în noua lor „țară-mamă“; alții, dimpotrivă, fugeau de taxele mari și lipsa de perspective din Regatul Greciei spre Anatolia otomană sau spre porturile de la Marea Neagră. Piețele Imperiului continuau să atragă negustori creștini, și creștinii ortodocși încă slujeau Poarta ca ambasadori sau consilieri.[16]

Cele două state noi erau țări sărăcite, iar majoritatea populației trăia la țară. Serbia era, potrivit lui Lamartine, „un ocean de păduri“, cu mai mulți porci decât oameni. Viața intelectualității sârbe din teritoriile habsburgice era mult mai bogată decât la Belgrad. Aproximativ 800.000 de greci locuiau în noul regat grec, în vreme ce mai mult de două milioane rămâneau supuși ai Porții. Nici o așezare urbană din Grecia nu se apropia de complexitatea și bogăția orașelor otomane precum Smirna, Salonic sau capitala. Existau, desigur, semne impresionante de revitalizare pentru cei care voiau să le vadă: expansiunea rapidă a noilor orașe, construite după planuri urbanistice moderne, care luau locul vechilor așezări otomane din Atena, Patras, Tripoli și nu numai; se adăugau reședințele și clădirile publice în stil neoclasic proiectate în vremea noilor guverne independente. „Câteva cazărmi, un spital, o închisoare construite după planuri moderne“, scria Blanqui din Belgrad, în 1841, „anunță prezența unei noi civilizații “. De fapt, tendințe similare de planificare urbanistică și includerea unor elemente de arhitectură europeană transformau și orașele otomane.[17]

Locuitorii noilor state erau la fel de dezbinați pe timp de pace, cum fuseseră și în război. În Serbia, membrii facțiunilor Karagheorghe și Obrenovici se luptau pentru putere, localnicii rivalizau cu așa-zișii „germani“ (imigranți sârbi din teritoriile habsburgice), turcofilii se contraziceau cu rusofilii. În Grecia erau fricțiuni similare între facțiunile regionale, între diverși susținători ai Marilor Puteri, care sprijineau propriile grupări, și între „autohtoni“ și „heterohtoni“. Aceste disensiuni au influențat negativ încă de la început viața politică. Noile state se bucurau de libertate față de stăpânirea musulmană, dar mândria de a-și fi câștigat propriul loc în lume era

temperată de un acut simţ al inferiorităţii faţă de Marile Puteri. Nici triumful lor nu însemna că locuitorii din Balcani şi-au înţeles apartenenţa la statul naţional. Dimpotrivă, „România“ şi „Bulgaria“ erau noțiuni care în 1830 însufleţeau doar o mână de intelectuali şi patrioţi, iar „Albania“ şi „Macedonia“, după toate probabilităţile, aproape pe nimeni. În Europa de Sud-Est, neexistând o naţiune care să-şi câştige singură un stat – aşa cum îşi imaginau naţionaliştii romantici –, conducătorii noilor state trebuiau să creeze naţiunea din societatea rurală, saturată de viziunea despre lume a trecutului ei otoman. „Serbia“, nota Blanqui, „îi datorează lui Miloş Obrenovici primele drumuri care străbat pădurile, restabilirea ordinii financiare şi crearea unei naţiuni sârbe“.[18]

Principatele Dunărene ale Valahiei şi Moldovei – viitoarea Românie – cuprindeau o ţărănime grozav de sărăcită, vorbitoare de română, condusă de o clasă de boieri autohtoni, mari proprietari de pământuri, şi guvernată de principi greci care datorau supunere sultanului. Asaltate de turci şi ruşi în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, au reprezentat cele mai importante exemple de provincii autonome care ocupau o poziţie intermediară între încorporarea totală în Imperiu şi independenţă. După eşecul revoltei greceşti din 1821, declinul puterii fanariote a făcut ca principii să fie aleşi dintre boierii români, un pas important spre crearea unei elite conducătoare autohtone. Înalta Poartă a fost obligată în 1826 să accepte această schimbare din cauza presiunilor ruseşti. În 1829, după o campanie care i-a adus armatele la trei zile de marş de Constantinopol, Rusia şi-a impus conducerea militară, deşi provinciile – la fel ca Serbia – au rămas sub autoritatea sultanului. Conform articolului 5 al Tratatului de la Adrianopol, care a consfinţit pacea, Principatele trebuiau să „se bucure de exerciţiul liber al credinţei lor, o siguranţă deplină, un guvern naţional independent şi libertatea comerţului“.[19]

Promisiunea independenţei naţionale nu era însă în concordanţă cu realitatea ocupaţiei militare ruseşti. Administratorii ruşi care aduceau modernitatea, influenţaţi de teoriile britanice şi franceze cu privire la reforma agrară, interveneau în afacerile interne mult mai mult decât o făcuseră turcii sau fanarioţii. Biserica era subordonată statului, ca în Rusia. În Bucureşti se petrecuseră o serie de transformări: casele erau

numerotate, iar străzile primiseră nume (la doar douăzeci de ani după Berlin); s-a introdus iluminatul public şi un nou sistem de canalizare. La fel cum bavarezii s-au implicat în conducerea Regatului Greciei al lui Otto, rușii și-au bazat reformele pe principii birocratice noi. Odată cu Regulamentul Organic din 1832, ei au introdus reforme vizând profitul în domeniul agrar; au stimulat producţia de cereale şi au întărit dreptul de proprietate al boierilor asupra terenurilor, accentuând tensiunile de clasă în mediul rural.[20]

În scurt timp, noii stăpâni au devenit la fel de impopulari precum cei de dinainte. În anul revoluționar 1848, trupele ruseşti şi turceşti au acționat pentru a controla sau suprima revoltele naționale şi liberale de la București și Iași. La fel cum s-a întâmplat cu grecii înaintea lor, influența rușilor printre români a scăzut, iar aceștia din urmă au devenit interesaţi de latinitate și mai ales de cultura „surorii lor“ latine, Franța. Franceza a înlocuit greaca în cercurile mondene și era folosită în actele oficiale. Unii visau să transforme Bucureștiul, capitala Valahiei, în „Parisul Balcanilor“[21].

După înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii, francezii au încurajat ideea unirii celor două principate ca o barieră în faţa avansării ruşilor spre Constantinopol. Susținerea franceză și mișcarea inteligentă a elitelor locale au asigurat realizarea unirii. În 1859, cele două Adunări Elective ale principatelor au ales ca domnitor o singură persoană, pe Alexandru Ioan Cuza, „un jucător de cărți care prefera romul de Jamaica afacerilor de stat“, și au votat pentru unire. În acest mod straniu a apărut România (chiar dacă a trebuit să aştepte până în 1878 recunoașterea internațională). Domnia lui Cuza – ca şi cele ale majorității conducătorilor noilor state balcanice – a fost scurtă, dar el măcar nu s-a lăsat asasinat. Și-a făcut dușmani în urma reformelor aplicate și a pierdut puterea în 1866. La fel ca în Grecia, elitele locale nu au acceptat un șef de stat autohton, aşa încât au hotărât să fie adus un monarh străin. Principele Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, un văr al regelui Prusiei, despre care se spunea că nu auzise niciodată de România până să devină domnitor, s-a bucurat de o lungă şi prosperă domnie până la moarte, în 1914, precum contemporanul lui, regele George I al Greciei („băiat bun, dar nu prea inteligent, şi extrem de tânăr“, potrivit reginei Victoria).

Statul bulgar a apărut relativ târziu – după ultima invazie a Rusiei în Imperiul Otoman, în 1877 –, iar apariţia sa a fost extrem de controversată. În ciuda prezenței unei mici intelectualități bulgare și a renașterii naționale culturale și economice din secolul al XIX-lea, apropierea de Constantinopol făcuse ca turcii și Patriarhia Ecumenică să-și exercite relativ uşor controlul asupra slavilor bulgari. O răscoală țărănească din 1841 fusese brutal reprimată de bandele albaneze, și mulți bulgari fugiseră spre nord, în Principatele Dunărene, în Rusia și mai târziu în Serbia; conspirațiile revoluționare, atâtea câte au fost, au avut loc în cafenelele și hanurile din București și Brăila. Bandele bulgărești înarmate care au traversat Dunărea au fost ușor zdrobite de trupele otomane. Bulgarii cu anumite funcţii erau majoritatea pro-greci prin cultură și loiali sultanului. Când eruditul rutean Iuri Venelin a vizitat Bulgaria în 1830 ca să strângă materiale pentru studiile sale istorice şi etnografice de pionierat referitoare la poporul bulgar, i-a găsit pe locuitori apatici, deloc dornici să-i răspundă întrebări. Nu era deloc clar ce însemna să fii bulgar. „Chiar și acum patruzeci de ani“, scria un observator de la 1900, „numele de bulgar era aproape necunoscut, şi orice om educat care venea din această țară își spunea, desigur, grec “.[22]

Dezamăgiți de lipsa sentimentului patriotic printre țărani și negustori și eșuând în eforturile lor armate, revoluționarii bulgari s-au reorientat spre strategii mai puțin războinice, visând să creeze o confederație autonomă creștin-ortodoxă care să-și împartă puterea cu sultanul. Succesul Ungariei în crearea dublei monarhii din 1867 exemplifica beneficiile unei soluţionări fără luptă. La acel moment, reformele păreau posibile și sub autoritatea Porții: mulți bulgari trăiau în vilaietul dunărean condus de reformistul Midhat pașa, care numea oficiali creștini în aceeaşi măsură – cel puțin teoretic – în care îi numea şi pe cei musulmani. Majoritatea acestor creștini erau de fapt emigranți polonezi, unguri și croați, mai degrabă decât bulgari; Midhat însuși a fost înlocuit după trei ani, victimă a nesfârșitei instabilități din administrația otomană.[23]

Schimbările religioase au făcut mai mult decât eforturile patriotice în direcția modelării conștiinței bulgare. Misionarii americani protestanți traduceau Noul Testament într-o limbă pe care țăranii bulgari puteau s-o înțeleagă, și astfel dominația limbii grecești începea

să piardă teren. Chiar şi aşa, misionarii descopereau că atât de puţini ţărani ştiau să citească în limba proprie, încât s-au gândit că ar putea tipări biblii în limba turcă, cu caractere chirilice! În 1849, ca urmare a presiunilor dinspre breslele bulgăreşti din Constantinopol, a fost sfinţită o biserică bulgărească pe terenul casei bine-cunoscutului Ştefan Vogoride, consilier al sultanului, prinţ de Samos, cu ascendenţă bulgară. Revolta împotriva dominaţiei greceşti din Patriarhia Ecumenică şi împotriva sumelor mari cerute de episcopii greci de la ţară a dus la crearea unei Biserici Ortodoxe Bulgare separate, în 1870. Şi totuşi, mult timp după aceea au existat destui ţărani vorbitori de bulgară – aşa cum avea să se observe în Macedonia – care se considerau greci, ceea ce nu însemna că susţineau tendinţele de expansiune spre sud ale Regatului Greciei, ci că se închinau în biserici aflate sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice. Sentimentul că a vorbi bulgară implică apartenenţa la o naţiune bulgară întârzia să apară.[24]

În 1876, ultima dintre revoltele bulgare n-a atras susţinerea ţăranilor sau a orăşenilor. „Răscoala din Aprilie“, scrie Jelavich, „care a devenit un eveniment major în mitologia naţionalistă bulgară, a fost un eşec complet ca revoluţie“. Europa nu era preocupată de cei aproximativ o sută de civili turci ucişi de rebeli. Totuşi, sultanul – ocupat cu o insurecţie serioasă în vestul Balcanilor – a fost neliniştit din cauza acestei revolte declanşate atât de aproape de centrul Imperiului şi a ordonat reprimarea ei rapidă şi brutală. Veştile despre „ororile bulgare“ comise de mercenarii din slujba otomanilor – între 12.000 şi 15.000 de creştini ucişi – au provocat îngrijorarea Europei şi au devenit chiar subiect al unei campanii electorale britanice. Când sultanul a respins cererile europene privind reformele interne, Rusia a invadat Balcanii în 1877 şi, după ce a întâmpinat o rezistenţă turcească surprinzător de hotărâtă, a ajuns până la urmă la Constantinopol. Termenii păcii încheiate cu turcii în anul acela stabileau independenţa României, Serbiei şi Muntenegrului şi marcau sfârşitul Europei otomane, aşa cum existase timp de secole. Clauza care a creat însă cea mai mare senzaţie a fost întemeierea unui mare stat bulgar autonom, care să se întindă în vest până la Skopje şi Valea Vardarului, iar în sud până la Salonic şi Marea Egee. Era aşa-numita Bulgarie de la San Stefano, după numele tratatului care îi dăduse

naştere.[25]

Bulgaria de la San Stefano nu a durat mai mult de câteva luni. Celelalte Puteri, și mai ales britanicii, o vedeau ca pe o inacceptabilă extensie a Rusiei în Balcani. La Congresul de la Berlin, în 1878, prim-ministrul britanic Benjamin Disraeli a insistat ca noul stat bulgar să fie redus la teritoriu mai mic decât jumătate din ceea ce se avusese inițial în vedere. Macedonia a fost înapoiată otomanilor și a fost creată o nouă provincie – Rumelia Orientală – între Bulgaria și Constantinopol. Aceasta a fost anexată nu după mult timp Bulgariei și a fost nevoie de numai treizeci de ani ca țara să avanseze de la statutul de principat autonom, plătind taxe sultanului, la independența deplină. Bulgarii n-au uitat însă niciodată de statul pe care rușii li-l promiseseră la început; mai ales „tărâmurile pierdute“ ale Macedoniei au devenit obiectul visurilor lor expansioniste.

Procesul întemeierii statelor naționale din Balcani s-a întins de-a lungul întregului secolul al XIX-lea. A durat mult și a fost plin de evenimente; a lăsat multe „popoare mici“ din regiune sub stăpânirea puterii imperiale otomane, sau – ca în cazul croaților, slovenilor, sârbilor, românilor și al altora – sub Habsburgi. Totuși, s-a dovedit că autonomia nu era o alternativă la deplina independență națională, așa cum speraseră mulți federaliști dinăuntrul sau din afara Imperiului Otoman, ci doar premisa ei: trecerea de la autonomie la independență a fost îndelungată în cazul Principatelor Dunărene, a durat zeci de ani pentru Serbia și Bulgaria și mai puțin de trei ani pentru Grecia. Creta și Samos, care și-au câștigat și ele autonomia în Imperiu, au fost integrate Greciei înainte de Primul Război Mondial.

Marile Puteri erau puternic implicate în afacerile interne ale noilor state. Ele le alegeau regii dintre vlăstarele caselor regale europene care nu aveau deja obligații, le scriau constituțiile și le selectau consilierii militari și civili – de la bavarezii care conduceau Grecia sub regele Otto în anii 1840 până la rușii care stăpâneau Bulgaria, inclusiv armata și Ministerul de Război, în anii 1880. Ele stabileau granițele și ajustau teritoriile la conferințele internaționale, impunându-și vrerea asupra tuturor părților implicate, prin diplomație de forță și constrângeri economice. Și totuși, controlul lor asupra noilor state nu era pe deplin asigurat – așa cum au descoperit rușii în România și Bulgaria sau austriecii în Serbia. Marile Puteri cedaseră în

faţa forţelor naţionaliste şi creaseră state independente. După aceea, au încercat să păstreze ceea ce mai rămăsese din Imperiul Otoman, dar eforturile lor erau zădărnicite de tendinţa expansionistă a politicii ţărilor pe care le creaseră. În aceasta consta instabilitatea fundamentală a noii situaţii din Balcani.

Ţelul politicii din Balcani viza expansiunea teritorială. Toate statele puteau arăta spre fraţii „nemântuiţi“ sau spre teritoriile istorice care se întindeau dincolo de graniţele impuse de Marile Puteri: românii vizau Transilvania ungară, sârbii Croaţia habsburgică şi unele teritoriile otomane, bulgarii urmăreau ţinuturile promise la San Stefano, care le fuseseră luate; grecii erau seduşi de „Marea Idee“ a unui nou Imperiu Bizantin, prin răspândirea elenismului de-a lungul şi de-a latul Imperiului Otoman, de la Creta la Marea Neagră. Iredentismul mobiliza opinia publică, finanţa incursiuni peste graniţă ale bandelor înarmate şi deseori îi forţa pe reticenţii monarhi balcanici să participe la acţiuni pripite, împotriva voinţei ori sfaturilor Marilor Puteri. Milan Obrenovici fusese împins din nou, în ciuda propriei dorinţe, să declare război Turciei în 1876 ca să-i susţină pe creştinii ortodocşi insurgenţi din Bosnia, iar în 1885 a invadat Bulgaria. Nici una din aventuri nu a avut succes şi, în ambele ocazii, sârbii au fost salvaţi de la o umilinţă şi mai mare prin intervenţia Marilor Puteri. Grecii au întreprins şi ei o serie de invazii ratate în teritoriile otomane, din 1854 până în 1897; dezastrul din Asia Mică, din 1922, a fost ultimul dintr-o listă de expediţii militare greceşti prost planificate, care au fost ulterior puse pe seama lipsei de susţinere a Marilor Puteri.[26]

Dar, dacă statele balcanice îşi supraestimau resursele iredentiste, nici Marile Puteri nu le-au luat în serios pe cât ar fi trebuit. Aveau o opinie proastă despre noile lor creaţii şi le tratau deseori ca pe nişte marionete. În 1873, pentru ministrul de externe austriac, Gyula Andrássy, vecinii Austriei din Balcani erau „indieni sălbatici care nu pot fi trataţi decât ca nişte cai neîmblânziţi, cărora trebuie să le dai porumb cu o mână în timp ce ţii biciul cu cealaltă“. Însuşi arhiducele Franz Ferdinand descria Serbia ca pe un teritoriu al „hoţilor, ucigaşilor, bandiţilor şi al câtorva pruni“. După ce armata habsburgică a ocupat Bosnia otomană în 1878 şi astfel a stabilit o nouă graniţă cu Serbia, diplomaţii de la Viena credeau că au oprit expansiunea sârbă

şi că-i au la degetul mic pe corupţii Obrenovici. Dar opinia publică balcanică respingea obedienţa în faţa Marilor Puteri, iar monarhii care se comportau ca nişte simple marionete ale vecinilor puternici puteau sfârşi precum Alexandru Obrenovici, care a fost ucis în 1903 de către ofiţeri sârbi şi înlocuit cu rivalul său, mai puţin obedient, regele Petru.

Rusia credea de asemenea că se bucură de o influenţă de nezdruncinat printre slavi. Cu toate acestea, deşi România şi Bulgaria îşi datorau existenţa Rusiei, amândouă au ajuns să respingă repede intervenţiile marelui vecin de la răsărit. Poate că expresia cea mai clară a încrederii exagerate a Rusiei în propriile forţe s-a văzut în 1912: diplomaţii ruşi au încurajat statele balcanice să se unească în Liga Balcanică pentru a face presiuni asupra Austro-Ungariei. Liga s-a întors însă împotriva Turciei, scoţând-o afară din Europa – lucru pe care ruşii nu-l negociaseră –, iar apoi statele componente s-au întors unul împotriva altuia, dezintegrând Liga. Nici solidaritatea slavă, nici cea ortodoxă nu au fost vreodată un factor de coeziune între ţările din Balcani şi Rusia atât de puternic pe cât se temea Vestul.

Dacă 1878 a reprezentat punctul culminant al controlului Marilor Puteri asupra Balcanilor, următorii treizeci de ani au marcat diminuarea acestuia. Stabilitatea europeană era asigurată atâta timp cât Austria şi Rusia se aflau în bune relaţii. În timpul lui Bismarck, Germania a acţionat ca un intermediar, iar alianţa acestor trei puteri a înlăturat posibilitatea ca politicienii balcanici să exploateze o eventuală rivalitate. Dar Bismarck a părăsit scena politică în 1890, iar succesorii săi de la Berlin erau tot mai ostili Rusiei. Austria, pe de altă parte, visa la teritoriile slavilor din sud, după cum celelalte puteri europene îşi împărţeau Africa, extinzându-şi stăpânirea dincolo de mări. Chiar şi aşa, în 1897, Austria şi Rusia au ajuns la înţelegerea de a „elimina pericolul unei rivalităţi dezastruoase pe pământul încins al Peninsulei Balcanice, pentru pacea Europei“. În acel moment, politica externă a Rusiei era orientată mai degrabă spre Orientul Îndepărtat decât spre Balcani. Abia după 1905, când a fost învinsă de Japonia, Rusia avea să se întoarcă spre Europa de Sud-Est; tensiunile cu Austro-Ungaria au fost reactivate. Cauza conflictului era ceea ce mai rămăsese din Europa otomană – Macedonia.

Macedonia era o regiune fără frontiere clare şi fără un statut bine

definit ca entitate administrativă otomană. Un năucitor amestec de popoare, înconjurat de statele nou create – Grecia în sud, Serbia și Bulgaria în nord –, a devenit ținta ambițiilor expansioniste, la sfârșit de secol. Totuși, specificul său etnografic reprezenta o provocare pentru cei mai înflăcărați naționaliști balcanici; de la Alexandru cel Mare, ţinutul se schimbase până la a fi de nerecunoscut. Țăranii din regiune erau predominant ortodocși, și majoritatea slavi; vorbitorii de greacă erau grupaţi în zonele de coastă şi locuiau în oraşe. Capitala, Salonic – pe care un comentator o numea „orașul râvnit“ –, era un port otoman tipic, unde se vorbeau multe limbi. Lustragiii de aici se puteau face înțeleși în vreo șase limbi, dar, mai mult, avea o trăsătură unică: din caleidoscopul etnic care îi alcătuia populația, cel mai mare grup nu erau grecii, turcii, albanezii sau slavii, ci evreii sefarzi. În oraș și în jurul lui, nu prevala nici un grup etnic. Naționalismul nu putea să asigure conducerea unui asemenea teritoriu decât cu ajutorul violenței extreme și dând dovadă de un nemărginit optimism.

„Într-un fel“, scria la 1900 sir Charles Eliot, „în Macedonia o rasă e deja un partid politic“. Lupta pentru fidelitatea țăranilor slavi ortodocși se ducea între facțiunile pro-greacă și pro-bulgară. Ambele tabere fondaseră școli pentru a-și propaga idealurile naționale, ridicaseră biserici loiale episcopilor „lor“, alcătuiseră hărţi și lucrări etnografice ca să-și justifice cererile și finanțau bande înarmate – unele locale, altele susţinute din afară – pentru a-i câștiga pe țărani pentru cauza lor, acolo unde metodele mai pașnice nu garantau succesul. Sârbii și românii își făceau de asemenea cunoscute ideile, deși în mai mică măsură. Grecii aveau nevoie de timp ca să se organizeze, în timp ce bulgarii erau slăbiți de divizarea internă dintre cei care luptau pentru o Bulgarie Mare și membrii Organizației Revoluţionare Interne Macedonene, care urmărea autonomia Macedoniei. În cea mai mare parte a timpului, autoritățile turce nu interveneau, lăsându-i pe creștini să se lupte între ei și trimițând doar bande armate albaneze când lucrurile păreau să dea în clocot.[27]

Caracterul etnic era, în același timp, consecința și cauza acestui interes; violența revoluționară producea afilieri naționale și era totodată generată de ele. Cât despre bieții țărani, erau mai preocupați să recâștige o oarecare stabilitate decât să moară pentru naționalism. „Tații noștri erau greci și nici unul nu vorbea despre bulgari“,

mărturisea unul dintre ei. „Am devenit bulgari, am câștigat. Dacă trebuie să fim sârbi, nici o problemă. Dar acum e mai bine pentru noi să fim bulgari.“ Prinși între revoluționarii înflăcărați și statul otoman represiv, mulți au emigrat în Bulgaria, Grecia, Europa Centrală sau peste Atlantic. Cei care au rămas au devenit pioni în lupta politică dintre părțile care se bazau tot mai mult pe violență ca să-și asigure loialitatea țăranilor.[28]

Când revoluționarii pro-bulgari au organizat o răscoală la Giumaia, care a fost privită de sătenii de acolo cu indiferență, aceștia din urmă au fost răsplătiți prin incendierea caselor de către autoritățile otomane, iar vitele le-au fost vândute. În primăvara următoare, membrii Organizației Revoluționare Interne Macedonene au aruncat în aer ținte din Salonic, iar apoi au dezlănțuit Răscoala de Ilinden (Sfântul Ilie), de această dată atrăgând o mai mare participare a țăranilor, precum și noi represalii turcești. Scopul lor, același ca al multor insurgenți dinainte și de după ei, era să obțină susținerea Marilor Puteri în privința cererilor de autonomie. În această privință au eșuat însă: a fost ultima oară când țarul Nicolae II și împăratul austriac Franz Joseph au căzut de acord asupra unui program de reforme privind statul otoman.[29]

Programul de reforme de la Mürzsteg a reprezentat ultima colaborare reală între cele două imperii implicate în Balcani. Austria era îngrijorată de fermitatea Serbiei, după uciderea regelui pro-austriac Alexandru Obrenovici. În 1905, când Serbia și Bulgaria au stabilit o uniune vamală secretă, austriecii i-au forțat s-o desființeze. În anul următor s-a înregistrat un nou conflict, după ce sârbii au cumpărat arme din Franța în loc să le ia din Austro-Ungaria. În „Războiul Porcilor“, austriecii au încercat din nou să-i constrângă pe sârbi, de data asta prin sancțiuni economice. Ținând cont că 80-90% din exporturile sârbești treceau prin Austro-Ungaria, era de așteptat ca sârbii să cedeze. În schimb, ei și-au redirecționat comerțul spre sud și s-au apropiat de Rusia. Austriecii au început să se teamă – potrivit lui Sorel – că „atunci când Chestiunea Orientală va părea rezolvată, în mod inevitabil Europa se va confrunta cu Chestiunea Austriacă“. La mijlocul secolului al XIX-lea, micul stat independent al Piemontului crease Italia preluând regiunile controlate de Habsburgi; Viena se temea că Serbia ar putea face același lucru cu slavii din sudul

Imperiului.

În 1908, ofițerii reformiști din Macedonia, nemulțumiți de slăbiciunea otomanilor și de permanentele intervenții occidentale, au declanșat o revoltă împotriva Porții. Când sultanul Abdul-Hamid II a declarat că adoptă Constituția din 1876, un val de euforie a străbătut regiunea; părea că Imperiul însuși se poate transforma, sub presiunea revoluționară, într-un stat multietnic unde toate religiile sunt tratate egal și unde există drepturi civile pentru toți. Momentul de sărbătoare a fost însă scurt. „Molahii au făcut rugăciuni, episcopul grec și reprezentanții Comitetului Unității și Progresului au ținut discursuri“, se spunea într-unul din orașe, în iulie. „Ofițerii și civilii au ținut discursuri de pe treptele clădirilor importante din oraș“, scria un diplomat britanic aflat la Salonic, centrul revoltei, pe 23 iulie. „Vorbesc în favoarea libertății și a unui guvern reprezentativ și susțin că a fost proclamată deja Constituția.“[30]

Existau însă și oameni care nu aveau motive să întâmpine cu bucurie salvarea Imperiului Otoman. Dinastia otomană se temea că reforma va însemna mai degrabă pierderea susținerii populației musulmane decât câștigarea creștinilor. Când Abdul-Hamid II a călătorit prima dată cu trenul, reacția martorilor musulmani a fost caustică: „Padișahul a devenit *ghiaur* [creștin].“ Precum căile ferate, constituționalismul marca intruziunea valorilor creștine în lumea ierarhizată a islamului otoman. La fel de temătoare față de această revoluție constituțională era Austro-Ungaria, care ocupase provincia otomană Bosnia-Herțegovina în 1878. Îngrijorată ca nu cumva Junii Turci să încerce să extindă acolo dreptul la vot, Viena s-a grăbit să încorporeze provincia.[31]

Cel puțin un specialist austriac în problema slavilor sudici a anticipat necazurile. În 1908, pentru mulți țărani bosniaci, împăratul Austriei încă era „bătrânul nostru tată“ (*stari otac*). Această deferență tradițională față de autoritatea dinastică era însă în descreștere. Drumurile, căile ferate și școlile pe care austriecii le construiau în noua lor provincie ajutau la răspândirea naționalismului sârb printre bosniacii ortodocși, iar naționalismul sârb era legat de chestiunea agrară. În timp ce în Croația, Ungaria și Serbia țăranii erau liberi, în Bosnia-Herțegovina patru cincimi dintre ei așteptau emanciparea și trăiau în sistemul feudal otoman păstrat de austrieci. „În mod clar,

nimeni nu s-a oprit vreodată să se gândească ce era în mintea unor oameni care știau că, dincolo de râurile Sava și Drina, nu exista un ajutor al paşei care să pună mâna pe o treime din recoltă, în fiecare an, pentru bei sau agă.“ Eforturile austriecilor de a stimula conturarea unui sentiment al apartenenţei la naţiunea bosniacă au eşuat.[32]

Singura alternativă pentru păstrarea Bosniei în imperiu era „stabilirea centrului lumii slavilor sudici înăuntrul Austriei“. De-a lungul secolului al XIX-lea, conducerea tot mai autocratică a Ungariei asupra sârbilor și croaților determinase apariția unei mișcări de cooperare a slavilor sudici. Episcopul Josip Strossmayer, membru al Consiliului Imperial (Reichsrat) de la Viena, era printre cei care încercau să stabilească legături mai strânse între sârbi, croați și sloveni și, prin instituții precum Academia Iugoslavă de Ştiinţe şi Arte[9] și Universitatea din Zagreb, să pună piatra de temelie a unei mișcări care ar fi putut să obțină drepturi pentru slavii sudici în interiorul statului austro-ungar. Dar, chiar și în interior, această politică a întâmpinat opoziția categorică a ungurilor, care nu doreau să împartă puterea cu slavii sudici.

9. Titulatură folosită în vremea lui Strossmayer; a fost redenumită ulterior Academia Croată de Ştiinţe şi Arte (n. red.).

În afara monarhiei austro-ungare, sârbii se considerau un Piemont balcanic cu misiunea de a elibera din captivitate restul slavilor sudici. Ei interpretau anexarea Bosniei de către Austria ca pe o mișcare îndreptată împotriva lor. Nici ruşii nu erau de acord, întrucât știau că austriecii voiau să construiască o cale ferată spre sud, până la Marea Egee. Un diplomat britanic a notat: „În mod evident, acum începe lupta dintre Austria și Rusia în Balcani.“ Atât Rusia, cât și Serbia cereau compensații de la austrieci, dar nici una nu le-a primit. Sârbii așteptau sprijin rusesc, mergând chiar până la o declarație de război față de Austria. „Toți se gândesc la răzbunare, care poate fi obținută numai cu ajutorul rușilor“, raporta de la Belgrad ministrul austriac. Rușii au dat însă înapoi când germanii i-au avertizat că se vor mobiliza, la rândul lor, ca să sprijine Viena. „Rusia nu are încă armata pregătită și nu poate duce un război“, îi informa pe sârbi ministrul de externe rus. În 1914, urmau să primească alt răspuns.[33]

În Serbia şi Bosnia, societăţile secrete care apăruseră se opuneau monarhiei austro-ungare, printre ele numărându-se şi Unitate sau Moarte (Mâna Neagră), organizaţie implicată în atentatul de la Sarajevo din 1914. Succesul sârbilor în Războaiele Balcanice transformase „ceea ce anul trecut era doar o speranţă“ – scria din Bosnia, în octombrie 1913, un observator austriac cu simpatii pro-sârbeşti – într-o „mişcare politică cu rădăcini adânci“. Situaţia Austro-Ungariei se complica. „Trebuie fie să anihilăm Serbia, fie, dacă nu reuşim, să învăţăm s-o iubim“, comenta un analist. Asasinarea lui Franz Ferdinand a determinat conducerea austriacă să aleagă prima variantă, provocând o serie de evenimente aproape identice cu cele din 1908; în 1914, totuşi, ruşii au simţit că nu pot da înapoi a doua oară. Astfel, cea de a doua criză bosniacă din Europa a dus la Primul Război Mondial.[34]

Harta Balcanilor fusese deja drastic modificată de colapsul aproape total al puterii otomane în Europa. Revoluţia Junilor Turci, departe de a concilia supuşii balcanici sub stăpânirea otomană, grăbise dezintegrarea Imperiului. Cum monarhia austro-ungară se găsea cam în aceeaşi situaţie, naţionalismul a dizolvat vechile legături imperiale. Naţionalismul turc – fundamentul pe baza căruia revoluţionarii din Comitetul Unităţii şi Progresului speraseră să modernizeze Imperiul – nu făcuse decât să-i dezbine şi mai mult pe creştini. În 1911 existau două sute de trupe de gherilă active în Macedonia şi perspectiva era mai sumbră ca oricând.

În particular, eforturile interne de modernizare a statului otoman îndepărtau singurul popor în mod tradiţional loial regimului – albanezii. Creştini sau musulmani, ei puseseră în slujba sultanului trupe armate şi gărzi de corp, loialitatea lor fiind asigurată de Poartă prin permisiunea de a purta arme şi de a se bucura de autonomie. Edith Durham, un observator cu simpatii albaneze, scria despre sate ai căror locuitori, atunci „când erau chemaţi în serviciul militar… se declarau deseori creştini, ca să fie scutiţi, şi apoi îi respingeau cu puştile pe oamenii trimişi să colecteze taxele pentru armată pe motiv că sunt musulmani, şi nu plătesc astfel de taxe“. În 1910, o răscoală din nordul Albaniei abia a putut fi reprimată prin intervenţia a 20.000 de soldaţi otomani. Iar în anul următor – când Italia a intrat în război cu Imperiul Otoman în Libia şi lua în calcul invadarea Albaniei – o

revoltă și mai mare i-a făcut pe rebeli să ceară, pentru prima dată, recunoașterea Albaniei drept stat separat, care să se guverneze singur. „Formarea, la Dibra, a unei comisii care să ia în discuție recunoașterea albanezilor în documentele oficiale drept «albanezi», și nu drept «musulmani» sau «non-musulmani» este în mod special semnificativă“, nota ambasadorul britanic la Constantinopol. „Membrii comisiei par să fie ei înșiși musulmani și analiza revendicării unui statut național în locul unuia religios reprezintă o nouă etapă, cu totul remarcabilă.“[35]

Rebeliunea albaneză prevestea schimbări radicale în privinţa echilibrului puterii în Balcani. Ea arăta că revoltele armate împotriva autorităţilor turce pot reuşi, îndemnând statele balcanice să-şi afirme propriile revendicări asupra unor teritorii otomane. Marca, de asemenea, apariţia naţionalismului albanez organizat, militant, spre profunda îngrijorare a Serbiei şi a Greciei, care pretindeau amândouă teritorii unde trăiau numeroşi vorbitori de albaneză. Totodată, încuraja atât Austria, cât şi Italia, să viseze la noi avanposturi în Europa de Sud-Est, fapt ce îngrijora şi mai tare statele balcanice.

Drept urmare, în martie 1912, Serbia şi Bulgaria au convenit să „se unească pentru apărarea independenței și integrității lor, împotriva oricărei încercări a unei mari puteri de a invada teritoriile din Balcani ale Imperiului Otoman“. Grecia și Muntenegru li s-au alăturat în scurt timp. Diplomaţii ruşi au crezut că formaseră un bloc defensiv împotriva Austriei şi s-au trezit prea târziu, văzând cum Liga Balcanică atacă Turcia. „Rusia încearcă să pună frână“, observa Raymond Poincaré, „dar ea e cea care a pornit motorul“. „Pentru prima dată în istoria Chestiunii Orientale“, nota un alt diplomat francez, „statele mici au căpătat o asemenea independenţă faţă de Marile Puteri, încât se simt în stare să acţioneze pe cont propriu şi chiar să le influenţeze“.[36]

În Primul Război Balcanic, din 1912–1913, puterea otomană în Europa s-a prăbuşit în câteva săptămâni. Serbia şi Grecia erau marile învingătoare, amândouă dobândind uriaşe teritorii noi. Bulgaria a câştigat mult mai puţin, iar în scurt timp lucrurile s-au înrăutăţit, când a declarat război foştilor aliaţi, în al Doilea Război Balcanic, şi a fost învinsă. Independenţa Albaniei a fost recunoscută de Marile Puteri, apărând-o astfel în faţa lacomilor săi vecini. Cel mai mare învins, în

multe sensuri – în afară de Imperiul Otoman – era Austro-Ungaria, care se confrunta cu o Serbie expansionistă. Austria a încercat să folosească Albania drept contragreutate, dar n-a putut împiedica Serbia și Muntenegru să preia provincia Kosovo și teritoriile vecine.

Adevărul este că, după Războaiele Balcanice, Serbia nu mai făcea faţă încă unui conflict. Dar la Viena, în acea vară a lui 1914, mulți credeau că e vremea potrivită să zdrobească Serbia o dată pentru totdeauna. Știau că îi au pe germani ca aliaţi. Pe de altă parte, după evenimentele crizei bosniace din 1908, susținerea sârbilor de către ruşi părea aproape sigură, căci nu-și permiteau să-şi ştirbească prestigiul pentru a doua oară. Prin urmare, Marile Puteri erau pe cale să intre în conflict. După asasinarea arhiducelui austriac la Sarajevo, guvernul sârb a făcut aproape toate concesiile cerute de austrieci. Dar nu era de-ajuns. Al treilea război balcanic în interval de trei ani a fost pornit de Austria; într-o săptămână, prin sistemul obligațiilor impus de alianțele rivale, toate Marile Puteri deveniseră implicate, iar conflictul a cuprins întregul continent.

Luate separat, existau puține motive pentru care ruperea înţelegerii ruso-austriece din deceniile de după 1878 ar fi trebuit să ducă la război. În definitiv, interesele austriece și rusești vizau părți opuse ale Peninsulei Balcanice. Dar, odată cu trecerea timpului, ambele puteri se simțeau tot mai slabe. Răspândirea naționalismului balcanic și vidul de putere creat de declinul autorității otomane îngreunau efortul de apărare a unor interese vitale – supunerea slavilor sudici pe teritoriul austro-ungar; controlul Mării Negre și accesul la Mediterana, în cazul Rusiei. Cele două puteri aveau nevoie de aliați și reprezentanți locali și au fost astfel atrase în confuza lume politică a regiunii. Situaţia a fost complicată şi de lipsa lor de discernământ în gestionarea relaţiilor cu aceşti aliaţi, ale căror calități militare și diplomatice le subestimau de multe ori. Statele balcanice aveau experiență în „politica oscilației“. În 1914, nu pentru ultima dată în relațiile ţărilor din Balcani cu Puterile, coada a sfârşit prin a mişca câinele.

Haiducii, bandiții, luptătorii plătiţi şi briganzii erau eroi în panteonul naționalist balcanic. Isprăvile lor erau relatate în legende şi prin viu grai. Realitatea prozaică era că armata convențională și forțele navale

erau mai importante în jocul politic. Cei 160.000 de militari trimişi de Rusia peste Dunăre în 1877 au făcut mai mult decât toţi haiducii sau banditii pentru a câştiga libertatea creştinilor balcanici. În cele două secole mergând până la intervenția NATO din Kosovo, în 1999, armatele au câştigat întotdeauna în faţa trupelor înarmate, ultimele putând fi avantajate doar dacă obţineau, la rândul lor, sprijinul unei puteri militare importante. Cele două Războaie Balcanice din 1912–1913 au demonstrat cât de mult se adaptaseră armatele din Balcani la cerinţele războiului modern. Cursa înarmărilor a durat până în 1914. Armata otomană s-a reorganizat cu ajutor vestic şi a fost condusă de emigranţi polonezi şi unguri, alături de mercenari britanici, americani şi germani (precum Mehmed Ali paşa, delegat la Congresul de la Berlin, care, după ce luptase în armata prusacă, s-a convertit şi a devenit comandant în armata otomană). Armatele balcanice au adus, de asemenea, specialişti şi armament occidental – investiţii uriaşe pentru nişte state noi şi sărace.

Armatele convenţionale au dus şi greutatea luptelor care au urmat. În 1914, sârbii aveau un uluitor număr de 450.000 de soldaţi. Până în 1916, rămăseseră mai puţin de 150.000, iar 100.000 fuseseră ucişi. După două invazii austriece extrem de prost organizate şi o puternică rezistenţă, armata sârbă a fost forţată, în cele din urmă, să se retragă spre mare şi să lase ţara sub ocupaţie militară. Imperiul Otoman a intrat în război de partea germanilor, iar celelalte state balcanice au considerat o oportunitate ceea ce ministrul bulgar de externe, Teodor Teodorov, a descris drept o „jecmănire“, revendicând teritorii în viitoarele tratate de pace, în schimbul intrării în război. Bulgaria a luat partea Puterilor Centrale cerând, în schimb, teritorii sârbeşti şi greceşti; în final, a mobilizat 800.000 de oameni.

Greciei şi României le-a trebuit mai multă vreme înainte de a face alegerea optimă. În România, guvernul s-a angajat de partea Antantei în vara lui 1916, după care a cedat rapid în faţa Puterilor Centrale. „Să ceri armatei României să poarte un război modern“, se plângea un comandant rus, „e ca şi cum ai cere unui măgar să danseze menuet“. România ştia să negocieze mai bine decât să lupte. În câteva luni, armata română a fost dezintegrată, iar Bucureştiul ocupat. Potrivit istoricului Norman Stone, „intervenția României le-a permis germanilor să continue războiul până în 1918“. Din fericire pentru

români, celelalte armate erau mai eficiente decât a lor, permiţându-le să profite din plin de Conferinţa de pace de la Paris.[37]

În Grecia, pro- şi anti-intervenţioniştii au divizat ţara până când primii, conduşi de premierul Eleftherios Venizelos, au avut câştig de cauză. Forţele greceşti, sârbeşti, italiene, britanice şi franceze – aşa-numiţii „Grădinari din Salonic“ – au ocupat frontul macedonean, pregătindu-se de luptă împotriva Puterilor Centrale. În toamna anului 1918, forţele Antantei au reuşit acolo o străpungere, în urma unei ofensive de succes. Odată cu învingerea Bulgariei, la sfârşitul lui septembrie, conducătorii militari germani au fost nevoiţi să conchidă că războiul era pierdut. Lloyd George, unul dintre cei mai cunoscuţi susţinători ai ideii potrivit căreia victoria putea fi obţinută învingând aliaţii Germaniei, comenta cu amărăciune: „Din nefericire, aşa cum mulţi considerau că este de neimaginat ca evenimentele din Balcani să poată declanşa un război mondial, tot astfel mulţi refuzau să creadă că evenimentele petrecute într-o obscură parte a lumii pot pune capăt unui război.“[38]

Deşi Primul Război Mondial s-a încheiat în 1918, luptele din sud-estul Europei au mai continuat o vreme. Imperiul Otoman începuse să se dezintegreze cu mult înaintea oricăruia dintre celelalte imperii multinaţionale ale Europei, dar prăbuşirea sa definitivă a venit mult după ce Habsburgii şi Romanovii îşi părăsiseră tronurile. În 1919, forţele greceşti au debarcat în Asia Mică. Având sprijinul Marilor Puteri pentru stabilirea unui avanpost în jurul oraşului Smirna, Venizelos considera că era momentul să împlinească „Marea Idee“ iredentistă şi să recreeze un imperiu bizantin cu centrul la Constantinopol. Peripeţiile grecilor în Asia Mică s-au terminat însă cu un dezastru: forţele turceşti i-au determinat pe greci să se retragă spre coasta mediteraneeană şi până la urmă i-au scos cu totul de pe continent; numeroasa populaţie ortodoxă din Anatolia a fost pusă pe fugă. Din luptele anilor 1921–1922 s-a născut Republica modernă a Turciei, sub conducerea lui Mustafa Kemal, mai bine cunoscut drept Atatürk. Ultimul sultan otoman, Mehmed VI, a fugit din Constantinopol pe o navă de război britanică şi a murit la San Remo în 1926, cu datorii atât de mari, încât creditorii i-au întârziat înmormântarea cu două săptămâni. Între timp, Atatürk a început uriaşul efort – ce continuă şi azi – de a transforma fostul nucleu al

imperiului într-un stat naţional turc.[39]

„Puterile Aliate“, afirma în iunie 1915 ministrul britanic al afacerilor externe, „speră că, în urma războiului, echilibrul politic din Balcani va fi stabilit pe o bază mai largă, națională“. Rezultatul final a fost însă şi mai ambiguu. Schimburile obligatorii de populație din 1923 dintre greci şi turci – prin care musulmanii au părăsit Grecia şi s-au mutat în Turcia, iar ortodocşii din Anatolia au plecat în Grecia – au crescut omogenitatea etnică a ambelor țări. Macedonia greacă, unde grecii reprezentaseră mai puțin de jumătate din populație înainte de 1914, a devenit astfel aproape 90% greacă. Salonicul evreiesc a devenit grec, după ce s-au stabilit acolo mii de refugiați din Asia Mică. România, pe de altă parte, a avut uriașe câștiguri teritoriale pe seama fostelor ţinuturi rusești și habsburgice, câștigând și noi minorități; în 1922, țara era considerabil mai mare decât înainte de război, dar numai două treimi erau români: existau numeroşi locuitori unguri, evrei și ucraineni.[40]

Dincolo de toate, exista cazul unic al Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor, statul creat la Versailles, care urma să fie mai bine cunoscut sub numele de Iugoslavia. La începutul războiului, nici una dintre puterile Antantei nu intenționa să dezmembreze Austro-Ungaria ca să creeze o „nouă Europă“. Mai mult, puțini dintre slavii sudici aspirau la aşa ceva. Colapsul monarhiei austro-ungare și amenințarea Italiei, care avea pretenții teritoriale în Dalmația, i-au determinat pe croați și sloveni să accepte unirea slavilor de sud sub conducerea dinastiei sârbești Karagheorghe. De la bun început au existat suspiciuni că nu este vorba de federalizare, ci de o conducere centralizată a Belgradului și a Serbiei Mari: încă din timpul războiului au existat disensiuni între liderii sârbi, croaţi şi sloveni, iar ţăranii din Croaţia şi Muntenegru au opus rezistenţă armată, confruntaţi cu integrarea în noul stat, după 1918. Constituția din 1921 le-a confirmat cele mai rele temeri: din acel moment, funcționarii civili și ofițerii sârbi au dominat noul stat iugoslav.[41]

În 1923, Chestiunea Orientală a fost finalizată. Un deceniu de războaie a distrus până la urmă imperiile care conduseseră timp de secole Balcanii și o mare parte din Europa de Est. Prăbușirea imperiilor nu a adus însă pacea anticipată de liberalii occidentali. Statele succesoare au apelat la principiul naționalității pentru a

pretinde teritorii ale vecinilor: iredentismul trăia încă; puţine graniţe din Balcani nu erau contestate. Mai mult decât atât, principiul naţionalităţii era o sabie cu două tăişuri. Toate statele noi aveau minorităţi etnice, a căror existenţă le submina pretenţia de a guverna în numele naţiunii. După 1918, nici Marile Puteri ale Europei nu au reuşit să soluţioneze diferendele care le aduseseră la război. Dimpotrivă, rivalităţile s-au ascuţit şi s-au intensificat din cauza ideologiei, pe măsură ce fascismul şi comunismul şi-au făcut simţită prezenţa. Astfel, secolul XX, ca şi secolul XIX, a fost zguduit de sângeroasa intersectare dintre conflictele balcanice şi concurenţa existentă între Marile Puteri. Era religiei se încheiase; era ideologiei se întrezărea; naţionalismul le-a cuprins pe amândouă.

4
CONSTRUIREA STATELOR NAŢIONALE

> „Ne-am înălţat ca vulturii, sus, deasupra norilor, şi acum ne rostogolim în praf şi în noroi…! Dacă asta e viaţa pe care o duce un popor liber, atunci asemenea libertate e degeaba. Am semănat trandafiri, dar au ieşit numai spini.“ — Mihalaki Georgiev[1]

„Ideea de a stabili noi state în conformitate cu limitele impuse de naţionalitate este cea mai periculoasă utopie“, avertiza în 1853 ministrul austriac de externe. „A avansa o asemenea pretenţie înseamnă să te desprinzi de istorie; să o pui în practică în orice parte a Europei înseamnă să zgudui din temelii ordinea existentă şi să aduci asupra continentului subversiuni şi haos.“ Într-o jumătate de secol, noile state naţionale din Balcani învinseseră Imperiul Otoman; în 1918 a dispărut monarhia austro-ungară. Ordinea stabilită la Congresul de la Viena fusese înlocuită cu cea de la Versailles. Dar, aşa cum remarca istoricul Oszkár Jászi în 1925, într-un eseu despre „Irezistibilitatea ideii naţionale“, Primul Război Mondial nu rezolvase problema naţională, de vreme ce dreptul la autodeterminare nu putea fi extins, ca metodă de politică practică, la orice grup naţional. Într-adevăr, existenţa Iugoslaviei şi a Cehoslovaciei însemna continuarea unor forme alternative de statalitate. În caleidoscopul etnic al Balcanilor, principiul naţionalităţii era cu precădere o reţetă pentru violenţă.[2]

Pentru musulmanii otomani, repercusiunile triumfului creştin în sud-estul Europei au fost evidente. După înglobarea Ungariei şi Croaţiei de către habsburgi, la sfârşitul secolului al XVII-lea, urmele civilizaţiei musulmane şi monumentele de acolo au fost distruse. În 1826, Puterile au căzut de acord că, în ceea ce priveşte Grecia, „pentru a asigura o separare completă între indivizii celor două naţiuni şi pentru a preveni înfruntările care ar reprezenta consecinţele

inevitabile ale unei lupte atât de îndelungate, grecii ar trebui să achiziţioneze proprietăţile turcilor“. În 1830, turcilor li s-a ordonat să se retragă din zonele rurale sârbeşti în oraşele unde aveau garnizoana, iar treizeci de ani mai târziu s-a stabilit ca toţi turcii care nu se aflau în aceste oraşe să fie deportaţi, iar proprietăţile lor, vândute.[3]

În 1876–1878, un nou val de refugiaţi a trecut graniţa otomano–sârbă, după ce luptele din jurul oraşului Niš au dus la extinderea teritoriului sârbesc. Zeci de mii de tătari şi cerchezi musulmani au fugit din Bulgaria după invazia armatei ruseşti, în 1877; alţii au fost masacraţi de trupele ruse şi de ţăranii creştini. Tesalia, provincie otomană, avea circa 45.000 de locuitori musulmani când a fost anexată de Grecia, în 1881; în 1911 rămăseseră doar 3.000. În Creta, populaţia musulmană a scăzut de la 73.000 în 1881 la 27.850 în 1911. Unii au fugit ca să scape de război, alţii ca să scape de persecuţia bandelor armate, a civililor sau pur şi simplu de umilinţa de a fi înrolaţi sub comanda unor ofiţeri creştini. Schimburile de populaţie organizate oficial – care aveau să devină o trăsătură a politicii balcanice din secolul XX – erau, deocamdată, necunoscute. Când autorităţile otomane au propus un schimb de turci şi bulgari, în 1878, ideea a fost respinsă.[4]

Problema naţionalităţii era însă mai amplă decât schimbările bruşte cu care se confruntau musulmanii balcanici. Conceptul liberal al statului naţional avea ca scop să împace conducerea exercitată de majoritatea etnică cu garantarea unor drepturi individuale. Tensiunea dintre aceste două elemente devenise clară cu ocazia confruntărilor pe tema Constituţiei româneşti din secolul al XIX-lea, care, spre indignarea Marilor Puteri, le refuza evreilor dreptul la cetăţenie în noul stat. Teoretic, se presupunea că asimilarea minorităţii de către majoritate va duce, pe termen lung, la omogenizarea populaţiei. Teoria s-a ciocnit însă de realităţile politice ale statelor europene postimperiale, în care tensiunile, animozităţile şi suspiciunea dintre grupurile etnice erau intense.[5]

Deceniul de războaie dintre 1912 şi 1922 a arătat cât de amplă era problema. Ciocnirile dintre bandele de greci şi de bulgari din Macedonia otomană făcuseră multe victime. Erau însă cu mult mai puţine decât victimele civile ale armatelor convenţionale, în timpul Războaielor Balcanice. În 1912, pentru prima dată în istoria regiunii,

statele moderne au profitat de un conflict militar ca să-și urmărească scopurile demografice pe termen lung. Mai ales în fostele provincii otomane Kosovo și Monastir armata sârbă învingătoare a ucis probabil mii de civili. În afară de unii ofițeri sârbi care aruncau vorbe despre „exterminarea“ populației albaneze, crimele au fost comise mai degrabă ca o răzbunare decât ca un genocid. Totuși, măcelul i-a consternat pe martori și pe observatori. „Turcii fug dinaintea creștinilor, bulgarii dinaintea grecilor și turcilor, grecii și turcii dinaintea bulgarilor, iar albanezii dinaintea sârbilor“, nota Comisia Carnegie[10] în 1914. „Mijloacele folosite de greci contra bulgarilor, de turci contra slavilor, de sârbi contra albanezilor nu mai vizează nici exterminarea, nici emigrarea; ele sunt o metodă indirectă care trebuie să ducă totuși la același final, acela al convertirii și asimilării.“ Convertirile forțate, execuțiile în masă și migrarea a zeci de mii de refugiați erau consecința încercării de a lichida provinciile otomane care mai rămăseseră în Europa, în concordanță cu principiul naționalității.[6]

10. Comisie internaţională care a cercetat cauzele şi desfăşurarea Războaielor Balcanice; raportul a fost publicat la Washington D.C., în 1914 (n. red.).

Civilii din Balcani au fost priviți cu suspiciune de forțele militare și în timpul Primului Război Mondial. În Kosovo, lupta dintre sârbi și albanezi a continuat. Ocupația bulgară a Macedoniei și a sudului Serbiei a fost suficient de brutală pentru a provoca revolte. Nu numai popoarele din Balcani erau însă implicate; Puterile imperiale luau măsuri mai aspre decât în trecut. La 8 octombrie 1914, de pildă, politicianul austriac Josef Redlich și-a notat în jurnal vizita jurnalistului maghiar József Diner-Dénes, care i-a vorbit despre un „război rasial“ [*Rassenkrieg*] orchestrat de autoritățile austriece împotriva sârbilor din sudul Ungariei. „Sute de sârbi au fost luați prizonieri, mulți dintre ei oameni nevinovați.“ O lună şi ceva mai târziu, Diner-Dénes i-a adus alte vești: „În Srem“, spunea el, „zece mii de sârbi au fost uciși ca trădători; zonele de graniță au fost depopulate [*entvolkert*]“. Redlich a interpretat acest fapt ca pe un semn că împotriva sârbilor s-a decretat „politica sistematică de

exterminare“ *systematische Ausrottungspolitik*.[7]

Acest tip de limbaj prefigura terminologia nazistă, deși represiunea austriacă nu se putea nici pe departe compara ca intensitate cu nenorocirile dezlănțuite în aceeași zonă, trei decenii mai târziu, de Wehrmachtul lui Hitler. Cu toate acestea, execuțiile în masă, lagărele de concentrare și deportarea elitei sârbești au fost folosite de armata lui Franz Joseph ca să asigure ordinea în teritoriile ocupate. În Anatolia, când a izbucnit războiul, autoritățile otomane au deportat mii de greci din zonele de coastă ale Asiei Mici spre interior. Apoi, în 1915–1916, au ucis în jur de un milion de armeni într-o campanie de masacrare sistematică – executându-i pe unii, lăsându-i pe alții să moară de foame în marșuri forțate. „Cine îi mai ține minte acum pe armeni?“, faimoasa întrebare a lui Hitler din 1939, se referea la aceste evenimente, care de altfel au stat la baza romanului lui Franz Werfel *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*, o alegorie antinazistă abia deghizată din anii ’30.

Existau și alte căi, mai puțin extreme, de a gestiona problema minorităților. O soluție de viitor era ceea ce experții numeau „transfer de populație“. Poate că manifestarea ei cea mai dramatică – momentul care a marcat sfârșitul definitiv al lumii otomane – a fost schimbul bilateral, forțat, de populație convenit între Grecia și Turcia în 1923. Mai mult de un milion de greci ortodocși, foști supuși otomani, au fost mutați din Asia Mică în Grecia, în vreme ce 380.000 de musulmani au plecat din Grecia în Turcia. De fapt, numărul total al refugiaților implicați a fost probabil de aproximativ 2.000.000, dacă îi luăm în considerare și pe grecii refugiați de pe litoralul Mării Negre și din estul Traciei, precum și pe numeroșii musulmani care au părăsit diverse regiuni ale Balcanilor. S-a făcut excepție doar pentru comunitatea greacă din Constantinopol și pentru musulmanii din vestul Traciei. Drept urmare, o parte uriașă a locuitorilor din ambele țări – în cazul grecilor, cel puțin o cincime – au trecut prin exil, dezrădăcinare și sărăcie, în vreme ce statul a trebuit să rezolve problemele inerente ce țineau de asistență, igienă, relocare, luând în calcul și schimbările economice rezultate prin mutarea unor comunități atât de mari. Potrivit perspectivei naționaliste pe care o împărtășeau Atatürk și Venizelos – figurile dominante ale celor două țări –, schimbul de populație era esențial pentru crearea unor state

naţionale omogene: provincia greacă Macedonia era locuită de greci în proporţie copleşitoare (89% în 1923, comparativ cu 43% în 1912), în vreme ce coasta Anatoliei a devenit aproape integral musulmană, iar Izmirul – considerat în trecut un oraş al necredincioşilor, din cauza populației sale predominant creștine – a renăscut ca port turcesc.

Deşi schimbul greco–turc de populație era văzut de importanţi factori internaționali ca un mijloc de a întări pacea în regiune – și într-adevăr a ajutat la ameliorarea relațiilor dintre cele două state după 1930 –, el nu a continuat în perioada interbelică. În schimb, statele balcanice au fost obligate de Marile Puteri să semneze tratatele privind drepturile minorităţilor, care erau monitorizate de Liga Naţiunilor. Aceste tratate au mers mai departe de protecția acordată indivizilor în secolul al XIX-lea, acoperind drepturi colective, a căror importanță fusese subliniată de urmările războiului. În 1918, România obținuse nu doar uriașe teritorii, dar și o substanțială populație maghiară, germană, ucraineană și evreiască. Doar 72% din locuitori erau de etnie română. Aproape 15% din populația Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor nu aparținea uneia dintre cele trei naţionalităţi menţionate. O cincime din populația Bulgariei nu era de etnie bulgară. Grecia – luptându-se cu mai mult de un milion de refugiați la o populație totală de puțin peste 6.000.000 – avea minorități de slavi, evrei și musulmani; chiar și Albania, cu mica sa minoritate greacă, fusese inclusă în noul regim al drepturilor minorităților.[8]

Cu toate acestea, noul sistem nu mulţumea nici minoritatea, nici majoritatea. Cei dintâi considerau că pretențiile lor nu sunt auzite, de vreme ce era evident că Liga nu avea la dispoziție nici un mijloc de constrângere. Populaţia majoritară era nemulţumită de acest aranjament, care le permitea altor state să intervină în treburile interne. Luptându-se cu problemele uriaşe ale reconstrucției și dezvoltării într-o perioadă de criză economică și incertitudine politică, statele balcanice nu puteau să nu ia în nume de rău orice acțiune care le amintea de propriile slăbiciuni. Când citim despre dificila sarcină pe care o avea Liga, obligând în 1930 guvernul albanez să acorde minorității greceşti dreptul de a avea propriile școli, e mai ușor să înțelegem cât a lăsat de dorit sistemul drepturilor minorităților.[9]

Statele balcanice erau în realitate libere să-și trateze minoritățile, în mare parte, după cum voiau. Expansiunea teritorială rapidă însemna

că îşi impuneau deseori autoritatea în stilul puterilor coloniale, trimiţând jandarmi, învăţători, ţărani drept colonişti şi colectori de taxe în provinciile îndepărtate, printre oameni care vorbeau alte limbi. Grecii în „noile teritorii“, românii în Basarabia şi Bucovina, sârbii în „noile regiuni sudice“, iar în Croaţia, Bosnia şi Muntenegru, toţi s-au văzut construind un nou stat în mijlocul unor populaţii fundamental ostile. Nici unul nu a ajuns însă în situaţia statului polonez interbelic, care, în lupta sa cu naţionaliştii ucraineni, a sfârşit prin a incendia sate şi a trimite armata; exista totuşi o represiune sistematică. Minorităţile erau frecvent discriminate în disputele asupra proprietăţii şi forţate să vorbească în public noua limbă a statului; a lor rămânea în spatele uşilor închise. „Toţi macedonenii au trebuit să-şi modifice numele, adoptând terminaţia «ić» în loc de «ov»“, scria francezul Henri Pozzi în 1935; în Grecia, terminaţiile specifice erau „os“ sau „is“.[10]

Aşa cum bănuiau noii conducători, în rândurile acestor minorităţi mulţi nutreau sentimente revizioniste: după ce văzuseră cât de repede şi cât de mult se schimbaseră graniţele între 1912 şi 1922, sperau să le schimbe din nou. Organizaţiile de emigranţi croaţi şi macedoneni complotau să răstoarne înţelegerea de la Versailles şi să se alinieze cu puterile revizioniste, precum Italia fascistă. Partizanii macedoneni ai autonomiei au condus practic părţi din vestul Bulgariei ca pe o feudă separată şi au destabilizat situaţia politică, până când a intervenit armata. Minoritatea maghiară şi în special cea germană erau privite ca potenţial trădătoare – suspiciune justificată în măsura în care germanii erau îngrijoraţi de folosirea de către naziști a etnicilor germani din străinătate în scopuri politice. Când a izbucnit al Doilea Război Mondial, obiectivele revizioniste erau trasate pe harta sud-estului Europei: Iugoslavia a dispărut din nou, iar Albania, Bulgaria şi Ungaria s-au extins pe seama României şi a Greciei.

Represiunea etnică nu era însă totul şi nu trebuie văzută separat de filozofia de guvernare a elitelor balcanice din secolul XX. Nu conservatorii, ci mai degrabă liberalii tindeau să aplice politicile cel mai puţin tolerante faţă de minorităţi. Făceau acest lucru pentru că se vedeau implicaţi într-o politică de modernizare statală în care o centralizare a autorităţii le-ar fi propulsat ţara în secolul XX prin ample reforme sociale şi economice. În aproape toate privinţele – alfabetizarea, bogăţia recoltelor sau longevitatea – Balcanii erau în

urma restului Europei; sarcina celor care doreau să aducă modernizarea era copleşitoare. Ei erau împotriva fragmentării culturale produse de existența școlilor cu predare în limba minorităților și în favoarea construirii mai multor școli de stat, astfel încât să se învețe limba majorității. Nu priveau cu suspiciune numai minoritățile; erau sub vizor toate grupurile care le-ar fi putut scăpa de sub control, fie că era vorba despre structuri autonome ale minorităților etnice, de Biserică, de bandiți sau de posibile mișcări de revoltă ale muncitorilor ori țăranilor. Erau, de asemenea, cel puțin în anii 1920, în favoarea industrializării, a reformelor în agricultură și a accesului la piețele financiare internaționale; aceste politici presupuneau participarea locuitorilor de la oraşe, cunoscători ai limbilor străine, precum germanii, evreii și alte grupuri minoritare. Cu alte cuvinte, construcția liberală a statului nu era în armonie cu aspirațiile minorităților, dar nici nu le excludea. Deseori, represiunea nu era atât un scop în sine, cât un aspect al modernizării statului.

Exista aici un contrast puternic cu politica nazistă, care definea și trata minoritățile conform principiilor rasismului biologic; această politică a avut în Balcani doar un vag ecou. Învățând limba oficială și poate schimbând câteva nume, asimilarea a fost posibilă pentru greci în Albania, vlahi și slavi în Grecia, ucraineni și macedoneni în România; a fost posibilă pentru cei de altă religie, precum evrei și musulmani, dacă s-au convertit. Doar în România, guvernele antisemite au trecut cu vederea pogromuri sau boicoturi și au limitat accesul evreilor în universități. Mişcările extremiste antisemite precum Partidul Național Creștin și Garda de Fier fascistă au avut acolo o considerabilă susținere. La sfârșitul anului 1940, după ce Garda de Fier a intrat în guvern, au izbucnit violențe şi au avut loc o serie de acţiuni sângeroase în care au murit mii de oameni. În alte părți, antisemitismul interbelic a rămas un element al culturii creştine din popor, cu impact politic redus. În general, statele balcanice nu au fost interesate să definească prin lege minoritățile, și încă mai puțin să interzică interacțiunile pe baze rasiale sau să reglementeze segregarea, exproprierea sau expulzarea, așa cum aveau s-o facă naziștii după 1933. Asemenea măsuri presupuneau un anumit grad de încredere în știință și birocraţie, absent în societățile rurale din sud-estul Europei, secătuite și prost administrate.[11]

Totuși, după 1941, ocupația nazistă a adus la lumină – și au fost deliberat exploatate – tensiunile înăbușite dintre grupurile etnice, oferind unora dintre ele șansa de a se întoarce împotriva stăpânilor interbelici. Pentru prima oară în era modernă, Croația și-a câștigat independența ca stat-marionetă al Axei; era condusă de o grupare naționalist-extremistă, ustașii, care nu avusese prea multă susținere înainte de război. Această guvernare a interzis folosirea alfabetului chirilic, i-a persecutat pe sârbi și pe evrei și a adus la conducere un partid-stat al cărui țel era „să acționeze pentru ca poporul croat să fie singurul care va conduce vreodată în Croația". Definiția de atunci a naționalității croate era neclară („[o persoană] de origine ariană, care a dovedit prin comportamentul său că nu s-a angajat în activități contra eforturilor de eliberare ale poporului croat") și a lăsat portițe pe care funcționarii mai permisivi le puteau folosi cu discreție. Nu era însă nimic neclar în ceea ce privește violența pe care regimul a dezlănțuit-o aproape imediat, cel mai mult asupra sârbilor și evreilor, sub ochii unei Biserici Catolice care nu a avut nimic de obiectat. Acest fapt a dus la încarcerarea și moartea a sute de mii de oameni, în special în lagărul de la Jasenovac, și a stimulat apariția mișcării de rezistență a partizanilor.[12]

Ocupația nazistă a accentuat și mai mult conflictele etnice din Balcani. Cetnicii sârbi vorbeau despre intenția lor de „a curăța Bosnia de tot ce nu e sârbesc" și au ucis zeci de mii de oameni care nu erau sârbi. Trupele bulgare au anexat părți din Tracia grecească, au ucis mii de civili, au interzis folosirea limbii grecești și au încercat să repopuleze provincia cu bulgari. O politică similară a fost încercată în fosta Macedonie iugoslavă, deși în ambele cazuri colonizarea pe timp de război a fost un eșec. Represaliile asupra partizanilor și dificultățile războiului au cântărit mai mult decât atracția pământurilor disponibile. Dat fiind că strămutările ţăranilor în zonele de graniță abia reuşeau în vreme de pace, nu este de mirare că au eșuat în timpul războiului. Începând cu eforturile iugoslave în Macedonia interbelică și sfârșind cu cele grecești de la frontiera de nord din anii 1950, țăranii rămâneau rareori unde li se impunea și, de regulă, urmau mișcarea generală spre siguranța și belșugul oferite de orașe. Semnificativ este faptul că s-a încercat acest lucru, ceea ce dovedește că, pentru unele state balcanice, ca și pentru Germania nazistă, acest război nu urmărea

doar victoria militară, ci și crearea unei structuri demografice permanente în noile teritorii.[13]

Nici războiul etnic între civili nu s-a terminat imediat ce s-au retras germanii. Luptele din Kosovo dintre partizanii albanezi și iugoslavi au durat luni de zile, chiar ani în unele zone. Etnicii germani au fost expulzați din Voivodina și România, și terenurile lor au fost redistribuite. Albanezii au fost îndepărtaţi din nord-vestul Greciei în 1944–1945, iar războiul civil grec, care a durat din 1946 până în 1949, a devenit parțial un război între guvernul de la Atena și membrii minorității vorbitoare de slavă din nord, care sperau să dobândească o formă de autonomie și poate legătura cu statele comuniste care apăruseră dincolo de frontieră.[14]

Până în 1950, compoziția etnică a Balcanilor se modificase drastic. Populația evreiască scăzuse de la aproximativ 856.000 în 1930 la mai puțin de 50.000. Sute de mii de etnici germani fuseseră expulzați din Iugoslavia și părăsiseră România. Slavii și albanezii plecaseră din nordul Greciei, iar sârbii din Kosovo. În urma războiului, a genocidului și a deplasării refugiaților de-a lungul primei jumătăți a secolului XX, omogenitatea etnică sporise în statele balcanice. Pe de altă parte, mai rămăseseră încă minorități însemnate – musulmani în Bulgaria, Grecia și Bosnia, unguri în România.

În Iugoslavia, Tito a încercat să rezolve problemele referitoare la naţionalitate, adânc înrădăcinate, înlocuind sistemul interbelic al conducerii de către sârbi și dinastia Karagheorghe cu conducerea unui singur partid dictatorial. La un moment dat, s-a gândit chiar să folosească ideea federației comuniste ca mijloc de a domina Bulgaria, Albania și Grecia. În vreme ce acest vis s-a terminat odată cu ruptura Iugoslaviei de Moscova în vara lui 1948, federalizarea a rămas strategia comunistă de gestionare a problemei minorităților din Iugoslavia. Poate că „Frăție și Unitate“ nu va fi fost o realitate, dar era ceva mai mult decât un slogan. Chiar după despărțirea lui Tito de Stalin, hegemonia Moscovei în Europa de Est a oferit garanţii că problemele minorităţilor și iredentismul, chiar dacă niciodată complet absente, nu vor distruge relațiile dintre state așa cum se întâmplase înainte de 1940. Tensiunile nu dispăruseră însă și urmau să reapară la prăbușirea comunismului.[15]

În prima jumătate a secolului XX, pământul era lucrat de majoritatea locuitorilor din Balcani, râvnit de diplomaţi şi disputat de armate. Statele balcanice împărtăşeau dorinţa pentru pământ, omniprezentă în Europa vremii, crezând în necesitatea expansiunii – fie pentru a-şi răscumpăra fraţii şi pentru a recâştiga provincii pe care le considerau de drept ale lor, fie, pur şi simplu, pentru a demonstra vitalitatea naţiunii într-o lume darwiniană. În deceniul de după 1914, şi aria teritorială a Greciei, şi populaţia ei crescuseră cu aproape un sfert; România a crescut de la 86.099 km2 la 196.822 km2, şi de la 7.500.000 locuitori la 17.600.000. Bulgaria, care pierduse teritorii, visa să reconstruiască uriaşul stat care îi fusese promis pentru scurt timp la San Stefano, în 1878; Albania, ale cărei frontiere erau recunoscute formal la începutul anilor 1920, îşi îndrepta revendicările spre Grecia şi Iugoslavia.

Problema urgentă cu care se confruntau însă toate statele, după un deceniu de război, era cum să crească productivitatea terenurilor agricole. Înainte de 1912, emigraţia transatlantică la scară mare demonstrase dificultatea acestei sarcini. Mai multe milioane de ţărani sărmani părăsiseră sud-estul Europei – din Slovenia până în Pelopones – pentru Statele Unite, chinuiţi de sărăcia traiului din agricultură. Odată însă cu închiderea, după 1921, a rutelor antebelice de emigraţie, noile state din sud-estul Europei trebuiau să arate că pot funcţiona ca economii viabile.

Războiul atenţionase toate statele asupra necesităţii de a fi în stare să garanteze că pot funcţiona pe cont propriu, dar, în acelaşi timp, complicase lucrurile. Dincolo de uriaşele dificultăţi de recuperare postbelică – atât de mari, încât agenţii precum Near East Foundation, Liga Naţiunilor şi Fundaţia Rockefeller au trebuit să fie chemate în ajutor – se aflau probleme structurale mai profunde. Costurile războiului au dus, până în 1918, la prăbuşirea economică şi financiară a sistemelor monetare antebelice. De aceea, o prioritate pentru statele postbelice – înainte de a putea spera să obţină împrumuturi pe pieţele financiare internaţionale – o constituiau stabilizarea monetară şi reformele bancare. Acestea implicau însă reducerea taxelor şi a cheltuielilor.

Într-o singură privinţă au beneficiat ţăranii considerabil la sfârşitul războiului. De teamă că bolşevismul s-ar putea răspândi dinspre Rusia

spre Europa de Est, guvernele au pus la punct reforme agrare. Creând o clasă de mici proprietari, politicienii sperau să cumpere pacea socială și să prevină revolta, drept care deținătorii de mici terenuri și-au sporit prezența, deja dominantă în Balcani, pe seama latifundiarilor. Beneficiile politice ale acestei mișcări aveau însă costuri economice: parcelarea pământurilor îi reorienta pe țărani spre producții destinate vânzării, le sporea dependența de piață și îi îngloda în datorii. La începutul anilor 1930, îndatorarea țăranilor era o piatră de moară la gâtul reformatorilor, iar modernizarea agricolă părea la fel de îndepărtată ca întotdeauna. Cum prețurile cerealelor fluctuau pe piețele lumii, veniturile țăranilor au scăzut; ei continuau să suporte totuși cea mai mare parte a poverii fiscale naționale, care în țările balcanice era extrem de apăsătoare, pentru a susține impozitele indirecte asupra bunurilor de consum. „Un stat nu poate fi democratic“, avertiza preambulul legii românești a taxelor din 1923, „dacă, în momentul în care dispare marea proprietate rurală, li se permite câtorva oameni să acumuleze averi din comerț și industrie, lăsând majoritatea populației în starea de iobăgie de ieri“.[16]

De ce n-au profitat țăranii de drepturile democratice acordate ca să voteze partidele țărăniste? Faptul că sistemele parlamentare balcanice erau, în spatele fațadei liberale, sisteme corupte și autocratice care păstrau puterea în mâinile judecătorilor, a clicilor de ofițeri și a elitelor urbane era doar o parte a răspunsului. Lipsa de substanță a politicilor agrare reprezenta una dintre trăsăturile frapante ale Europei interbelice. Cine își mai amintește azi de organizația Green International, care fusese creată să unească partidele țărănești din Europa atât împotriva comuniștilor roșii, cât și a reacționarilor albi? Teoretic, o societate preponderent agrară ar fi trebuit să aibă un sistem parlamentar sensibil la nevoile agricultorilor, dar în realitate țăranii – majoritatea încă analfabeți, greu de urnit, refractari la călătorii – nu erau ușor de mobilizat din punct de vedere politic. Au apărut partide țărănești în Bulgaria și România, dar au fost neutralizate – cu forța, în cazul Uniunii Agrare Bulgare, care a obținut o strălucită victorie electorală, iar apoi a fost îndepărtată printr-un puci. Partidul Național Țărănesc din România a deținut puterea timp de doi ani, până când liderul său, Iuliu Maniu, a demisionat în urma unei dispute cu regele. Popularul Partid Țărănesc Croat a fost marginalizat, în cea mai mare

parte a epocii interbelice, de elita politică sârbă dominantă. În Grecia, partidele țărănești au rămas în mare măsură irelevante într-un sistem polarizat între regaliști și republicani.[17]

Mai mult, aceste partide nu aveau răspunsuri concrete la problemele economice cu care se confruntau țările lor. Ușurarea poverilor fiscale din agricultură şi încurajarea răspândirii cooperativelor de credit nu aveau cum să rezolve criza structurală a suprapopulării și a subdezvoltării industriale cu care se confruntau statele balcanice. Micii proprietari nu puteau să concureze pe piețele internaționale, dar nici nu se puteau întoarce în secolul al XIX-lea, căci aveau datorii de plătit și familii care creșteau iute şi pe care trebuiau să le hrănească. În ciuda idealizării vieții de la țară, promovată de intelectuali și de asociaţiile cu profil turistic, era evident că soluția dezvoltării și a prosperităţii nu se găsea la sate. Țăranii se îndreptau spre orașe în anii 1920 și 1930, dar nici acolo nu erau destule locuri de muncă pentru ei.

Într-un scurt moment de optimism al anilor 1920, între sfârșitul reconstrucției postbelice și căderea Wall Streetului, cele mai multe state din Balcani au optat pentru economia internațională liberală. Au creat bănci centrale independente, au adoptat standardul de aur și au încercat să atragă investitori străini controlându-și strict bugetele și plătindu-și datoriile. Fonduri franceze, britanice și americane s-au revărsat în regiune. Capitalismul internațional era însă o piață greu de gestionat. După 1930, exporturile dinspre Balcani s-au diminuat și s-a conturat o criză a datoriilor. Nici guvernul britanic, nici cel francez nu le-ar fi permis statelor balcanice să câștige valută luând anumite cantități din bunurile lor. Rezultatul a fost extinderea datoriilor pe scară largă până în 1932, suspendarea cursurilor de schimb și colapsul ordinii economice internaționale deschise, care fusese reconstruită cu atâta grijă după 1918.

Astfel, în anii 1930, economiile balcanice au fost nevoite să revină la resursele proprii. Ridicând bariere tarifare și raționalizând valuta străină, statul era forțat să adopte o politică a intervenției directe. Pentru prima dată, guvernele au încercat să planifice alocarea resurselor, să-și protejeze țăranii cumpărând recoltele și ștergându-le datoriile. Creșterea industrială de după 1930 a fost energică timp de câțiva ani, în vreme ce comerțul în sistem de barter cu Al Treilea

Reich a compensat colapsul fostelor pieţe. Pe de altă parte, încercările de a coordona politicile comerciale din regiune prin conferinţe regulate au avut un succes limitat, iar eforturile unor politicieni de a pune pe picioare Federaţia Balcanică au înregistrat puţine progrese.[18]

Criza economică erodase, de asemenea, fundaţia fragilă a sistemelor parlamentare. Chiar şi înainte de 1930, instituţiile democratice interbelice eşuaseră în a-şi câştiga legitimitatea. Grecia era mereu zdruncinată de lovituri de stat militare şi conspiraţii. Disputa asupra Constituţiei iugoslave din 1921 a pus în evidenţă prăpastia care despărţea principalele partide sârbeşti şi croate, o prăpastie care s-a adâncit ireversibil după asasinarea lui Stjepan Radić, liderul Partidului Ţărănesc Croat, în Parlament. În Bulgaria, premierul agrarian Stamboliiski fusese şi el asasinat cu brutalitate după un puci împotriva guvernului său. În Albania, Ahmed bei Zogu preluase puterea invadând ţara în 1924 cu trupe de mercenari şi autodeclarându-se preşedinte, iar apoi rege. Partidele comuniste, care ameninţaseră, la începutul anilor 1920, că ar putea câştiga o largă susţinere, erau interzise în cele mai multe ţări. Principala ameninţare interbelică la adresa democraţiei liberale venea mai degrabă dinspre forţele de dreapta.

După 1929, dictaturile de dreapta au înlocuit democraţia peste tot în Balcani. Dictatura nu se referea la fascism – conducere exercitată de un partid de masă, ajuns la putere printr-un proces democratic –, ci era reprezentată de conducerea autoritară a regilor şi miniştrilor aleşi pe sprânceană. Nimic nu arăta mai bine precaritatea politicii de masă în sud-estul Europei decât faptul că atât grupările de stânga, cât şi mişcările fasciste, chiar şi cele cu popularitate, precum Garda de Fier în România, erau atât de uşor zdrobite şi suprimate de stat. Regele Alexandru I a dizolvat în 1929 Parlamentul în Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor şi din acel moment a condus ţara, rebotezată cu speranţă Iugoslavia, printr-o dictatură personală. În Bulgaria, regele Boris III a urmat acest model în 1935, transformând Parlamentul într-un corp consultativ şi organizând alegeri sub strict control poliţienesc. Regele George II al Greciei s-a dispensat de Parlament în 1936; impopularul Carol II al României a dispus arestarea şi asasinarea carismaticului lider fascist Corneliu Zelea Codreanu, creând Partidul Naţiunii, considerat „un fiasco total“ de observatori; a condus din

umbră, totodată, un guvern de uniune naţională.[19]

Astfel, în ciuda faptului că în regiune a existat o experienţă timpurie a politicii democratice, partidele de masă ale stângii şi ale dreptei nu au supravieţuit. La sfârşitul anilor 1930, sistemul parlamentar şi partidele politice i-au dezamăgit pe intelectualii liberali care-şi puseseră nădejdea în ele. Puţini le-au regretat. Dictatorii monarhici şi slujitorii lor erau însă nesiguri de misiunea lor şi prea puţin iubiţi; erau în mod prea evident apărătorii ordinii prestabilite, nepregătiţi pentru schimbările socio-economice radicale necesare scoaterii statelor balcanice din fundătura subocupării forţei de muncă din agricultură. Această deziluzie, atât faţă de politicienii burghezi, cât şi faţă de conservatorii care le urmaseră, a netezit, după 1945, calea apariţiei proiectelor stângiste de înnoire economică, sub oblăduirea Uniunii Sovietice.

În anii 1940, şocul devastator al războiului şi al consecinţelor sale a înlăturat elitele politice antebelice. Ocupaţia nazistă (şi apoi cea sovietică) a subliniat, în modul cel mai clar, incapacitatea statului de a-şi proteja cetăţenii de violenţă, subnutriţie şi sărăcie. Grecia a suferit o foamete devastatoare după ce statul a scăpat de sub control aprovizionarea cu alimente a ţării; Iugoslavia a fost dezmembrată şi supusă unui regim de represalii împotriva civililor, războiului civil intern şi dislocărilor sociale, care au lăsat în urmă sute de mii de morţi. Plecarea în exil a şefilor de stat greci şi iugoslavi i-a înstrăinat de propriii supuşi. În 1943–1944, mişcările masive de rezistenţă, dominate de comunişti, păreau gata să preia puterea, imediat după retragerea germanilor.

În octombrie 1944, Churchill şi Stalin au căzut de acord asupra sferelor postbelice de influenţă în sud-estul Europei: Grecia urma să depindă de britanici şi americani; restul avea să fie lăsat în seama Uniunii Sovietice. Comuniştii greci au refuzat totuşi să creadă că a existat o divizare şi au fost învinşi după un lung război civil; când s-a încheiat, în 1949, a lăsat în urmă mai mulţi oameni morţi, încarceraţi sau dezrădăcinaţi decât lăsase ocupaţia germană în sine. Astfel, criza statului grec s-a extins de-a lungul întregului deceniu al anilor 1940 şi a fost rezolvată doar graţie masivului sprijin militar britanic şi american acordat forţelor anticomuniste. În Iugoslavia şi Albania, pe

de altă parte, partizanii comuniști au cucerit repede puterea. Armata Roșie a trecut prin Iugoslavia în urmărirea germanilor aflați în retragere, dar venirea la putere a lui Tito a fost o afacere internă, izbutită doar mulţumită forţei militare a mișcării sale de partizani. Rivalii, precum cetnicii sârbi, ustașii croați și colaboraționiștii sloveni, au fost zdrobiți în mai puțin de un an.

În Bulgaria și România, societatea a fost afectată mai puţin de războiul în sine, cât de urmările lui. Amândouă țările fuseseră aliate ale Axei, fapt ce le-a scutit de chinuitoarele experiențe ale vecinilor, dar, pe de altă parte, înfrângerea Germaniei a însemnat pentru ele prăbuşirea și discreditarea vechilor elite conducătoare. Au suferit ocupația trupelor sovietice, care au rechiziționat grâul de la țărani în mai mare măsură decât germanii și au contribuit la crearea unei mișcări comuniste capabile să preia și să mențină puterea. În Bulgaria, mai ales, s-a produs o epurare violentă a vechii administrații statale, în cadrul căreia colaboratorii din timpul războiului, ca și potențialii inamici din clasa politică antebelică au fost uciși, închiși sau exilați; în România, guvernul și-a reglat socotelile și cu vechii inamici de altă etnie, mai ales cu germanii. În ambele ţări, partidele comuniste au crescut brusc, pornind de la o bază modestă – de la 14.000 la 422.000 de membri în Bulgaria, de pildă, între septembrie 1944 și 1946 –, căci în aceste țări extinderea partidului, produsă în timpul rezistenței față de ocupația nazistă, nu avusese de fapt loc, din motive evidente.

În 1950, luptele se terminaseră și Balcanii s-au transformat într-un laborator al competiției dintre lumea liberă și comunismul sovietic pentru a duce spre modernitate tradiționalele societăți agrare. Toate statele balcanice trebuiau să se industrializeze ca să creeze locuri de muncă pentru popoarele lor, aflate în creștere rapidă; toate, pe termen lung, aveau nevoie să atingă standardul de viață specific restului Europei. Contrastul dintre cele două părți ale Cortinei de Fier i-a fascinat pe comentatorii contemporani. „Cum considera omul obișnuit, bărbat sau femeie, nu ca animal politic ori economic, ci ca ființă umană, că viața e mai demnă de trăit: la vestul sau la estul graniței?“, se întreba Elisabeth Barker, o experimentată observatoare britanică, în 1948. Ea sublinia contrastul dintre anarhia existentă în Grecia și controlul rigid din nordul acestei ţări, între „un minimum de securitate socială, cu prețul unui mare sacrificiu în privința drepturilor

omului, şi insecuritatea socială care-l lasă pe individ la cheremul paraziţilor sociali“.[20]

Mulţi intelectuali vestici considerau că politicienii comunişti urmau strategia economică potrivită regiunii. Ei nu admirau neapărat duritatea metodelor comuniste, dar erau înclinaţi să vadă politicile în sine nu doar ca pe o importantă îmbunătăţire faţă de stagnarea din perioada interbelică, ci având şi potenţialul necesar producerii unor schimbări structurale permanente în economia balcanică. „Aceste planuri pe termen lung depăşesc orice imaginaţie“, scria în 1954 istoricul Hugh Seton-Watson. „Nici măcar un observator străin nu poate să nu se lase cuprins de entuziasmul şi optimismul planificatorilor. Mai mult, industrializarea pe scară largă, lucrările publice şi mecanizarea agriculturii sunt în mod cert remediile corecte pentru suprapopularea şi sărăcia de la sate, precum şi pentru penuria de bunuri fabricate, care erau atât de frapante în vechea Europă de Est.“[21]

„Grecia, mai mult decât orice altă ţară est-europeană, are nevoie de un program de industrializare planificată“, continua el, avertizând că ţara va depinde de ajutor străin în anii ce urmau. Deşi prima parte a observaţiei nu s-a materializat niciodată, previziunea era corectă. În 1947, după anunţarea Doctrinei Truman, Grecia a devenit cel mai mare beneficiar al generozităţii americane pe cap de locuitor, primind până în 1963 mai mult de 3 miliarde de dolari ca asistenţă militară şi economică. După aceea, o înţelegere de asociere la Piaţa Comună i-a oferit ţării acces privilegiat la pieţele Europei Occidentale. Având în vedere uriaşa creştere a intrărilor de capital străin, ratele de creştere erau ridicate, dar nu excepţionale, bazate pe exporturile de textile, pe banii trimişi acasă de miile de greci care lucrau în Germania de Vest şi, din ce în ce mai mult, pe turismul înfloritor – 2 milioane de vizitatori pe an în 1974, 6 milioane în 1980. În ţară, capitalul a fost investit mai puţin în industrie, cât în imobiliare, bunuri de consum şi sectorul serviciilor. Statul grec a jucat un rol uriaş în economie, construind drumuri şi îmbunătăţind comunicaţiile, dar făcând prea puţin pentru încurajarea manufacturilor sau a altor industrii.

De partea cealaltă a Cortinei de Fier, dezvoltarea economică a fost iniţial mult mai mare decât în Grecia. Guvernele comuniste au făcut investiţii forţate în industria grea, piatra de temelie a politicii lor

economice. Ele controlau consumul și, neavând acces la ajutorul american, au dirijat fondurile interne spre producţia de maşini şi utilaje. După modelul sovietic, dar într-o formă mai puțin extremă, au încercat – cu succes limitat – să colectivizeze agricultura și să impună cetăţenilor munca voluntară. La începutul anilor 1950, eforturile lor de a declara „lupta de clasă la țară“ s-au izbit de rezistența hotărâtă a țăranilor. Electrificarea rapidă, noua industrie a mașinilor-unelte, extinderea reţelei de drumuri și căi ferate semnalau însă hotărârea comuniștilor de a reuși acolo unde predecesorii lor eșuaseră și de a face viabile și moderne statele naţionale din Balcani. În 1939, 24% din venitul național al Bulgariei provenea din industrie și 56% din agricultură; în 1952, cifrele erau 47%, respectiv 34%. În România, 76% din forța de muncă antebelică lucra pământul și doar 11% lucra în industrie; în 1986, cifrele erau 28%, respectiv 45%. Dacă statele comuniste n-ar fi fost forţate să aibă schimburi comerciale cu URSS, ci cu Europa de Vest, ca Grecia, dezvoltarea lor ar fi fost și mai rapidă.[22]

În câteva zeci de ani, dimensiunile revoluționare ale transformărilor sociale de ambele părți ale Cortinei de Fier erau incontestabile. Ratele de creștere nu aveau precedent, iar stagnarea din anii interbelici părea să fi fost lăsată în urmă. Într-o singură, dar remarcabilă generație, societățile rurale făcuseră saltul spre viața urbană modernă. „Totul se schimbă – și se schimbă repede“, nota E. Stillman în cartea sa *The Balkans*, din 1966.

> „Vechii Balcani – acea lume de naționalism pasional, aproape mistic, și de profunde loialități de clan – nu vor mai exista la sfârșitul acestui secol, nici măcar în îndepărtatele enclave montane din Albania și Muntenegru. Ca o plantă înfometată, tehnologia vestică își întinde cârceii peste tot. Echipe de lucru neobosite dinamitează trecătorile din munți… Tractoare și grape cu discuri ară terenurile colectivităţii… Oierii sunt duși în fiecare dimineață cu camionul spre pășuni. Pe litoralul Mării Negre, întreprinderile turistice de stat construiesc hoteluri din sticlă și beton precomprimat.“

Istoricul William McNeill, care a vizitat Grecia de mai multe ori între 1947 și 1974, era și mai tranșant: „Dacă luăm drept criteriu satisfacerea dorințelor și aspirațiilor umane“, scria el, „atunci

dezvoltarea Greciei de-a lungul ultimilor treizeci de ani trebuie văzută drept o extraordinară poveste de succes. Lucruri care păreau imposibile în 1945 au devenit adevărate pentru milioane de greci.“[23]

Orașele se dezvoltau cu o viteză uimitoare. Între 1960 și 1991, Atena a crescut de la 1,9 la 3 milioane de locuitori, Bucureștiul de la 1,4 la 2,2, Belgradul de la 585.000 la 1,1 milioane; orașele mai mici, precum Salonic, Skopje sau Sarajevo, și-au dublat numărul de locuitori. Înalte blocuri de apartamente au încercuit vechile centre urbane de secol XIX, din București până în Larissa; chiar și în zonele mai izolate, micile târguri au devenit jungle de beton cu tot mai mari probleme de trafic. Zonele rurale au început să se golească și au apărut pe dealuri sate-fantomă. În anii 1980, rareori mai găseai țărani purtând costumul tradițional, cu excepția zonelor foarte îndepărtate și sărace. Țăranii plecau de la țară și creșteau copii care mergeau la școală, dobândeau noi concepții privind consumul și timpul liber și câștigau destui bani ca să-și petreacă vacanțele la Marea Neagră, Adriatică sau Egee.

Pe de altă parte, țăranii își păstrau atașamentul față de sat și pământ chiar și după ce se mutau la oraș și își schimbau modul de viață. Religia era deseori mai puternică decât ateismul comunist; poate și mai important, satele au continuat să ofere produse proaspete, carne și fructe mai bune și mai ieftine decât sistemul oficial, raționalizat, de distribuție și comercializare. Rețelele sociale au fost transplantate dinspre sat ori familie spre guvernare, armată și economie. Cu alte cuvinte, urbanizarea însemna deseori că satul era adus la oraș. Poate că, într-un fel, satul prelua chiar controlul: discuțiile, cadourile și favorurile care facilitau înțelegerile cu oficialitățile statului puteau fi interpretate de o persoană neavizată drept „corupție“ mai degrabă decât un răspuns natural la mecanismul impersonal al guvernării moderne.

În unele privințe, contrastul dintre comunism și capitalism s-a dovedit a conta mai puțin decât s-ar fi crezut. Modelele de dezvoltare au fost diferite, dar ratele generale ale creșterii economice erau similare. Inegalitatea veniturilor era mai mare în Grecia decât în statele comuniste, dar și câștigurile medii erau mai ridicate. De ambele părți, diferențele de venit s-au mărit între muncitorii de la sat și cei de la oraș. Peste tot în Balcani, instituțiile sociale ale statului

modern erau deja în plină dezvoltare – şcolarizare în masă şi educaţie universitară, spitale şi cooperative agricole de producţie. Existau 26.500 de studenţi în România antebelică şi 157.000 în 1957. Între timp, pretutindeni în regiune, economia rurală a fost înlocuită cu mutarea accentului dezvoltării asupra oraşelor, analfabetismul a dispărut, noile drumuri au redus izolarea ţăranilor şi nu au mai apărut alte sate.

Fireşte, existau mari diferenţe de ordin politic. În timpul dictaturii lui Ceauşescu, trecerea la viaţa urbană a luat forma extremă a distrugerii deliberate a vieţii rurale şi a creării agro-oraşelor de beton, „sistematizate“. Între supravegherea sistematică a stângiştilor din Grecia, după războiul civil, şi dezvoltarea poliţiei secrete din România era o diferenţă de natură, nu de grad, chiar dacă cea dintâi a avut asupra statului efecte mai corozive decât credeau cei din afară. Anticomunismul conformist al oficialităţilor greceşti limita libertatea intelectuală şi culturală, dar nu cu intensitatea marxism-leninismului din nord.[24]

O mare parte a discuţiilor din spatele Cortinei de Fier se concentrau pe posibilitatea realizării unor reforme economice într-un stat dominat de un singur partid. În Iugoslavia, reformiştii comunişti au încercat să împace planificarea centralizată cu legea cererii şi a ofertei pentru a crea – în cuvintele lor – „o economie de piaţă modernă, extrem de productivă, stabilă şi bine structurată“. Acest lucru era însă imposibil. Preţurile au crescut accelerat, şomajul de asemenea, iar ratele creşterii economice s-au prăbuşit. Întreprinderile private erau permise doar la scară mică, iar lipsa de experienţă managerială în afaceri competitive împiedica eforturile de a moderniza şi eficientiza firmele de stat. Nemulţumirea muncitorilor era mai accentuată în comunism decât în capitalism. Ei au răspuns la descentralizarea şi relaxarea controlului, mai ales în Iugoslavia, mânaţi de resentimentele faţă de privilegiaţii din partid şi de naţionalism. În Bulgaria şi România, dimpotrivă, erau mai puţine reforme şi o mai mare represiune a Securităţii faţă de opozanţi.[25]

Începând de la mijlocul anilor 1970, contrastul dintre Grecia capitalistă şi ţările socialiste din nord a devenit mult mai vizibil. Schimbările de pe piaţa petrolului şi încetinirea economiei globale au impus schimbări peste tot. Regimurile comuniste, care consumaseră

atâta energie ca să ridice industria grea, căutând să obţină independenţa economică, descopereau că, după ce răspunseseră cu succes la problemele economice ale anilor 1930, provocările se schimbaseră. În ultima parte a secolului XX, industria grea, protejată de stat, era incapabilă să concureze cu rivalele capitaliste din străinătate. Nici măcar împrumuturile de la băncile vestice – în anii 1980 comuniştii au reluat strategia folosită cu şaizeci de ani mai devreme de predecesorii lor burghezi, atât de detestaţi – nu puteau să-i salveze. Datoriile externe în continuă creştere nu puteau fi plătite decât prin represiune extremă. Ceauşescu – folosind o Securitate ale cărei dimensiuni şi reţele de agenţi surclasau Gestapoul – a plătit creditorii României reducând nivelul de trai al propriei populaţii; dar altfel, în special în Iugoslavia, statul centralizat era pur şi simplu prea slab ca să ia această măsură. Statul bulgar era mai puternic decât cel iugoslav, având experienţă în concentrarea resurselor dinainte de război, iar cererea de împrumuturi străine era mult mai mică, în parte graţie generosului ajutor sovietic.[26]

În Grecia, slăbiciunea cronică a statului era compensată de flexibilitatea sectorului privat, de economiile celor cu îndelungată experienţă în păstrarea banilor departe de amestecul statului şi prin transferul de resurse dinspre Comunitatea Europeană, căci Grecia devenise membră – şi beneficiară – în 1981. Democraţia – reintrodusă după căderea Regimului Coloneilor (1967–1974) – lăsa loc şi insatisfacţiei populare, fără a ameninţa însă sistemul politic în ansamblu. După 1974, Grecia s-a bucurat de un sistem democratic stabil, cu două partide principale, în care socialiştii şi conservatorii alternau la putere. În statele comuniste, dimpotrivă, criza economică a însemnat o provocare pentru legitimitatea sistemului politic în sine.

Consecinţele aveau să fie mult mai grave în Iugoslavia, unde moartea lui Tito, în 1980, slăbise federaţia. Sloganul partidului – „După Tito – Tito“ – era o mărturisire a falimentului ideologic. FMI a venit doar temporar în ajutorul guvernului; „stabilizarea“ însemna o serie de alegeri politice importante. Îngheţarea salariilor i-a îndepărtat pe muncitori; elitele politice sârbe şi slovene s-au opus cu precădere austerităţii. Astfel, criza economică a erodat puterea guvernului federal şi a deschis, la nivelul regiunii şi al republicii, calea luptelor naţionaliste pentru controlul resurselor economice şi al puterii

politice.

„Marxismul nu se poate împăca cu naționalismul“, spusese cândva Lenin. „În locul tuturor formelor de naționalism, marxismul propune internaționalismul, amestecul tuturor națiunilor într-o unitate superioară.“ Regimurile comuniste de după război au descoperit însă curând, fie că le plăcea sau nu, că aveau de înfruntat puternicul naționalism al popoarelor din Balcani. Conducerea comunistă nu s-a îndreptat spre state naţionale integrate într-o federație mai largă, așa cum speraseră unii teoreticieni din interbelic. Ordinea stabilită după 1918 a rămas, în mare parte, intactă.[27]

Minoritățile etnice s-au micşorat. În comportamentul lor față de acestea, regimurile comuniste semănau destul de bine cu predecesoarele lor prin felul în care combinau represiunea cu asimilarea în numele modernizării. România a virat, în tratamentul ei față de ungurii din Transilvania, de la aparentul liberalism al Constituției din 1952, care stabilise existența unei Regiuni Autonome Maghiare, la politica de asimilare forțată aplicată câțiva ani mai târziu, când partidul însuși a adoptat unele tendințe naționaliste și s-a pronunțat împotriva „manifestărilor de izolaționism național“.

Campaniile bulgare împotriva minorității turce din țară au forțat mii de oameni să plece în străinătate în 1950 și din nou în 1968. La începutul anilor 1970, mulți țărani musulmani au fost siliți să-și depună vechile cărți de identitate și să mulțumească public oficialităților pentru noile lor nume bulgărești. Campania de asimilare din 1984 a atacat postul Ramadanului, considerat „o superstiție distructivă“. „Bulgarii din regiunea Rodopilor s-au lepădat de fundamentalismul lor islamic“, spunea în 1985 politicianul bulgar Stanko Todorov. Aceștia „s-au eliberat de influența conservatorismului și și-au întărit conștiința patriotică de bulgari“. Bulgaria era, după părerea lui, un stat naţional în care „nu există părți ale vreunui alt popor sau națiuni“. În 1989, regimul comunist aproape de colaps a declanșat un alt exod în masă: 300.000 de musulmani au plecat spre Turcia. Cu toate acestea, în 1990, trupele bulgare au oprit exodul și aproape 130.000 s-au întors. În același an, noul guvern postcomunist a acceptat revenirea la fostele nume musulmane și l-a arestat pe Jivkov, acuzându-l, între altele, de „incitare la ostilitate și

ură etnică“.[28]

În Iugoslavia, colapsul comunismului a avut consecinţe foarte diferite, înrăutăţind starea minorităţilor în loc s-o îmbunătăţească. Cele două forţe care păstraseră unitatea statului federal fuseseră partidul comunist şi Tito însuşi. Sub Tito, tensiunile dintre republici erau rezolvate la nivelul aparatului federal de partid şi de stat. Încă dinainte de moartea lui în 1980, existaseră tensiuni la Belgrad şi la Zagreb, pe măsură ce influenţele naţionaliste îşi făcuseră simţită prezenţa în rândul cadrelor de partid. Aparatul de partid bosniac, care avea poziţia cea mai inflexibilă, a devenit tot mai important în susţinerea conducerii federale împotriva tendinţelor centrifuge apărute în federaţie. După moartea lui Tito, conducerea federală, slăbită de criza economică prelungită, nu a mai reuşit să echilibreze pretenţiile diferitelor naţionalităţi. Odată cu accentuarea naţionalismului sârb, la mijlocul anilor 1980, sistemul a început să se prăbuşească.

Regimul lui Tito se bazase pe un sofisticat sistem de grupuri naţionale recunoscute şi chiar crease câteva „noi“. Încă din noiembrie 1943, comuniştii iugoslavi recunoscuseră Macedonia ca republică separată în interiorul federaţiei şi-i declaraseră pe locuitori membri ai unei naţiuni separate, „macedonene“. În 1971, musulmanii bosniaci erau recunoscuţi şi ei, pentru prima dată, ca o naţiune distinctă. Iugoslavia era una dintre ultimele ţări în care se păstrase vechea distincţie habsburgică între „naţiuni“ şi „naţionalităţi“; cât priveşte naţionalităţile, cea mai mare era cea albaneză, stabilită mai ales în provincia autonomă Kosovo. Aceasta i-a depăşit numeric pe sârbi, dar şi alte grupuri; albanezii reprezentau cam 85% din populaţia provinciei Kosovo şi circa 20% din populaţia republicii vecine, Macedonia.

Chiar înainte de căderea comunismului, Slobodan Miloşevici începuse să susţină puterea sârbilor în Kosovo şi Voivodina. Politicile lui încercau iniţial să accentueze influenţa sârbă în Iugoslavia. Dar, când republicile federaţiei s-au separat, a devenit limpede că Miloşevici nu lupta pentru Iugoslavia, ci mai degrabă pentru crearea Serbiei Mari, care ar fi permis minorităţilor sârbe din Croaţia şi Bosnia să facă parte din aceeaşi comunitate politică ca şi sârbii din Serbia şi Muntenegru. După 1991, ajutorul internaţional pentru republicile independente Croaţia şi Bosnia a dus la eşecul acestei

politici: sârbii din Croaţia au fost alungaţi din Krajina, iar sârbii din Bosnia au fost forţaţi să renunţe la teritoriu şi să accepte că sunt parte a Bosniei. La sfârşitul deceniului, Miloşevici a suferit încă o înfrângere, când NATO a declarat război Serbiei ca să obţină un teritoriu separat pentru albanezii din Kosovo. În 1999, graniţele Republicii Serbia aproape reveniseră la cele pe care le avusese în 1878, în timpul lui Milan Obrenovici. Miloşevici eşuase; singurul lui succes fusese păstrarea puterii la Belgrad.

Folosirea expulzărilor în masă pentru a asigura dominaţia etnică permanentă fusese scopul politicii sârbeşti în Bosnia după 1992; a existat temerea că se va întâmpla la fel în Kosovo, şase ani mai târziu. Istoricii identificau asemenea politici în trecutul Europei; politologii se temeau că acestea puteau avea un viitor. Dar că războaiele iugoslave indicau cu adevărat – aşa cum mulţi au anticipat – apariţia unui nou „naţionalism etnic“ constituia un lucru îndoielnic. În acele condiţii era însă uşor să exagerezi. Pentru zonele învecinate, cel mai mare potenţial de destabilizare îl aveau repercusiunile războaielor din Bosnia şi Kosovo. Tensiunile crescuseră între Serbia şi Muntenegru, deşi suspiciunile legate de Miloşevici şi visurile de reală independenţă erau mereu temperate de nesiguranţa care plana asupra micului stat muntenegrean flancat de Albania, Croaţia şi Bosnia. Încă mai îngrijorătoare erau implicaţiile referitoare la stabilitatea Albaniei şi Macedoniei, dacă până la urmă Kosovo – după toate probabilităţile – s-ar fi rupt cu totul de Serbia. Iredentismul părea mai puternic printre albanezi decât în cazul majorităţii celorlalte popoare din sud-estul Europei, poate pentru că fuseseră lipsiţi vreme îndelungată de libertate.

În alte părţi, totuşi, expansionismul din trecut părea să se fi disipat. Doar câţiva naţionalişti din diaspora – în SUA, Australia sau Canada – mai visau să lupte pentru o Grecie Mare sau pentru Bulgaria de la San Stefano. Aproape nimeni nu mai nutrea în Balcani asemenea aspiraţii. Atitudinea faţă de pământ şi expansiune teritorială se schimbase şi aici, ca peste tot în Europa postbelică. Mai mult, trecerea de la societatea rurală la cea urbană transformase rolul minorităţilor şi poziţia autorităţilor faţă de ele. Mutarea de la sat la oraş a însemnat şi părăsirea sensibilelor zone de frontieră pentru locuri mai puţin cunoscute şi mai puţin problematice. Statele din Balcani fie făceau

parte din instituțiile europene, fie voiau să li se alăture, iar acestea le cereau membrilor să se angajeze că vor asigura anumite drepturi ale omului și ale minorităților. Dezvoltarea economică, pe de altă parte, însemna că țările care înainte fuseseră exportatoare de forță de muncă descopereau că devin importatoare: Grecia era primul stat balcanic care constata că noi comunități de imigranți – din Filipine, Pakistan sau Ucraina – o transformau, vrând-nevrând, într-o societate multiculturală.

Ca și în restul Europei, ţările din Balcani vedeau cum problemele ce țin de naționalism și drepturi ale minorităților se transformau dintr-o chestiune de război și pace într-una referitoare la granițe, menţinerea ordinii publice și coexistență urbană. Îndelungata luptă pentru crearea statului naţional – războaiele din Iugoslavia putând fi considerate ultima ei etapă – a ţinut tot secolul XX. Ironia a fost că, după ce luase sfârșit această luptă, schimbările economice și politice la nivel internațional au pus sub semnul întrebării însăși ideea statului naţional. Căderea statelor comuniste conduse de un partid unic reliefa criza cea mai dramatică a vechii idei de transformare socio-economică prin politicile naționale ale statului respectiv; dar, odată cu intrarea în Uniunea Europeană, Grecia și celelalte state balcanice s-au confruntat într-un mod mai insidios și mai indirect cu probleme similare. Desfiinţarea tarifelor și a industriilor protejate de stat, ca și intrarea în competiția globală au însemnat triumful forţelor neoliberale. Tradiționalul stat naţional balcanic nu mai este provocat de vechile imperii; nu se mai confruntă nici măcar cu rivalitatea și ostilitatea vecinilor – principala sa amenințare vine acum dinspre economia internațională.

Epilog
DESPRE VIOLENȚĂ

> „Când am călătorit în Europa, am văzut peste tot lucruri care nu prea mi-au plăcut. Nu am spus însă «Asta nu e bine». Am vrut să știu de ce stăteau lucrurile așa.“ — Oficial otoman în dialog cu un preot francez, 1848[1]

În anii 1990, războaiele din fosta Iugoslavie au pus din nou Balcanii pe harta Europei și au stârnit amintiri neliniștitoare din Primul Război Mondial. În timp ce restul continentului se confrunta cu imigrația în masă, cu noua diversitate regională și cu ceea ce se înţelege deseori, eufemistic vorbind, prin „societăți multiculturale“, sud-estul Europei arăta de parcă s-ar fi întors la logica istorică anterioară a războaielor pentru teritoriu și a omogenizării etnice. Era acesta trecutul sau viitorul Europei?

Cei care se opuneau intervenției occidentale în Balcani tindeau să-l acuze nu atât pe Miloşevici, cât factorii determinanți din punct de vedere cultural, pe termen lung, ai comportamentului din regiune. Ei considerau diversitatea etnică în sine drept o sursă cronică de tensiune într-o zonă a lumii unde se intersectează mai multe religii importante și interpretau purificarea etnică nu atât ca o parte din logica europeană a construirii statului naţional, cât drept ultimul dintr-o serie de masacre și contra-masacre care, după ei, constituiau substanța istoriei balcanice. „Conflictul din Bosnia“, declara premierul britanic John Major în 1993, „a fost efectul unor forțe impersonale, de neocolit, aflate în afara oricărui control“. Limbajul nu era nou. Cu un secol mai devreme, ministrul francez de externe, Gabriel Hanotaux, catalogase în mod similar masacrarea armenilor din Anatolia, drept „unul dintre miile de incidente ale luptei dintre creștini și musulmani“.[2]

Și totuși, vreme de veacuri, așa cum încearcă această carte să arate, viața în Balcani nu a fost mai violentă decât în alte regiuni; într-

adevăr, Imperiul Otoman reușise în mai mare măsură să găzduiască o varietate largă de limbi și religii. Pentru Arnold Toynbee, care a fost martor la ultimele zile ale Imperiului, era evident că sursa conflictului se afla în afara regiunii. „Introducerea formulei occidentale [a principiului naționalismului] printre acești oameni“, scria el în 1922, „a dus la masacru… Asemenea masacre nu sunt decât forma extremă a luptei naționale dintre vecini reciproc indispensabili, instigați de această idee vestică fatală.“ „Purificarea etnică“ – în Balcani în intervalul 1912–1913, în Anatolia între 1921 şi 1922 sau în fosta Iugoslavie între 1991 şi 1995 – nu a fost, așadar, erupția spontană a urii primitive, ci utilizarea deliberată a violenței organizate împotriva civililor de către trupe paramilitare și unități armate; ea reprezintă forţa extremă cerută de naționaliști pentru a distruge o societate care altfel era capabilă să ignore obișnuitele diferențe de clasă și etnie.[3]

Fără doar şi poate, nu toată lumea împărtășește această perspectivă. În 1994, un cititor austriac al cărții mele *Inside Hitler's Greece* [*„În Grecia lui Hitler“]* sugera că am fost prea aspru în judecata mea privitoare la comportamentul militarilor germani din Balcani în anii 1940, ținând cont că – așa cum arată evenimentele recente, după părerea lui – exista, în mod evident, o deosebită aplecare spre violenţă a oamenilor din regiune. Pentru mine, lagărul de concentrare de la Mauthausen din timpul războiului arată că austriecii n-au avut prea multe de învățat despre violenţă de la sârbii bosniaci. Disputa noastră nu era însă neapărat despre *violență*, cât despre cruzime – comportament, nu cifre. La urma urmei, nici popoarele din Balcani, nici conducătorii lor nu sunt cei care au dat naștere Gulagului, lagărului de exterminare sau Terorii. Soldații Wehrmachtului – fără a mai menționa alte instituții naziste – au ucis mult mai mulți oameni în Balcani decât au pierdut din rândurile lor. Corespondentul meu obiecta de fapt cu privire la modul în care partizanii și-au înfăptuit crimele.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, până și ideologia nazistă făcea distincţie între violența impersonală „necesară“ şi comportamentul crud sau sadic al oamenilor care și-au pierdut controlul asupra sentimentelor și al acțiunilor. În 1943, în procesul unui ofițer, un tribunal SS din München a subliniat diferenţa dintre crimele ordonate, controlate, şi „excesele crude“ ale acuzatului,

„sadismul“ şi „brutalitatea ticăloasă“. Aceste atitudini făceau parte din efortul îndelungat al Occidentului de a defini regulile unui război civilizat, care puneau în evidenţă un ideal al autocontrolului individual. Asemenea altora, naziştii vedeau în Balcani o sete de sânge primitivă, tipică Orientului.[4]

Putem să ne întoarcem la eseul lui Montaigne despre cruzime ca să percepem noua perspectivă. Criticându-i aspru pe contemporanii săi pentru că găsesc plăcere în provocarea suferinţei, el arată cât de tare îl apasă durerea inutilă provocată deopotrivă oamenilor şi animalelor:

> „Abia putui să mă încredinţez, până n-am văzut cu ochii, că sunt suflete atât de slute, încât pentru singura plăcere a uciderii, se apucă a ciunti şi tăia în bucăţi mădularele altuia, îşi ascut mintea ca să găsească noi cazne şi feluri de moarte… Din parte-mi, nu am putut vedea fără tulburare vietăţi nevinovate fugărite.“[5]

Evoluția către un concept „umanitar“ al durerii și pedepsei – legat de idei noi asupra personalităţii umane – a fost foarte lentă, întinzându-se de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Apoi, relativ brusc, între 1820 și 1860, numărul pedepselor capitale a fost drastic redus în Europa de Vest, vechile forme de pedeapsă precum tortura, arderea și decapitarea au fost eliminate, în timp ce închisorile moderne au evoluat, înlocuind spațiile publice ca loc principal al execuțiilor. „Spectacolul și chiar ideea de durere“, scria J.S. Mill în 1836, „sunt ţinute din ce în ce mai departe de public de acele clase care se bucură din plin de binefacerile civilizaţiei“. Mulțumită unei „perfecționări a aranjamentelor de ordin mecanic practicabile doar într-un stadiu înalt de civilizație“, aplicarea durerii poate fi dată pe mâna „judecătorului, soldatului, medicului și călăului“. Și Mill continua: „Acest rafinament constă în bună parte în evitarea prezenței nu doar a durerii concrete, ci și a oricărui element care ar putea sugera idei ofensatoare sau dezagreabile.“6

Câțiva ani mai târziu, sentimente asemănătoare însufleţeau un călător britanic, sir John Gardner Wilkinson, care a încercat să intervină în desfăşurarea războaielor de graniță dintre conducătorii otomani ai Bosniei-Herțegovina și vecinii lor muntenegreni. Nemulțumit de obiceiul ambelor părți de a-și decapita dușmanii și de a le expune capetele în public, i-a scris principelui-episcop de

Muntenegru, *vlădica* Petar II, argumentând că un asemenea obicei „care neagă orice urmă de umanitate“ pur şi simplu prelungeşte ostilităţile, accentuând dorinţa de răzbunare. El a încercat să explice „diferenţa dintre sentimentele declanşate de un război civilizat şi unul în care se adoptă un asemenea obicei“. Să nu uităm că, nu cu mult timp înainte, în 1820, capetele uneltitorilor de pe strada Cato fuseseră expuse public la Londra.[7] [11]

11. Este vorba despre o conspiraţie organizată în 1820 de un mic grup condus de radicalul Arthur Thistlewood, care urmărea asasinarea prim-ministrului şi a întregului cabinet. Uneltitorii au fost arestaţi şi executaţi (n. red.).

Reducerea numărului execuţiilor publice la mijlocul secolului al XIX-lea în Marea Britanie, Scandinavia şi Germania reflecta nu doar apariţia unor noi „sentimente civilizate“ şi a unor noi echipamente industriale, ci şi a temerilor autorităţilor faţă de mulţimile dezordonate şi pasiunile lor uşor de stârnit. Societăţile rurale, precum cele din sud-estul Europei, populau un univers diferit din punct de vedere moral, mecanic şi politic. Autorităţile otomane nu erau îngrijorate de mulţimile turbulente şi aplicau pedepse publice exemplare; dar, la rândul lor, percepeau faptul că europenii foloseau cadavre pentru experimente chirurgicale şi disecţii ca pe un sacrilegiu şi o lipsă de moralitate. *Vlădica* Petar II, care se simţise obligat să răzbune uciderea de către turci a propriilor rude în modul obişnuit, a respins politicos propunerea lui Wilkinson ca inacceptabilă.[8]

„Poate că suntem săraci, dar avem onoare“, i se adresa nu cu mult timp în urmă o muntenegreancă în vârstă interlocutorului său, rezumând relaţia strânsă dintre traiul greu al ţăranilor şi codul onoarei. Occidentalii preţuiau ideea de autocontrol; în alte părţi, oamenii erau mai preocupaţi de păstrarea onoarei familiei. Comunităţile rurale aveau o viaţă orânduită, atât din punct de vedere oficial, cât şi informal, în ceea ce priveşte responsabilitatea colectivă şi sancţiunile, încă din perioada bizantină, dacă nu cumva mai de demult. Pedeapsa, chiar şi atunci când venea din partea statului, oglindise, vreme îndelungată, opinia populară că familiile sunt responsabile pentru greşelile membrilor lor. De pildă, în Serbia secolului al XIX-lea, ţăranii propuseseră oprirea crimelor, tot mai frecvente, prin exilarea

criminalului și a familiei lui în regiuni speciale. Legile împotriva tâlhăriei permiteau deseori deportarea sau aplicarea de amenzi nu doar banditului, ci și rudelor sale.[9]

Politicienii modernizatori erau însă interesați de noile norme asupra violenței – individualizate, particulare și obiective, mai degrabă decât colective, familiale și publice. Edificarea unui stat modern – în Balcani ca pretutindeni – însemna scoaterea violenței, a pedepselor și a legislației în afara influenței tuturor agenților neautorizați și centralizarea lor sub autoritatea unor funcționari civili. Pentru ei, potrivit unui jurnalist grec din anii 1920, statul avea „datoria să se impună în orice împrejurare". Armatele convenționale au înlocuit grupările paramilitare; funcționărimea judiciară a luat locul judecătilor sătești; haiducii au fost vânați. În Muntenegru, unde legea clanurilor fusese omnipotentă, succesorul *vlădicăi* Petar II, Danilo, a impus în 1851 – la mai puțin de un deceniu de la prima intervenție a lui Wilkinson – un nou cod de legi și a descurajat decapitările. De asemenea, a scos în afara legii practica înfruntărilor dintre clanuri, care amenința să facă imposibilă sudarea lor într-un tot unitar.[10]

Cucerirea noilor valori nu a fost însă nici rapidă, nici completă. Masacrele din timpul războiului, dezlănțuite de ustașii croați împotriva evreilor și sârbilor, în special în lagărul morții de la Jasenovac, sau de Garda de Fier din România prin asasinatele și pogromul din 1940–1941, au reprezentat o întrepătrundere între vechile și noile mentalități și tehnologii. În 1947, în timpul războiului civil din Grecia, ziarul *Daily Mirror* a publicat plin de revoltă pe pagina întâi fotografia regaliștilor înarmați, călare, defilând cu capetele grecilor rebeli. „Capetele sunt ieftine" era titlul articolului care sublinia „cruzimile și atrocitățile" comise de poliție și unitățile militare. De fapt, ordinele ministeriale anterioare interziseseră expunerea capetelor tăiate și recomandau folosirea fotografiilor pentru a-i identifica pe luptătorii de gherilă morți. În culise însă, oficialii britanici dezaprobau folosirea termenului de „atrocitate". Ei subliniau că „expunerea cadavrelor criminalilor nu era specifică doar Greciei, ci era practicată chiar în vremuri de pace pentru a convinge populația înspăimântată că a fost ucis un criminal bine-cunoscut". În societățile cu forțe de ordine insuficiente, decapitarea dovedea că victima e moartă și mărturisea curajul celui care o ucisese și puterea statului.

Transportarea trupurilor întregi era dificilă și camerele foto erau scumpe – ceea ce știau și vânătorii americani de recompense. Iar capetele nu erau nici pe departe ieftine; erau valoroase, de vreme ce se stabileau prețuri pentru ele.[11]

Exista oare cu adevărat o aplecare specială spre cruzime, care a persistat în Balcani până în timpurile moderne? Poate că totul depinde de ceea ce se înțelege prin cruzime. La urma urmei, cineva ar putea spune o poveste diferită. Nu existau în Balcani analogii pentru violența rasială afișată de mulțimile puse pe linșaj din Statele Unite, între 1880 și 1920, sau pentru violența luptei de clasă pe care protestele muncitorilor o stârneau acolo sau în alte părți. Europa Occidentală avea propriile mituri privind violența revoluționară – de la Sorel încoace – al căror impact era mult mai mare acolo decât în colțul sud-estic al continentului și, cu toate acestea, erau considerate de obicei mai degrabă eroice decât barbare. Violența politică dintre anii 1930 și 1960 – atât a celor de stânga, cât și a celor de dreapta – nu a fost mai mare în Balcani decât în alte părți, indiferent dacă comparăm închisorile bulgărești și sovietice postbelice sau lagărele grecești și spaniole după războaiele lor civile.

Dincolo de politică, statele balcanice nu au fost înclinate să ucidă sau să arunce în închisoare mai mulți dintre cetățenii lor decât alte țări. Comparativ cu cele unsprezece milioane de suspecți și cele două milioane de deținuți din Statele Unite și cu uriașul număr al deținuților din Rusia, sud-estul contemporan al Europei arată mai degrabă uman. În SUA, 554 de oameni dintr-o sută de mii erau în spatele gratiilor în 1994, în România 195, în Macedonia 63 și în Grecia 16. Nici una dintre țările din urmă nu s-a confruntat cu perspectiva execuției judiciare, în vreme ce Statele Unite au folosit scaunul electric sau injecția letală în cazul a zeci de prizonieri pe an. Și dacă e greu de argumentat că statele balcanice de azi sunt mai crude decât altele, este la fel de greu de făcut aceeași acuzație la adresa societăților lor. Rata criminalității nu e mai mare decât media europeană, cel puțin nu în cazurile violente. Alcoolul provoacă, de asemenea, mai puține ieșiri agresive decât în Europa protestantă; la fel și ura de rasă.[12]

Dar, în căutarea dovezilor setei de sânge balcanice, observatorii occidentali au confundat deseori miturile promovate de naționaliștii

romantici ai secolului al XIX-lea cu adevărurile incontestabile. De-a lungul Europei – din Irlanda până în Polonia – poeții vizionari au visat la renaştere, sacrificiu şi sânge vărsat de dragul viitorului naţiunii. Ca să ne referim doar la cel mai cunoscut exemplu de acest fel, *Cununa munților* (1847) glorifică presupusa exterminare a musulmanilor din Muntenegru, cu un secol şi jumătate în urmă; lucrarea era rodul imaginației poetice a *vlădicăi* Petar II Njegoš, şi nu un fapt istoric. El preaslăveşte drept atrocitate eroică povestea, în realitate mult mai puțin sângeroasă, a plecării treptate a musulmanilor de pe tărâmurile muntenegrene, pe parcursul a mai mult de un secol. Revenirea, în secolul XX, a legendei despre bătălia de la Kosovopolje a fost la fel de derutantă – un indiciu al prejudecăţilor moderne, nu medievale. În ambele cazuri, aparitia poveştilor balcanice despre vărsări de sânge şi unitate naţională nu era întâmplătoare; ele au apărut în secolul al XIX-lea, atunci când procesul de edificare a naţiunii întâlnea obstacole. Acest fapt, şi nu trecutul primitiv, era originea sentimentelor polarizate cu privire la etnie.[13]

Mai mult, așa cum s-a observat în Războiul din Golf, Occidentul ajunsese să vadă tot mai mult războiul în sine ca pe un spectacol. Intervenția NATO în Kosovo și Serbia a utilizat o tehnologie impersonală și distantă pentru a convinge publicul occidental că o campanie militară putea fi purtată cu minimum de victime şi cât mai puţină vărsare de sânge, de ambele părți. În felul acesta, războiul însuși este depersonalizat, așa cum s-a întâmplat, mai înainte, cu violența socială. Considerarea violenței din Balcani drept primitivă și ne-modernă a devenit o modalitate prin care Vestul se delimitează de ea. În fapt însă, purificarea etnică nu este un fenomen specific Balcanilor. Ea a cuprins regiuni din Europa Centrală și de Est în timpul și imediat după războiul dus de Hitler. Au avut loc mai mult de cincizeci de mutări forțate de populație în anii 1940, implicând moartea sau transplantarea a milioane de germani, polonezi, ucraineni și a multor altora. Rădăcinile cruzimii ultimelor epurări etnice se află nu în mentalitățile balcanice, ci în natura războiului civil purtat cu resursele tehnologice ale erei moderne. Spre deosebire de războaiele naționale, cele civile nu unifică societatea – așa cum, de exemplu, al Doilea Război Mondial a ajutat la unificarea societății britanice. Dimpotrivă, ele exacerbează tensiunile latente și diferențele și sunt

purtate în condiţiile unei totale prăbuşiri a instituţiilor sociale şi guvernamentale.[14]

Cum ar arăta Balcanii dacă stigmatul violenţei ar fi suspendat pentru o clipă? Este adevărat că încă există serioase ameninţări la adresa păcii în sud-estul Europei, poate mai serioase decât oriunde altundeva; relaţiile turco–greceşti, înveninate în special de Cipru, vor avea nevoie de mai mult de un cutremur pentru a se îmbunătăţi, în timp ce bombardamentele NATO în Kosovo au rezolvat doar o problemă (persecuţiile sârbilor la adresa albanezilor kosovari), dar a creat altele (persecutarea sârbilor de către albanezi, ca şi noua relaţie dintre Albania, Macedonia, Serbia şi Kosovo). Aşa cum procesul de construire a naţiunii a fost mai recent şi mai intens în Balcani, aşa şi naţionalismul etnic rămâne mai puternic, iar tradiţiile civice sunt mai fragile decât oriunde altundeva. În vreme ce Iugoslavia anilor 1990 a ajuns la război din motive proprii, alte ţări din regiune au urmat un drum mai pacifist. Referirile ocazionale ale grecilor la „Epirul de Nord“ (adică sudul Albaniei), visurile bulgare despre Macedonia, nostalgia românească pentru Basarabia şi Bucovina sunt azi ecouri palide şi inutile ale situaţiilor care au provocat războaie şi invazii acum un secol. Politica regiunii a încetat să graviteze în jurul expansionismului şi gloriei naţionale. Poate doar unii naţionalişti albanezi mai trebuie să abandoneze visurile la care vecinii lor au renunţat deja.

În timpul Războiului Rece, o revoluţie socială şi economică a transformat Balcanii. Schimbarea radicală spre o societate industrială – şi apoi postindustrială – a adus modificări fundamentale vieţii de zi cu zi şi noi provocări pentru elitele politice. Sfârşitul Războiului Rece a permis Balcanilor să fie parte a unei Europe diferite, ale cărei valori sunt înscrise în instituţii internaţionale de referinţă: Uniunea Europeană, NATO şi OSCE, de pildă. De asemenea, le-a transformat geopolitic, de vreme ce se află acum în centrul unei pieţe mult extinse, care include Marea Neagră, fosta Uniune Sovietică şi Asia Centrală, oferind oportunităţi de afaceri pe o arie mai vastă ca oricând de la căderea Imperiului Otoman încoace. Cu alte cuvinte, problemele şi perspectivele pentru Europa de Sud-Est, astăzi, nu mai aparţin trecutului, ci sunt dileme familiare, într-o formă sau alta, majorităţii ţărilor europene: cum să împace modelele vechi de asigurare a

bunăstării cu presiunea concurențială a capitalismului global; cum să asigure energie accesibilă, protejând, în același timp, mediul înconjurător; cum să prevină declinul total al stilului de viață rural și să construiască economii prospere care să reducă tentațiile crimei organizate, permițând democrației să înflorească. Poate că înțelegerea istoriei regiunii va pregăti terenul pentru cântărirea posibilităților care îi stau înainte.

BIBLIOGRAFIE

Un excepțional volum de referință despre istoria Balcanilor este L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1965, care a fost ulterior retipărit. O lucrare, de asemenea valoroasă, despre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea este G. Castellan, *History of the Balkans*, New York, 1992, iar despre prima jumătate a secolului XX, R.L. Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York, 1978. B. Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge, 1983, 2 vol. [trad. rom. *Istoria Balcanilor*, Institutul European, Iaşi, 2000], abordează temeinic evoluţiile politice şi diplomatice. C. Jelavich, B. Jelavich, eds, *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley, 1963 este o importantă culegere de eseuri. Este de asemenea folositoare lucrarea lor *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle, 1977 [trad. rom. *Formarea statelor naţionale balcanice: 1804–1920*, Dacia, Cluj, 2006]. T. Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York, 1994 oferă multe informaţii utile din perspectiva unui eminent cercetător al istoriei sociale.

În domeniul geografiei există F.W. Carter, *An Historical Geography of the Balkans*, London, 1977; J. Cvijic, *La Péninsule balkanique: Géographie humaine*, Paris, 1918. M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1997 [trad. rom. *Balcanii și balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000] inventariază stereotipurile vestice asupra regiunii. Despre istoria economică: M. Jackson, J. Lampe, *Balkan Economic History, 1550–1950*, Bloomington, Indiana, 1982; M. Palairet, *The Balkan Economies, c. 1800–1914: Evolution without Development*, Cambridge, 1997; T. Stoianovich, *Between East and West: the Balkan and Mediterranean Worlds*, 4 vol., New Rochelle, N.Y., 1992–1995; N. Todorov, *The Balkan City, 1400–1900*, Seattle, 1983.

Pentru perioadele mai timpurii, se pot consulta J. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late 12th Century to*

the Ottoman Conquest, Ann Arbor, Mich., 1987; P. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Aldershot, Eng., 1994 şi *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*, Princeton, 1992; R. Clogg, ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, London, 1981; D. Warriner, ed., *Contrasts in Emerging Societies: Readings in the Economic and Social History of Southeastern Europe in the Nineteenth Century*, London, 1965.

Despre Balcanii sub stăpânire otomană există P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, Seattle, 1977; „Odysseus“ (C. Eliot), *Turkey in Europe*, London, 1900; H. Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, London, 1973 [trad. rom. *Imperiul Otoman. Epoca clasică: 1300–1600*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1996, reed. 2015]; H. Inalcik, D. Quataert, eds, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 1994; F. Adanir, „Tradition and Rural Change in South-Eastern Europe during Ottoman rule“, *în D. Chilot, ed., The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley, 1989. W. Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801–1927*, Cambridge, 1936 este încă valoroasă. Se mai poate menţiona captivanta carte a lui C. Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth Century Adriatic*, Ithaca, N.Y., 1992.

Despre Serbia: M. Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, New York, 1976; despre Iugoslavia, J. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge, 1996 şi excepţionala monografie a lui Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca, N.Y., 1984. Noel Malcolm a scris două cărţi foarte utile, *Bosnia: A Short History*, London, 1994 şi *Kosovo: A Short History*, London, 1998. Pentru Bulgaria, R. Crampton, *A Short History of Bulgaria*, Cambridge, 1987 şi *Bulgaria, 1878–1918*, New York, 1983 şi Mercia Macdermott, *A Short History of Bulgaria, 1393–1885*, New York, 1962; despre Macedonia, H.N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, London, 1906. Pentru Grecia, R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge, 1992; J. Campbell şi P. Sherrard, *Modern Greece*, London, 1968 este încă

foarte utilă. Despre România, vezi H. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New York, 1951; K. Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, Oxford, 1994 [trad. rom. *România: 1866–1947*, Humanitas, Bucureşti, 1996, reed. 2017]. Despre Albania, vezi S. Skendi, ed., *Albania*, New York, 1956 şi monografia sa, *The Albanian National Awakening, 1878–1912*, Princeton, 1967.

Dintre relatările de călătorie, vezi S. Hyman, ed., *Edward Lear in the Levant: Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe, 1848–1849*, London, 1988, scrisorile din Turcia ale lui Mary Wortley Montagu şi Ogier Ghiselin de Busbecq, ca şi scrierile marilor călători din epoca victoriană, dintre care pot fi menţionaţi Edith Durham, doamnele Mackenzie şi Irby, colonelul W.M. Leake şi reverendul Henry Tozer. Memorialistica mai recentă include M. Djilas, *Land without Justice: An Autobiography of His Youth*, New York, 1958 şi *Wartime: With Tito and the Partisans*, New York, 1977, la care se adaugă R.G. Waldeck, *Athene Palace*, New York, 1942 [trad. rom. *Athénée Palace*, Humanitas, Bucureşti, 2000, reed. 2006].

NOTE

INTRODUCERE

1. F. Nietzsche, *La Gaya Scienza [trad. rom. Știința voioasă, Humanitas, București, 2013, p. 86.]*, citat în M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1997, p. 19 [trad. rom. *Balcanii și balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000].
2. Warrington W. Smyth, *A Year with the Turks*, New York, 1854, p. 169.
3. Earl of Albemarle (George Keppel), *Narrative of a Journey Across the Balkan*, London, 1831; M. von Tietz, *St. Petersburgh, Constantinopole and Napoli di Romania in 1833 and 1834*, New York, 1836, p. 91; Lt.-Gen. A. Jochmus, „Notes on a Journey into the Balkan, or Mount Haemus in 1847", în *Journal of the Royal Geographical Society*, 24 (1854), pp. 36–86; E. Ollier, *Cassel's Illustrated History of the Russo–Turkish War*, 2 vol., London, n.d., vol. 2, p. 15.
4. P. Vidal de la Blache, L. Gallois, *Geographie Universelle*, vol. 7, no. 2, Paris, 1934, pp. 395–396; J. Pinkerton, *Modern Geography: A Description of the Empires, Kingdoms, States and Colonies, with the Oceans, Seas and Isles in All Parts of the World*, 2 vol., London, 1802, vol. 1, p. 461; Jochmus, „Notes", p. 64. Cea mai timpurie relatare indigenă este probabil cartea lui D. Filippides și G. Konstantas din 1791, *Geografia neoteriki*; vezi ediția publicată la A. Koumarianou (Athina, 1988).
5. R. Velestinlis în R. Clogg, ed., *The Movement for Greek Independence, 1770–1821*, London, 1976, pp. 157–163; E.A. Freeman, „Race and Language", *Contemporary Review*, 29 (1877), pp. 711–741.
6. *Cf.* Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, vol. 2, Vienna, 1854, pp. 327–332; H.F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, vol. 1, London, 1869, pp. 393–397; Saint-Marc Girardin citat în T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la*

Turquie (1281–1913), Paris, 1914, p. 496.

7. F. Crousse, *La Péninsule greco-slave*, Bruxelles, 1876; T. Fischer, *Mittelmeerbilder*, Leipzig, 1906, p. 44; D.M. Brancoff (Dimitur Mishev), *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris, 1905, p. 3; J.R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford, 1917, p. 21.
8. H. de Windt, *Through Savage Europe*, London, 1907, p. 15; M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1997, p. 122.
9. R. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, London, 1943, vol. 1, p. 23.
10. E. Christiansen, *The Northern Crusades*, London, 1997, p. 2; despre cele două faze ale „războiului sfânt“ al musulmanilor împotriva Europei, vezi B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982, pp. 20–28 și K.M. Setton, *Prophecies of Turkisk Doom*, Philadelphia, 1992, p. 4.
11. K.M. Setton, *Prophecies of Turkish Doom* și *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London, 1974; Knolles citat în Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, p. 32; despre termenii „musulman“ și „turc“ sinonime, vezi N. Matar, *Islam in Britain, 1558–1683*, Cambridge, 1998, p. 21.
12. L. Valensi, *Venezia e la Sublima Porta; La nascita del despota*, Bologna, 1989, pp. 41, 44; L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1965, pp. 74–75.
13. N. Matar, *op. cit.*, pp. 14, 22.
14. Vezi A. Pippidi, „La décadence de l'Empire ottoman comme concept historique, de la Renaissance aux lumières“, în *Revue des études sud-est européennes*, xxxv, no. 1–2 (1997), pp. 5–19.
15. După cum observă Pippidi, a existat și un contracurent, mai degrabă slab, al unor pro-turci critici cu societatea europeană contemporană, iar Montesquieu a fost printre cei mai proeminenți: Pippidi, *op. cit.*, pp. 18–19.
16. A.J. Evans, *Through Bosnia and the Hercegovina on Foot*, London, 1877, p. 89; H. Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the Years 1812 and 1813*, London, 1815, pp. 69–70; *The War Correspondence of Leon Trotsky: The Balkan Wars, 1912–1913*, New York, 1981, pp. 58–59.

17. E.A. Freeman, *Ottoman Power in Europe*, London, 1877, p. 1; A. Oakes, R.B. Mowat, eds, *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*, Oxford, 1918, p. 177; vezi N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Baltimore, 1933, p. 162. Vezi și J.C. Hurewitz, „Ottoman Diplomacy and the European State System", în *Middle East Journal*, 15 (1961), pp. 141–152.
18. Anon. (Lord JR), *The Establishment of the Turkish Empire*, London, 1828, p. 27; R.G. Latham, *The Ethnology of Europe*, London, 1832, p. 6, şi *The Nationalities of Europe*, vol. 2, London, 1863, p. 69; E. Joy Morris, *Notes of a Tour through Turkey, Greece, Egypt, Arabia Petraea to the Holy Land*, Philadelphia, 1842, vol. 1, p. 48; E. Durham, *The Burden of the Balkans*, London, 1905, p. 104.
19. Ami Boué, *op. cit.*, vol. 2, p. 331; despre expulzarea musulmanilor din Balcani vezi A. Toumarkine, *Les Migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876–1313)*, Istanbul, 1995, o sursă utilă față de mai puțin echilibrata J. McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton, 1995; despre restrângerea utilizării limbii turce vezi B. Lory, „Parler le turc dans les Balkans ottomans au XIXe siècle", în F. Georgeon, P. Dumont, eds, *Vivre dans l'Empire ottoman*, Paris, 1997, pp. 237–245; despre distrugerea monumentelor, M. Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans*, Aldershot, Eng., 1990.
20. F. Moore, „The Changing Map of the Balkans", în *The National Geographic Magazine* (February, 1913), pp. 199–226.
21. J.V. de la Roiere, *Voyage en Orient*, Paris, 1836, p. 23; Troţki, *op. cit.*, p. 272.
22. J.R. Marriott, *The Eastern Question*, p. 3; O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, New York, 1962, pp. 47, 77–78.
23. Jivkov citat in M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Maastricht, 1985, p. 34, n. 1.
24. Mulţumirile mele lui Dimitri Livanios pentru formulările sale foarte utile pe marginea acestor chestiuni.

1. TERITORIUL ŞI LOCUITORII LUI

1. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, London, 1972, vol. 1, pp. 25–53.
2. M. Newbigin, *The Mediterranean Lands*, London, 1924, p. 46; M. Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes*, London, 1864, p. 87.
3. A.J. Evans, *Through Bosnia and the Hercegovina on Foot*, London, 1877, p. 359; *M. Djilas, Land without Justice: An Autobiography of His Youth*, London, 1958, p. 79.
4. A. Kinglake, *Eothen*, Oxford, 1982, p. 22.
5. M. von Tietz, *St. Petersburgh, Constantinople and Napoli di Romania in 1833 and 1834*, New York, 1836, p. 96.
6. H.F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, vol. 1, London, 1869, p. 382.
7. T. Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York, 1994, p. 107.
8. M. Zdraveva, „The Menzil Service in Macedonia, particularly around Bitolj, in the Period of Turkish Domination", în *Études Balkaniques*, 2 (1995), pp. 82–88; J.-A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1844*, Paris, 1845, pp. 102–103; Kinneir citat de H.F. Tozer, *Researches*, vol. 1, p. 150; Walker, *Through Macedonia*, p. 131; D. Warriner, ed., *Contrasts in Emerging Societies: Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century*, London, 1965, p. 242; J. Baker, *Turkey*, New York, 1877, p. 389; cel mai bun studiu este B. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870–1912: Socio-Economic Change and the Railway Factor*, Boulder, Co., 1993, pp. 71–74.
9. J.C. Wagner, *Delineatio Provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in Oriente*, Augsburg, 1684, pp. 119–120; R. Halsband, ed., *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1, *1708–1720*, Oxford, 1965, p. 340; K. Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, University of Michigan, Ann Arbor, 1975, p. 163; E.S. Forster, ed., *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford, 1927, p. 108.
10. *Cf.* M. von Tietz, *op. cit.*; J.K. Vasdravellis, *Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia during the Rule of the Turks (1627–1821)*, Thessaloniki, 1975, pp. 98–100.
11. *Messager d'Athènes*, 9 juin 1925.

12. K. Karpat, *Ottoman Population, 1830–1914*, Madison, Wisconsin, 1985, pp. 4–5, 22–23; J. Lampe, M. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950*, Bloomington, Ind., 1982, p. 281; B. Ramberti, în L. Villari, *The Republic of Ragusa: an Episode of the Turkish Conquest*, London, 1904; W. Lithgow, *Rare Adventures and Painefull Peregrinations*, London, 1928 (ediția originală 1632), p. 105.
13. Despre creștinii care reveneau acasă *cf.* H. Lowry, „The Island of Limnos: a Case Study on the Continuity of Byzantine Forms under Ottoman Rule", în H. Lowry, *Studies in Defterology*, Istanbul, 1992, pp. 181–209.
14. *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1611 to 1628 Inclusive*, London, 1740, p. 427; K. Kostis, *Ston kairo tis panolis*, Heraklion, 1995; D. Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman, 1700–1850*, Louvain, 1985, pp. 64–66.
15. Cea mai bună relatare este M. Todorova, „Les Balkans" în J.-P. Bardet, J. Dupaquier, eds, *Histoire des Populations de l'Europe*, vol. 2, Paris, 1998, pp. 465–487; cifre pe termen lung referitoare la populație în C. McEvedy, R. Jones, *Atlas of World Population History*, London, 1978, pp. 19, 95–99, 110–115. Despre populațiile balcanice vezi și M. Palairet (pentru secolul al XIX-lea), *The Balkan Economies, c. 1800–1914: Evolution without Development*, Cambridge, 1997, pp. 6–14; H. Inalcik, D. Quataert, eds, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 1994, p. 652; Royal Institute of International Affairs, *Southeastern Europe*, London, 1940, p. 85.
16. D. Warriner, *Contrasts*, p. 142; K. Hitchins, *The Romanians, 1774–1866*, Oxford, 1996, p. 173 [*Românii, 1774–1866*, Humanitas, Bucureşti, 1998, reed. 2018].
17. A. Wace, M. Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London, 1914, p. 33.
18. A. Goff, H.A. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive*, London, 1921, pp. xiv–xv.
19. Mulțumirile mele lui Heath Lowry pentru informațiile despre ceasurile otomane. Stoianovich, *Balkan Worlds*, pp. 248–249. Despre colibele valahe, v. Von Tietz, *St. Petersburgh*, p. 78.

20. T. Stoianovich, „Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy“, în *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, vol. 1, New Rochelle, 1992, pp. 1–15. Despre colibele bulgărești v. H. Pernot, ed., *Voyage en Turquie et en Grèce de Robert de Dreux*, Paris, 1925, p. 95.
21. P. Sugar, „The Least Affected Social Group in the Ottoman Balkans: the Peasantry“, în S. Vryonis, ed., *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New York, 1992, pp. 77–87.
22. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade the Struggle for Land, 1600–1800*, Cambridge, 1981, pp. 54–55.
23. S. Vryonis, „Byzantium and Islam: Seventh–Seventeenth Century“, în *Byzantine Studies*, IX, pp. 234–235, cu referire la menținerea impozitelor bizantine pe pământuri în perioada otomană; Inalcik and Quataert, eds, *An Economic and Social History*, p. 159.
24. Citat de S. Fischer-Galați, ed., *State and Society in East European History*, New York, 1970, p. 73.
25. Vezi G. Veinstein, „On the Ciftlik Debate“, în C. Keydar, F. Tabak, eds, *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany, New York, 1991, pp. 35–57; Stoianovich, „Balkan Peasants, Landlords and the Ottoman State“, *ibid.*, pp. 15–39; Inalcik and Quataert, *op. cit.*, p. 45; pentru cazul unui grec creștin vezi G. Veinstein, „Le patrimoine foncier de Panayote Benakis, Kocabasi de Kalamata“, în G. Veinstein, *Etat et société dans l'Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles*, Aldershot, Eng., 1994, III, pp. 211–233.
26. J.R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*, Cambridge, 1992, pp. 89–90; M.E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London, 1928, p. 273.
27. B. Brue, *Journal de la Campagne que le Grand Vezir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquette de la Morée*, Paris, 1870, p. 38; Cantemir citat în Warriner, ed., *Contrasts*, p.128.
28. J. Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821–1912*, Oxford, 1987, p. 239; D. Urquhart, *The Spirit of the East, Illustrated in a Journal of*

Travels through Roumeli during an Eventful Period, London, 1838, vol. 2, p. 150.

29. D. Urquhart, *The Spirit of the East*, vol. 2, pp. 157, 162–163.
30. McGowan, *Economic Life*, p. 65; F. Adanir, „Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule", în O. Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastem Europe*, Berkeley, 1989, p. 135.
31. W.M. Leake citat în Inalcik and Quataert, eds, *Economic and Social History*, p. 689.
32. H. Lowry, „From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centres in the Fifteenth Century", în Lowry, *Studies in Defterology*, Istanbul, 1992, pp. 47–65.
33. S. Vryonis, „Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the 14th through the 17th century", în S. Vryonis, ed., *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, Wiesbaden, 1975, pp. 130–132.
34. *Cf.* M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Aldershot, Eng., 1990, introducerea, şi S. Curcic, E. Hadjitryphonos, eds, *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300–1500 and its Preservation*, Thessaloniki, 1997. Pentru cifre privind populaţia v. „Istanbul", în *Encyclopaedia of Islam*, vol. 4, pp. 226–246; pentru alte oraşe v. J. de Vries, *European Urbanization, 1500–1800*, Cambridge, Mass., 1984, pp. 270–287; Lithgow, *Rare Adventures*, p. 179; R. Halsband, ed., *Complete Letters*, vol. 1, p. 354.
35. T. Stoianovich, „Model and Mirror of the Premodern Balkan City" în *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, vol. 2, *Economies and Societies*, New Rochelle, New York, 1992, p. 108; şi „The Conquering Balkan Orthodox Merchant" în *ibid.*, pp. 1–77.
36. T. Stoianovich, *Balkan Worlds*, p. 75; *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive*, London, 1740, p. 67; Von Tietz, *St. Petersburgh*, p. 79; J.J. Best, *Excursions in Albania*, London, 1842, p. 188; Warriner, ed., *Contrasts*, p. 146; H. Andonov-Poljansky, ed., *British Documents on the History of the*

Macedonian People, Skopje, 1968, vol. 1, p. 287.
37. T. Stoianovich, „Balkan Peasants and Landlords“, p. 30.
38. *Ibid*., p. 38, n. 80; Evans, *Through Bosnia*, pp. 334–336.
39. J.-A. Blanqui în Warriner, *Contrasts*, pp. 216, 244; Smyth, *Year with the Turks*, Oxford, 1964, p. 224.
40. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Oxford, 1964, p. 15.
41. R. Bicanic, *How the People Live: Life in the Passive Regions*, Amherst, Massachusetts, 1981, p. 52; J.R. Lampe, M.R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, pp. 193–194; H.L Roberts, *Rumania: Political Probleme of an Agrarian State*, New York, 1969, pp. 3–9.
42. C. Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth Century Adriatic*, Ithaca, N.Y.,1992, p. 31; Djilas, *Land without Justice*, pp. 142, 201.
43. Warriner, *Contrasts*, p. 298; Palairet, *Balkan Economies*, pp. 122; despre sat, vezi N. Iorga, *Études Byzantines*, vol. 1, Bucureşti, 1939, p. 172.
44. A. Hulme Beaman, *Twenty Years in the Near East*, London, 1898, p 121.
45. R. Bicanic, *How the People Live*, pp. 121–123; K. Mandelbaum, *The Industrialisation of Backward Areas*, Oxford, 1945, p. 2.
46. S. Runciman, „Balkan Cities – Yesterday and Today“, în D.W. Hoover, J. Koumoulides, eds, *Cities in History*, Muncie, Indiana, 1977, pp. 1–13.

2. ÎNAINTE DE NAŢIUNI

1. M. Avgerinos, *Makedonika Apomnimonevmata*, Athina, 1914, p. 10.
2. E. Durham, *The Burden of the Balkans*, London, 1905, pp. 143–144.
3. H.N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and their Future*, London, 1906, pp. 99–100.
4. H. Lowther către E. Grey, 2 oct. 1912, în B. Destani, ed., *Albania and Kosovo: Political and Ethnic Boundaries, 1867–1946*, London, 1999, p. 292.

5. P. Charanis, „Ethnic Changes in Seventh Century Byzantium“ retipărită în *Studies on the Demography of the Byzantine Empire: Collected Studies*, London, 1972, pp. 36–38.
6. D. Zakythinos, „Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est: La synthèse Byzantine“, în *Byzance: Etat-société-économie*, London, 1973, vol. 6, p. 13; despre grecii din România, S. Story, ed., *Memoirs of Ismaill Kemal Bey*, London, 1920, p. 21; A. Smith, *Glimpses of Greek Life and Scenery*, London, 1884; A. Ducellier, *Oi Alvanoi stin Ellada (13os–15os aion.)*, Athina, 1994.
7. Vezi T. Stavrides, „The Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474)“, Harvard University, 1996.
8. Symeon în M. Balivet, „Aux origines de l'islamisation des Balkans Ottomans“, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 66, no. 4, 1992, p. 13; C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600)*, Princeton, 1986, pp. 158–159; Sandys în S. Purchas, ed., *Purchas, his Pilgrime*, vol. 8, Glasgow, 1905, p. 123; H.C. Barkley, *Bulgaria before the War*, London, 1877, p. 179; W. Lithgow, *Rare Adventures and Painefull Peregrinations*, London, 1928, p. 101; R. Halsband, ed., *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, 1708–1720*, Oxford, 1965, p. 390.
9. R. Gradeva, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings“, *Etudes Balkaniques*, 4, 1994, pp. 14–36; A. *Handžić, Population of Bosnia in the Ottoman Period*, Istanbul, 1994, p. 21.
10. H.F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, vol. 1, London, 1869, p. 202; despre Creta, vezi M. Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, 2000.
11. S. Vryonis, „Religious Change and Continuity in the Balkan and Anatolia from the Fourteenth through the Sixteenth Century“, în S. Vryonis, ed., *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, Wiesbaden, 1975, pp. 127–141; P. Sugar, „The Least Affected Social Group in the Ottoman Balkans: the Peasantry“, în Vryonis, ed., *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New York, 1992, pp. 77–87; N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History Origin and Nature*, Baltimore, 1933, pp. 36 ff.; R. Jennings, *Christians and Muslims* in

Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571–1640, New York, 1993, p. 143.

12. N. Filipović, „A Contribution to the Problem of Islamisation in the Balkans under Ottoman Rule“, în *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Prague, 1978, pp. 305–59; N. Todorov, „The Demographic Situation in the Balkan Peninsula (Late Fifteenth–Early Sixteenth Century), în N. Todorov, *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th–19th Centuries*, Aldershot, Eng., 1998, vol. 6.
13. Despre relațiile dintre catolici și ortodocși vezi L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque, Paris, 1947*, p. 25; K.T. Ware, „Orthodox and Catholics in the 17th century: Schism or Intercommunion?“ în D. Baker, ed., *Schism, Heresy and Religious Protest*, Cambridge, 1972, pp. 259–276; G. Hoffmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia*, vol. 2–5, Roma, 1937–1941.
14. T.H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People Under Turkish Domination*, Bruxelles, 1952, pp. 10–26; Hadrovics, *Le Peuple Serbe*, pp. 95–96. Pentru o importantă reconsiderare a sistemului *millet-urilor*, vezi P. Konortas, „From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community“, în D. Gondicas, C. Issawi, eds, *Orthodox Greeks in the Age of Nationalism*, Princeton, 1999, pp. 169–181 și, de asemenea, B. Braude, B. Lewis, eds, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982.
15. Crusius citat de S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, p. 180 [trad. rom. *Marea Biserică în captivitate*, Sophia, Bucureşti, 2013]; Stavrianos, *Balkans since 1453*, New York, 1965, p. 181.
16. P. Mansel, *Constantinople, City of the World's Desire, 1453–1924*, London, 1995, p. 148; R. Abou-el-Haj, „Ottoman diplomacy at Karlowitz“, în *Journal of the American Oriental Society*, 87, no. 4, 1967, pp. 498–512; C. Mango, „The Phanariots and the Byzantine Tradition“, în R. Clogg, ed., *The Struggle for Greek Independence*, London, 1973, p. 51.
17. Runciman, *Great Church*, p. 391; Stavrianos, *Balkans since 1453*, p. 225; A.J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot*,

London, 1877, pp. 267–268.

18. P. Kitromilides, „Cultural Change and Social Criticism: the Case of Iossipos Moisiodax“, în P. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Aldershot, Eng., 1994, p. 671, şi al său „«Balkan Mentality»: History, Legend, Imagination“, în *Nations and Nationalism*, 2, no. 22, 1996, pp. 163–191; C. Dawson, *The Making of Europe*, London, 1946, p. 147; S. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806*, Boulder, Colo., 1982; C. Mango, „The Phanariots and the Byzantine Tradition“, în R. Clogg, ed., *The Struggle for Greek Independence*, London, 1973, pp. 41–67.
19. Lithgow, *Rare Adventures*, p. 76.
20. *New Martyrs of the Turkish Yoke*, Seattle, 1985, p. 321; Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, pp. 62–63.
21. E.S. Forster, ed., *The Turkish Letters of Ghiselin de Busbecq*, Oxford, 1927, p. 136; H. Pernot, ed., *Voyage en Turquie et en Grèce de Robert de Dreux*, Paris, 1925, p. 62; W.B. Stanford, E.J. Finopoulos, eds, *The Travels of Lord Charlemont in Greece and Turkey, 1749*, London, 1984, p. 39.
22. Despre Nicolae din Meţovo, vezi *New Martyrs*, pp. 185–187; despre Cipru, vezi Jennings, *Christians and Muslims*, pp. 179–181; Tozer, *Researches*, vol. 2, p. 80; S. Lane Poole, *The People of Turkey*, London, 1878, vol. 2, p. 225.
23. M.E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London, 1928, pp. 244–261.
24. Bošcović citat în L. Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford, 1994, p. 175; W. Smyth, *A Year With the Turks*, New York, 1854, p. 22.
25. D. Loukopoulos, *Georgika tis Roumelis*, Athina, 1938, pp. 163–164; Bracewell, *Uskoks*, pp. 158–159, n. 12; Tozer, *Researches*, vol. 1, pp. 206–207; L. Edwards, ed., *The Memoirs of Prota Matija Nenadovič*, Oxford, 1969, p. 17.
26. G. Rouillard, *La vie rurale dans l'Empire Byzantine*, Paris, 1953, p. 199; pentru observaţii metodologice suplimentare, vezi V. Shevzov, „Chapels and the Ecclesial World of Prerevolutionary Peasants“, în *Slavic Review*, 55, no. 3 (fall, 1996), pp. 584–613, şi

C. Chulos, „Myths of the Pious or Pagan Peasant in Post-Emancipation Central Russia (Voronezh province)“, în *Russian History*, 22, no. 2 (summer, 1995), pp. 181–216. Mulţumirile mele Laurei Engelstein pentru aceste referinţe.

27. Citat în Balivet, „Aux origines“, p. 18; vezi lucrările lui W. Christian, mai ales *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*, Princeton, 1981. Mulţumirile mele lui Ken Mills pentru această referinţă. Forster, ed., *Busbecq*, pp. 136–137.
28. Formularea „lume pe care o împărţim“ este inspirată de volumul lui M. Greene, *A Shared World*, Princeton, 2000; N. Todorov, „Traditions et transformations dans les villes balkaniques avec l'instauration de l'Empire ottoman“ în N.Todorov, *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th–19th Centuries*, Aldershot, Eng.,1998, vol. 3, p. 99; Jennings, *Christians and Muslims*, pp. 134, 142.
29. B.F. Musallam, *Sex and Society in Islam*, Cambridge, 1983; S. Purchas, *Purchas, His Pilgrimes*, vol. 8, Glasgow, 1905, p. 276; N. Pantazopoulos, „Church and Law in the Balkan Peninsula during Ottoman Rule“, în *Epistimoniki epeterida: Anticharisma ston Nikolao I. Pantazopoulo*, vol. 3, Thessaloniki, 1986, pp. 327–329; Stanford and Finopoulos, eds, *Lord Charlemont*, pp. 48–49. Obiceiul descris, numit *kepinion*, este prezentat şi în relatările din secolul al XVII-lea aparţinând lui Jean de Thévenot şi Paul Rycaut.
30. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton, 1978, pp. 16–18; Story, *Memoirs of Ismail Kemal Pasha*, p. 38.
31. Jennings, *Christians and Muslims*, p. 29; Greene, *A Shared World*; C. Imber, „«Involuntary» Annulment of Marriage and its Solutions in Ottoman law“ în Imber, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul, 1996, p. 226.
32. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588–1662), as portrayed in Evliya Celebi's Book of Travels [Seyahat-name]*, trans. and commentary by R. Dankoff, Albany, New York, 1991, pp. 249–250; vezi şi Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 181–182.
33. F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929, vol. 2, p. 554; Durham, *Burden of the Balkans*, p. 356.
34. Durham, *Burden of the Balkans*, p. 51.

35. *New Martyrs*, p. 39; Durham, *Some Tribal Origins*, pp. 290–291.
36. Ramsay citat în V.H. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, Providence, R.I., 1995, p. 158; M. von Tietz, *St. Petersburgh*, p. 135, citând un călător anterior nenumit; Jennings, *Christians and Muslims*, p. 101.
37. R. Gradeva, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", pp. 14–35; J.V. de La Roière, *Voyage en Orient*, Paris, 1836, p. 273.
38. D. Warriner, ed., *Contrasts in Emerging Societies*, p. 234.
39. S. Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, London, 1999, p. 115.
40. „Martyrdom of Holy New Hieromartyr, Serafim, Bishop of Phanarion" în *New Martyrs*, p. 361.
41. F. Venturi, *The End of the Old Regime in Europe, 1768–1776*, Princeton, 1989, pp. 10–29.
42. G. Finlay, *The History of Greece under Ottoman and Venetian Domination*, London, 1861, pp. 323–324; Varlaam citat de T. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, DeKalb, Illinois, 1994, p. 6; T. Blancard, *Les Mavroyeni*, Paris, 1909, vol. 3, pp. 84–85; Dapontes în Mango, „Phanariots and the Byzantine Tradition", p. 55.
43. Pentru estimarea volumelor tipărite, vezi G. Koumarianou, „The Contribution of the Intelligentsia towards the Greek Independence Movement, 1798–1821", în Clogg, *The Struggle for Greek Independence*, p. 70.
44. P. Kitromilides, „The Enlightenment East and West: A Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions" în *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, vol. 1, pp. 51–70; Clogg, „Aspects of the Movement for Greek Independence", în Clogg, ed., *The Struggle for Greek Independence*, p. 26.
45. Vezi Clogg, ed., *The Movement for Greek Independence, 1770–1821*, London, 1976, pp. 157–163.
46. Clogg, „Aspects", pp. 25–29; Clogg, *Movement*, pp. 58–61, 89–90.
47. Paisie de la Hilandar citat de Clogg, „Aspects of the Movement"

în Clogg, ed., *Struggle*, p. 21; despre iluminismul românesc, vezi K. Hitchens, *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849*, Cambridge, Mass., 1969.

48. P. Sugar, I. Lederer, eds, *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, 1969, pp. 106ff, 373–379, 401–402.
49. P. Kitromilides, „«Imagined communities» and the Origins of the National Question in the Balkans", în *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, pp. xi, 158.
50. C. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821–1852*, Cambridge, 1969, p. 31.
51. Frazee, *Orthodox Church*, p. 188; P. Ramet, ed., *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, Durham, NC, 1988, pp. 10–11.
52. Despre misionari, vezi J. Clarke, *American Missionaries and the National Revival of Bulgari*a, New York, 1971 (reeditarea tezei din 1939), pp. 233–234; Runciman, *The Great Church*, p. 396.

3. CHESTIUNEA ORIENTALĂ

1. Percy Bysshe Shelley, *Hellas*, trad. de Petre Solomon.
2. L. von Ranke, *The History of Servia, and the Servian Revolution: With a sketch of the insurrection in Bosnia*, London, 1853, p. 365.
3. T.G. Djuvara, *Cents projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914.
4. *Ibid.*, pp. 278–305.
5. Kolokotronis citat de Stavrianos, *Balkans since 1453*, New York,1965, p. 212; H. Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, London, 1936, p. 57.
6. A. Suceska, „The 18th Century Austro–Ottoman Wars' Economic Impact on the Population of Bosnia", în G. Rothernberg *et al.*, eds, *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary 18th Century*, New York, 1982, pp. 339–348; H. Andonov-Poljanski, ed., *British Documents on the History of the Macedonian People*, Skopje, 1968, vol. 1, p. 180.
7. L. von Ranke, *The History of Servia*, p. 66.
8. L. Edwards, ed., *The Memoirs of Prota Matija Nenadovič*, Oxford, 1969, p. 192.
9. L. von Ranke, *The History of Servia*, pp. 188–199; W. Vucinich, ed., *The First Serbian Uprising, 1804–1813*, New York, 1982.

10. D. Skiotis, „The Greek Revolution: Ali Pasha's Last Gamble", în N. Diamandouros, ed., *Hellenism and the First Greek War of Liberation*, Thessaloniki, 1976, pp. 97–109; K. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, Princeton, 1999.
11. Citat în T. Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, DeKalb, 1994, pp. 139–140.
12. B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge, 1993, pp. 49–75.
13. *Makriyannis: The Memoirs of General Makriyannis, 1797–1864*, trans. by H.A. Lidderdale, Oxford, 1966, p. 14; H. Andonov-Poljanski, ed., *British Documents on the History of the Macedonian People*, I, Skopje, 1969, vol. 1, p. 221; T. Kolokotronis, *Memoirs from the Greek War of Independence, 1801–1833*, London, 1892, p. 157.
14. Prousis, *Russian Society*, p. 51; J.R. Marriott, *The Eastern Question*, Oxford, 1917, p. 214.
15. H. Andonov-Poljanski, ed., *British Documents on the History of the Macedonian People*, vol. 1, Skopje, 1968, p. 264.
16. Vucinich, *The First Serb Uprising*, p. 251.
17. J.-A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1844*, Paris, 1845, p. 67; despre planurile urbanistice din Balcanii otomani vezi A. Karadimou-Gerolympou, *I anoikodomisi tis Thessalonikis meta tin pyrkaia tou 1917*, Thessaloniki, 1995.
18. J.-A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie*, p. 93.
19. B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge, 1993, pp. 75–90; B. Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge, 1983, vol. 1, p. 265 [trad. rom. *Istoria Balcanilor*, Institutul European, Iaşi, 2000].
20. K. Hitchins, *The Romanians, 1781–1866*, pp. 161–166 (trad. rom. cit., pp. 201–209); C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1976, pp. 48–51.
21. F. Kellogg, *The Road to Romanian Independence*, West Lafayette, Ind., 1995, p. 5.
22. M. Pinson, „Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period – the Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", în *Middle Eastern Studies*, 11, no. 2 (May 1975), pp. 103–146; Odysseus (Sir Charles

Eliot), *Turkey in Europe*, London, 1900, p. 347; M. Macdermott, *A History of Bulgaria, 1393–1885*, London, 1962, p. 124.

23. B. Jelavich, *History of the Balkans*, vol. 1, pp. 340–341.
24. J.F. Clarke, *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*, New York, 1971 (reeditare a tezei de doctorat din 1937); Macdermott, *History of Bulgaria*, pp. 194–195.
25. B. Jelavich, *History of the Balkans*, vol. 1, p. 347.
26. Despre presiunea politică exercitată de iredentişti vezi J. Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821– 1912*, Oxford, 1987.
27. Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe*, p. 271.
28. D. Livanios, „«Conquering the Souls»: Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia 1904–1908", în *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23 (1999), pp. 195–221.
29. A. Rappoport, *Au Pays des Martyrs: Notes et souvenirs d'un ancien consul général d'Autriche-Hongrie en Macedoine (1904–1909)*, Paris, 1927, p. 18.
30. *British Documents on Foreign Affairs*, part 1, series B, vol. 19, Bethesda, Md., 1985, pp. 500–507.
31. H.C. Barkley, *Bulgaria before the War*, London, 1877, p. 272.
32. J. Baernreither, *Fragments of a Political Diary*, London, 1930, pp. 22–27, 51, 126.
33. B. Schmitt, *The Annexation of Bosnia, 1908–1909*, Cambridge, 1937.
34. V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, London, 1966; J. Baernreither, *Fragments of a Political Diary*, pp. 244–246.
35. H. Lowther către E. Grey, 2 oct. 1912, în B. Destani, ed., *Albania and Kosovo: Political and Ethnic Boundaries, 1867–1946*, London, 1999, p. 292.
36. L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, rev. ed., London, 2000, p. 535.
37. N. Stone, *The Eastern Front*, London, 1975, pp. 71, 264, 277; R.W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity*, Cambridge, 1934, ch. 16 *[trad. rom. O istorie a românilor: din perioada romană până la desăvârşirea unităţii naţionale, Istros, Brăila, 2009]*.
38. D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 2, London, n.d.

39. P. Mansel, *Constantinople*, p. 408.
40. K. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe, 1914–1918*, Cambridge, 1976, p. 16.
41. I. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca, New York, 1984.

4. CONSTRUIREA STATELOR NAŢIONALE

1. Citat în J.D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899–1923*, Princeton, 1977, p. 4.
2. V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, London, 1966, p. 73; O. Jaszi, „The Irresistibility of the National Idea", în O. Jaszi, *Homage to Danubia*, Lanham, Md., 1994.
3. M.S. Anderson, *The Great Powers and the Near East, 1774–1923*, London, 1970, p. 32; Naval Intelligence Division, *Jugoslavia*, n.p., 1944, vol. 2, pp. 104–107.
4. A. Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876–1913)*, Istanbul, 1995, pp. 27–50.
5. Cu privire la Constituţia României, vezi K. Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, Oxford, 1994, pp. 16–17; P. Michelson, *Conflict and Crisis: Romanian Political Development,1861–1871*, New York, 1987.
6. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, D.C., 1914, pp. 154–155.
7. F. Fellner, ed., *Das politische Tagebuch Josef Redlichs*, Graz, 1953, vol. 1, pp. 280, 289; HMSO, *The Jugoslav Movement*, London, 1920, pp. 21–23.
8. M. Mazower, „Minorities and the League of Nations in Interwar Europe", în *Daedalus*, 126, no. 2 (spring, 1997), pp. 47–65.
9. Pentru documentele greceşti referitoare la această dispută vezi B. Kondis, E. Manda, eds, *The Greek Minority in Albania: A Documentary Record (1921–1993)*, Thessaloniki, 1993.
10. H. Pozzi, *Black Hand over Europe*, London, 1935, p. 181.
11. O. Janowsky, *People at Bay: The Jewish Problem in East-Central Europe*, Oxford, 1938.
12. R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, DC,

1944, pp. 612, 626–627; A. Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*, Cambridge, Mass., 1991, cap. 4.

13. Despre cetnici vezi I. Banac, „Bosnian Muslims: from Religious Community to Socialist Nationhood and Post-Communist Statehood, 1918–1992", în M. Pinson, ed., *The Muslims of Bosnia Herzegovina*, Cambridge, Mass., 1994, pp. 142–143.
14. N. Malcolm, *Kosovo: A Short History*, London, 1998, p. 312; J. Koliopoulos, *Pludered Loyalties: World War II and Civil War in Greek West Macedonia*, New York, 1999.
15. R. King, *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge, Mass., 1973; P. Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York, 1968.
16. D. Mitrany, *Marx against the Peasant*, Chapel Hill, NC, 1951, p. 118.
17. H. Tiltman, *Peasant Europe*, London, 1937.
18. Pentru un studiu de caz vezi M. Mazower, *Greece and the Interwar Economic Crisis*, Oxford, 1991.
19. Sir Hoare către lordul Halifax, 5 iulie 1940, *British Documents on Foreign Affairs*, vol. 21, Bethesda, Md., 1998, cap. 5, n. 55. Îi datorez această referință lui Kate Thirolf.
20. E. Barker, *Truce in the Balkans*, London, 1948, p. 255.
21. *Idem*, *ibidem*; H. Seton-Watson, *The East European Revolution*, London, 1954, pp. 254–255, 335, 388.
22. R.L. Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York, 1978, cap. 14; M.E. Fischer, „Politics, Nationalism and Development in Romania", în G. Augustinos, ed., *Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe*, New York, 1991, p. 149.
23. E. Stillman, *The Balkans*, New York, 1966, p. 146; W.H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Oxford, 1978, p. 247.
24. N.V. Giannaris, *Geopolitical and Economic Changes in the Balkan Countries*, London, 1996; M.E. Fischer, „Politics, Nationalism and Development in Romania", în G. Augustinos, ed., *op.cit.*, New York, 1991, p. 157; C. Deltuere de Brycher, „Quelques images de la systématisation", în N. Pelisser *et al.*, eds,

La Roumanie contemporaine, Paris, 1996, pp. 13–49.

25. F. Fejto, *A History of the People's Democracies*, Harmondsworth, Eng., 1974, pp. 376–377.
26. J. Lampe, „Belated Modernisation in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948", în G. Augustinos, ed., *op.cit.*, New York, 1991, pp. 32–45.
27. Citat în R. King, *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge, Mass., 1973, p. 21.
28. G. Stokes, *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*, New York, 1991, pp. 232–233; H. Poulton, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, London, 1991, pp. 112–113, 126, 131, 153–165.

EPILOG

1. Un oficial otoman citat în J. Mislin, *Les Saints Lieux: Pélerinage à Jérusalem*, Paris, 1876, vol.1, p. 72.
2. Ambele citate sunt din introducerea lui Mark Levene la M. Levene, P. Roberts, eds, *The Massacre in History*, New York, 1999, pp. 1–2.
3. A.J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London, 1922, pp. 17–18.
4. „Verdict against SS-Untersturmführer Max Taeubner, 24 May 1943", E. Klee, W. Dressen, V. Riess, eds, *„Those were the Days": The Holocaust as seen by the Perpetrators and Bystanders*, London, 1991, pp. 196–207; despre regulile războiului, vezi G. Best, *Humanity in Warfare*, Oxford, 1980; despre procesul de civilizare, lucrarea clasică este N. Elias, *The Civilising Process*, Oxford, 1978.
5. Montaigne (trans. by John Florio), „Of Crueltie", în *The Essays of Michael Lord of Montaigne*, Oxford, 1906, vol. 2, p. 134 [Montaigne, *Eseuri*, trad. în românește de Mariella Seulescu, Ed. Științifică, București, 1971, pp. 412–413].
6. V. Gatrell, *The Hanging Tree: Execution and the English People, 1770–1868*, Oxford, 1994, p. 598; vezi și T. Haskell, „Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility", în *American Historical Review*, 90, no. 2–3 (April/June, 1985), pp. 339–361 și

547–566. Mulţumirile mele lui Liz Lunbeck pentru această referinţă.

7. J. Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848, pp. 80–82.
8. P.P. Njegoš, *The Mountain Wreath* (trans. by V. Mihailovich), Irving, California, 1986, şi de asemenea M. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Los Angeles, 1996, pp. 40–42. Fratele şi verii vlădicăi au fost decapitaţi de turci în 1836 şi au fost răzbunaţi după obicei patru ani mai târziu: M. Aubin, *Visions historiques et politiques dans l'œuvre politique de P.P. Njegoš*, Paris, 1972, pp. 175–178; despre atitudinea turcilor faţă de disecţie, vezi memoriile unui chirurg american în serviciul otoman, J.O. Noyes, *Roumania: The Borderland of the Christian and the Turk*, New York, 1857, p. 263 [*România, ţară de hotar între creştini şi turci*, trad. şi note de Eugen Popa, Humanitas, Bucureşti, 2016].
9. Z. Milich, *A Stranger's Supper: An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*, New York, 1995, p. 47; G. Stokes, *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth- Century Serbia*, Durham, NC, 1990, p. 147.
10. Vezi şi C. Boehm, *Blood Revenge: The Anthropology of Feuding in Montenegro and Other Tribal Societies*, Lawrence, Kansas, 1984.
11. *Daily Mirror*, 10 nov. 1947; corespondenţă în Public Records Office, FO 371/67011, R 15110, Norton-London, 12 nov. 1947. Îi sunt profund îndatorat lui Polymeris Voglis pentru această informaţie. J. Axtell şi W.C. Sturtevant, „The Unkindest Cut, or Who Invented Scalping?", în *William and Mary Quarterly*, 37, no. 3 (July 1980), pp. 451–472.
12. Cifre furnizate de ONU, vezi G. Newman, ed., *Global Report on Crime and Justice*, New York, 1999; R. Hood, *The Death Penalty: A World-Wide Perspective*, Oxford, 1996, p. 74.
13. Despre Njegoš, vezi Aubin, *Visions Historiques*, pp. 232–235.
14. Mulţumirile mele lui Polymeris Voglis pentru acest detaliu. Vezi şi M. Ignatieff, *Virtual War*, London, 2000; despre al Doilea Război Mondial ca război civil şi forme de violenţă, vezi C. Pavone, *Una Guerra Civile: Saggio sulla moralità nella*

resistenza, Torino, 1991.